

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या 180 . Jc
Class No.

पुस्तक संख्या 87 . 69
Book No.

श्री ० पु०/ N. L. 38.

DDIT—910—9/16/12/14 LNL (T. 2)—25-3-70—150,000.

रामायणम् ।

किष्किन्धाकाण्डम् ।

म ह र्चि वा लो कि प्र लो त म् ।

रामसिंह-ज्ञात-टीका-समेतम् ।

श्रीवृक्ष द्वारकानाथभट्टमहाशयस्वाम्यसुश्रवा

श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण

संशोधितं, प्रकाशितम् ।

कलिकानाराजधान्यां

वाल्मीकियम्त्रे

श्रीवाल्मीकिविरचितं पद्यवर्णिता मुद्रितम् ।

अध्यायः १५८६ ।

रामायणम् ।

किष्किन्धाकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

स तां युष्करिणो गत्वा पश्यात्पुष्पककुलात् ।

रामः सीमन्निबन्धितो विसलापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

सुधीवस्यावजन्तुर्वरं वज्रधूमोष्णं मरुदम् ।

मावतेर्मुद्रिकादानं कथं येन स मे गतिः ॥ २ ॥

विराधादिवधेन प्रसिद्धयराक्रमः पद्मादर्शनोद्दीपितकामो वा ।

प्रीतिवधिसितपट्टमूकसमीपगतं युष्करिणो पद्मानन्दनदग्धं
कं मलज्जालं वा सरोविष्टेभ्यः । विवक्षाप्य मरुदेवम् ॥ ३ ॥

तत्र हृद्वैव तां हर्षादिनिष्ठाणि चक्रे ॥
 स कामवचनायस्यः सौमित्रिणि ॥ २ ॥
 सौमित्रे ! शोभते यस्या वैदूर्यविमलोदका ।
 पुष्पपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥
 सौमित्रे ! पश्य यस्याद्याः काननं उडुभर्जनम् ।
 यत्र राजनि शैला वा द्रुमाः सज्जितरा इव ॥ ४ ॥
 मां तु शोकाभिसन्तप्तमाधरः पीडयन्ति वै ।
 भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥
 शोकार्त्तस्थापि मे यस्या शोभते चित्रकानना ।
 व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शोभोदका श्रिता ॥ ६ ॥

तां यस्यां दृष्ट्वा तत्पञ्चसौख्योत्पद्यमानं चकार्यते उन्मिषन्निष्ठा-
 राक्षीवाभूवन् । कामवचनायस्य इव ॥ २ ॥

वैदूर्यवत्तमभावश्रिमोदका यस्यां तदास्त्वसरोवरोत्पद्यमाना यस्यां
 नदी । तत्पञ्चसौख्योत्पद्यमानत्वप्रतिभासात् वैदूर्यप्रभासादहम् ।
 उपाधिमाह, पुष्पेति । द्रुमादिच्छायाया तथाभासम् ॥ ३ ॥

यस्याद्याः काननं तत्परिसरवर्त्तिकाननम् । यत्र कानने सज्जितरा
 इव उडुवायशालाभिः सज्जिता इव द्रुमाः शैला वा शैला इव रा-
 जन्ति ॥ ४ ॥

शोकाभिसन्तप्तं राज्यम् असीताभिर्योमादिना शोकात्तप्तं व्याधसः
 पीडयन्तीन्मुखं तानासीताह, भरतश्चेति । दुःखेन अदावप्यथादिदुःख-
 कारणेन ॥ ५ ॥

नस्मिन्नैरपि संख्याः स्मर्यर्थाभर्तना ।
 सर्वव्यालानुचरिता स्मरद्विजस्यकुसा ॥ ७ ॥
 अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु श्राद्धसम् ।
 कुमाणं विविधैः पुष्पैः परिस्रोमैरिवापितम् ॥ ८ ॥
 पुष्पभारवद्धूतानि शिखराणि समन्ततः ।
 लताभिः पुष्पितायाभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥
 सुखानिसोऽथ यौमित्रे ! काशः प्रचुरमन्वयः ।
 मधवान् सुरभिर्मौषो जातपुष्पकसकुम्भः ॥ १० ॥
 पद्मं कृपाणि यौमित्रे ! वनाभं पुष्पशालिकाम् ।

एवं होकार्तैस्यापि शोभते सुखावहा वर्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥
 काशाः श्रावहाः ॥ ७ ॥

नीलानुवर्णं शीवं नीलपीतं श्राद्धं हरितमद्भ्यः परिस्रोमैः पुष्पै-
 रपिचं युक्तम् । परिस्रोमः कुशोदयोः । कुमाग्रामुज्जितैरिति पठे
 उपलब्धैरुज्जितश्रवैः । यदा परिस्रोमैः परिस्रोतमभूतैः राश्रीभूतैरिव
 कृतैः पुष्पैरपिचं युक्तम् ॥ ८ ॥

शिखराणि कुमाग्रानि उपगूढानि लताभिः सर्वतः सर्वोप-
 रिते ॥ ९ ॥

एवं काशो वसन्तः प्रचुरमन्वयः कामोद्दीपकः अतएव मन्वयान्
 कामोद्दीपनेन मन्वयान् । मन्वो मन्वक आमोदे लोभे संवन्मन्वयो-
 रिति । सुरभिर्मौषो मधुमासः । जातानि पुष्पशालानि यत्र तादृक्
 कुम्भः ॥ १० ॥ ११ ॥

सृजतां पुण्यवर्षाणि सर्वलोचनसुखामिव ॥ ११ ॥

प्रसरेषु च रस्येषु विविधाः कामनकुमाः ।

बाधुवेगप्रचलिताः पुण्यैरवसिरग्निमान् ॥ १२ ॥

पतितैः पतमानैश्च पादपक्षैश्च नाहतः ।

कुसुमैः पद्मैश्चैभिरेव । श्रीकृतीव सममतः ॥ १३ ॥

विशिष्यन् विविधाः प्राक्षा कानां कुसुमोत्कटाः ।

माहतचक्षितस्त्रानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥

ममकोकिलसङ्गादैर्नर्तयन्निव पादपान् ।

त्रैलोक्यन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥

तेन विशिष्यतामर्थं धवनेन सममतः ।

प्रसरेषु समप्रचलितेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥

कुसुमोत्कटाः पञ्चकुसुमाः । कुसुमोत्कटा इति पाठे कुसुमैश्च कृत-
कृपाः सङ्गातकेशा इत्येवम् इति मतम् । सादृशीः प्राक्षा विशिष्यन्
वाचयन् माहतचक्षितस्त्रानैः सत्तत्त्वसुखमस्माननचक्षितैराहित्यामरादि-
दम् । षट्पदैरनुगीयते पुण्यं इत्येवम् । अनुसृत्य गीयते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ममोक्तिः । अथ धर्मोत्तमकर्तृत्वेन नर्तकाचार्यप्रसाधार्थमुच्यते ।
ममकोकिलसङ्गादैः सङ्गादैर्नर्तकादिभ्यनिभिः नर्तयन्निव नखं शिखर-
मिव । त्रैलोक्यन्दरनिष्क्रान्तः सत्रिभुवनकाले ध्वनियुक्तान् धर्मीयवा-
नित् ॥ १५ ॥

तेन मन्त्रादिमुक्तता विशिष्यता नृणां वाचयता र्थायताः स्व-
यधना इव ॥ १६ ॥

अमी संसृज्यन्त्याया शीघ्रता इव पादपाः ॥ १६ ॥

स एव सुखसंस्थो वाति चन्दनशीतलः ।

गन्धमभ्यवहन् सुखं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥

अमी पवनविचिता विनदन्तीव पादपाः ।

घटपदैरनुकूलद्विर्बनेषु मधुमंघ्रिषु ॥ १८ ॥

तिरिप्रक्षेपु रज्ज्वेषु पुष्पवद्विर्बनैरनैः ।

संक्षलत्रिखराः शैला विराजन्ति महाकुम्भैः ॥ १९ ॥

सुष्यसंक्षलत्रिखरा मासतोत्प्रेषचक्षुषाः ।

अमी मधुकरोत्प्लावाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥

सुसुष्पितांस्तु यक्षैस्तान् कर्षिकारान् सम्मत्ततः ।

हाटकप्रतिसंक्षलान् भरान् पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥

अथ वसन्तः सौमित्रे । नानाविहगनादितः ।

सीतया विप्रहीणस्य श्लोकसन्दीपनो मम ॥ २२ ॥

गन्धमभ्यवहन् वातीति संसृज्यः ॥ १७ ॥

अनुकूलद्विः घटपदैर्विनदन्तीव ॥ १८ ॥

संक्षलत्रिखराः सम्मत्तक्षेत्रा इवेत्यर्थे इति कलकः । तिरिप्रक्षेप-
तुम्भैः शैलाः संवदायभागा इत्यर्थे इति तीर्थः ॥ १९ ॥

सुष्यैः संक्षलः त्रिखराः आस्त्रायभागा येनाम् । मासतुत्प्रेष-
चक्षुषेण वासनेन चक्षुषाः मधुकरवत्पल्लवसंक्षलूहा केनां ते । प्रगीता
पादपवत्प्रगीता इवेत्यर्थः ॥ २० ॥

मां हि शोकसमाक्रान्तं समापद्यति मयाधः ।
 हृष्टं प्रवदमानसं समाकुर्याति कोकिलः ॥ २१ ॥
 एष हास्यहको हृष्टो रस्ये मां वननिर्भरे ।
 प्रवदन्मयाविष्टं शोचयिष्यति सखायः ॥ २४ ॥
 मुत्तैतस्य पुरा ब्रह्मनामसखा मन मिथा ।
 मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दतः ॥ २५ ॥
 हवं विचिन्ताः पतन्ता मामारावविराविष्टाः ।
 वृक्षपुष्पाक्षताः पद्मं सम्पतन्ति समन्ततः ॥ २६ ॥
 विनिम्ना विदग्धाः पुष्पिरात्मन्युवाभिगन्दिताः ।
 मङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे ! मधुरस्रवाः ॥ २७ ॥

कविभारः पीतपुष्प इत्यनेन ज्ञायते ॥ २१ ॥ २२ ॥
 हृष्टं यथा तथा प्रवदमानः कोकिलो मां समाकुर्याति स्वर्धर्मे-
 त्थः ॥ २३ ॥
 हास्यहको जघज्जुलुटः हृष्टः कामानेजेन वननिर्भरे वनमध्वरे
 प्रवदन् ॥ २४ ॥
 मामाहूय प्रदर्शनार्थमिति ज्ञेयः । परमप्रतिशयेन ॥ २५ ॥
 पतन्ताः कर्षारः । वृक्षादीन् कर्मणः सम्पतन्ति पद्म ॥ २६ ॥
 पुष्पिर्विदग्धाः विनिम्नाः संबद्धाः आत्मन्युक्तेषु सखाजितिसमूहेषु
 अभिगन्दिताः प्रामाण्यः मङ्गराजप्रमुदिताः प्रमुदितमङ्गराजा इव
 मधुरस्रवाः सखाः कृपे सन्तीति ज्ञेयः । यदा मङ्गराजसंबन्धेन प्रमु-
 दिता मधुरस्रवा संबन्धान सन्तीति ज्ञेयः ॥ २७ ॥

अस्याः कूले प्रमुदिताः सङ्घः शकुनास्त्रि ।
 दातृहरतिविह्वलैः पुष्कोकिलहतेरपि ॥ २८ ॥
 सननि पादपाद्येभ्यो ममानङ्गप्रदीपकाः ।
 अशोकसकलान्नारः घटपदसननिखनः ॥ २९ ॥
 मां हि पलवतावार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ।
 नहि तां सञ्जपच्छाचीं सुकेतौ मृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥
 अपमृतो मे सौमित्रे । जीवितोऽसि प्रक्षिप्यमानम् ।
 अयं हि हविरसस्याः कालो हविरक्षाननः ॥ ३१ ॥
 कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ॥
 मन्मथायाससम्भूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥ ३२ ॥
 अयं मां धक्ष्यति त्रिभं शोकाग्निर्न चिरादिव ।

तथा अस्या इह कूले शकुनाश्च प्रमुदिताः सन्ति । दातृहरानो
 रतिसंघविह्वलैः विह्वला दातृहरतिविह्वलाः सौ ॥ २८ ॥

अशोकसकलान्नारः अङ्गारा इत्यादि । अश्वेः सङ्घन्दतादाह घटपद-
 सन इव निखनो यस्य । पदपदमा अर्चिर्वो यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

अयं जीति । अयं कालो वसन्तकालकाला मम दयिताया हविर-
 इहः ॥ ३१ ॥

कोकिलैराकुलः सीमां वसन्तीष्वामन्तो मध्यप्रदेशो येन सः ।
 मन्मथायासेन कामपीडया सम्भूतो जनिवो वसन्तगुणैर्मन्दानिचपुष्पित-
 कामवतादिगुणैर्वर्धितः प्रधक्ष्यति ॥ ३२ ॥

अपश्यत्तां वनितां पश्यतो बभिरान् द्रुमान् ॥ १३ ॥
 ममाद्यमात्मप्रभवो भूयस्तमुपयासति ।
 बहृशमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे ॥ १४ ॥
 दृशमानो वसन्तश्च स्नेहसंस्पर्शकृतकः ।
 मां हि सा मृगजावाची बिन्नाशोक्तवशात्कृतम् ॥ १५ ॥
 कलापयति सौमित्रे ! क्रूरशैशवानिशः ।
 अनी मधूराः शोभन्ते प्रवृत्तमहातमः ॥ १६ ॥
 स्त्रीः पक्षैः पथमोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ।
 त्रिबिनीभिः परिप्लुतास्त एते मदमूर्हिताः ॥ १७ ॥
 मन्मथाभिपरीतस्त मम मन्मथवर्धनाः ।
 पश्य सत्कण ! दृश्यन्ते मधूरमुपपद्यति ॥ १८ ॥
 त्रिबिनी मन्मथार्थैवा भर्तारं गिरिसाधुनि ।
 तामेव मनसा रामां मधूरोऽप्यनुभावति ॥ १९ ॥

न चिरादिव इदानीमेव । अचिरादिवेति याठान्तरम् ॥ ११ ॥
 कामप्रभवः कामः । भूयस्वं वैपुल्यम् ॥ १३ ॥
 स्नेहसंस्पर्शः कामविकारजः तेन दूषयति मत्सिनीकरोति तादृशः ।
 अथा तं दूषयति नाशयति मन्मथानिधिसंभवात् तादृशः बिन्नाशोक्ताभ्यां
 वशात् कृतं वशात् कृतपीडम् । शैशवंश्वी बालानिशः ॥ १५ ॥ १६ ॥
 त्रिबिनीभिर्मधूरीभिः मदमूर्हिताः मत्ताः ॥ १७ ॥
 अभिपरीतस्त कामस्य ॥ १८ ॥

वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरपक्षसन्निव ।
 मधुरस्य वने मूर्ध्नि रक्षसा न जता प्रिया ॥ ४० ॥
 तस्मात्प्रवृत्तिरित्येषु वनेषु सह काण्ठया ।
 मम सर्वं विना वासः पुष्पमासे सुदुःखः ॥ ४१ ॥
 पश्य सखाय ! संरामक्षिर्व्यस्येतिगतेष्वपि ।
 अधुना त्रिखिनी कामाङ्गुतीरमभिवर्तते ॥ ४२ ॥
 ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी ज्ञातकम्भुजा ।
 मदनेनाभिवर्तते यदि नापहता भवेत् ॥ ४३ ॥
 पश्य सखाय ! पुष्पाणि निष्पलानि भवन्ति मे ।
 पुष्पभारसमृद्धानां वनानां त्रिजिरात्यये ॥ ४४ ॥
 रुचिरास्तपि पुष्पाणि पादपानामतिप्रिया ।
 निष्पलानि महीं द्यान्ति यमं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥

अनुधावति नृपप्रसङ्गेनासौ गताम् ॥ ४६ ॥

रुतैरपक्षसन्निव भामिनि चैवः ॥ ४७ ॥

अतो न जता तस्मात्प्रवृत्तौत्यर्थः । विना सीतां विनाऽयं मम पुष्प-
 मासे चैव वासः सुदुःखः अतिदीर्घजनकात्वात् ॥ ४१ ॥

ममेतानां राजसंभानुचितकषाह, पश्येति । संरामोऽसिद्धचितो
 राजः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ममापि पुष्पाणि मे सीताविशेषाद्भोजनसाधनत्वाभावात्प्रियानि
 भवन्ति ॥ ४४ ॥

नदन्ति कामं व्रजुना बुदिताः सङ्गः कलम् ।
 आकृष्यन्तं दृष्ट्वाऽन्ते कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥
 वसन्तो यदि तथापि यत्र मे वसति प्रिया ।
 नूनं परव्रजा सीता सापि ज्ञोषत्यर्थं यथा ॥ ४७ ॥
 नूनं नतु वसन्तास्तं देशं स्वेच्छति यत्र सा ।
 कथं क्षुब्धमप्यासी कर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥
 अथवा कर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया ।
 किं करिष्यति सुमोक्षी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥
 क्षामा पद्मपद्माश्वासी मृदुभाषा च मे प्रिया ।

उत्तमैव विवरणम् । पुष्पाशीत्यादि । अतिप्रिया वचिराशीत्य-
 न्वयः । मधुकरोन्मारेमधुकरसमूहैः ॥ ४६ ॥

आकृष्यन्त इव नदन्तीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

यदि सीतावासदेशेऽपि वसन्तोऽस्ति तदा ममदेव सापि ज्ञोषति
 क्षामयाः क्षमयात् ॥ ४७ ॥

यद्यपि तत्र वसन्तो न भवेत् कदाचित्तथापि मया विना सा कथं
 नर्तयेत् नोक्ते मन्दिरम् एव तत्राग्रे पर्यगत इति भावः ॥ ४८ ॥

अथवा नर्तते तत्र वसन्तास्तथापि परैः जनुभिः पीडिता यतः सा
 क्षुब्धकृता वसन्तः किं करिष्यति । परव्रजपीडास्तत्र कामपीडानन्द-
 काश इति भावः इति भावः । परे तु तत्र वसन्तो नास्त्येव तत्त्वम्
 मया विना सा कथं तत्र तिष्ठेत् आगतैव स्थादित्यर्थः । तदेव सूचय-
 त्वादायवेति । परनिर्भर्त्सनकथायासीत्याशय इत्यादि ॥ ४९ ॥

नूनं कथन्तासाद्य परित्यज्यति जीविषु ॥ ५० ॥
 दृढं हि हृदये बुद्धिर्भगवत्परिवर्तते ।
 नासं वर्तयितुं सीता साध्वी मदिरहं गता ॥ ५१ ॥
 मयि भावो हि वैदेह्याश्रितो विनिवेशितः ।
 ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥
 ह्यमुष्यवहो वायुः सुखसमो हिमावहः ।
 तां विचिन्तयतः कान्तां यावत्प्रतिमो मम ॥ ५३ ॥
 सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ।
 भावतः च विना सीतां त्रोक्यन्नमो मम ॥ ५४ ॥
 तां विनाय विचक्षेऽसौ पत्नी प्रहृष्टतस्तदा ।
 वायवः पादपततः प्रहृष्टमभिकूर्जति ॥ ५५ ॥

सर्वथा तस्याः कामपीडया नात्र यत्र प्रसन्न इत्याह, भामेति ॥ ५० ॥
 तदेव विवक्ष्येति । दृढमिति । साध्वी सीता मदिरहं गता संशान्त
 कथन्तासाद्येत्यर्थे वा सर्वथा वर्तयितुं जीवितुं नासं न समर्था ॥ ५१ ॥
 ह्यं निश्चयकारणं यदस्यदानुसारात्तत्त्वं दर्शयति मयि भाव इति ।
 ॥ ५२ ॥

हिमवहोऽयि यावत्प्रतिमोऽप्युक्त इति विरोधाभासः ॥ ५३ ॥
 यं वायुं सीतया सह स्थितिकाये सदा सुखं मन्ये इत्यन्वयः ॥ ५४ ॥
 तदा सीतासंयोगकाये ससौ वायवः पत्नी निवृत्तः पदाकाशजः
 सन् प्रहृष्टतस्तत्र च तदियोगं सूचितवानित्याशयः । अथ को विना
 तदियोगावस्थायां पादपततः प्रहृष्टमभिकूर्जति तेन तत्संयोगं सूचयतीति-

एष वै तत्र वेदेऽङ्गा निरुपः प्रतिहारकः ।

पक्षी मां तु विनालाक्षाः सनीपसुपनेयति ॥ ५६ ॥

यथा शक्यम् । सप्ताहं वने मद्विवर्धनम् ।

प्रपिताशवे सुषे दिवागामवकुब्जताम् ॥ ५७ ॥

विशिष्टां यत्नेनैतामथौ तिलकमक्षरीम् ।

षट्पदः सप्तसंज्ञेति भदोऽत्र तामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥

काङ्क्षिनामखमत्तममशोकः शोकवर्धनः ।

सायनेः पवनेतिहैरैर्जयन्तिव मां स्तितः ॥ ५८ ॥

व्याख्यः । तदेष विहजोति । विहजः सन् प्रतिहारकोऽवहारक
 इत्यर्थः । तु इदानीं तु स पक्षी तस्याः समीपं मां नोपसीत्यर्थः ।
 कतकस्तु पक्षीप्रत्यक्षितकमेति विहजः प्रीतिकारक इति च प्राचीनः
 यातः । अथैव पक्षी तथातिसुखं यथा भवति तथा विहजः सत्ताका-
 त्तमः प्रत्यक्षितः नारं कृतवान् अस्तु पूर्वमिति शेषः । तस्योपसृक्ता
 इत्यर्थः । अथेदानीं तां विना तद्वियोगकाचेऽन्यथेति शेषः दुःखनाश
 इत्यर्थः । अथ कश्चित्कुलमाह । प्रादप्यतो वायसः प्रहर्षं यथा
 कुञ्जति एव विहज इवं नारविहजो विहजो वायसो यथा सीता
 तिष्ठति तत्र तस्याः प्रीतिकारकः अतिपीडितामायुचकः मां तु मातु
 स्याः समीपं तस्यमौपम्यनहारमुपनोष्यति उपसृक्तापमिश्रतीत्यर्थं इ-
 त्याह ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पुनः कामपीडां भवति, पश्येति शङ्खित्यर्थः । अकृतात्ता शब्दः
कुर्वताम् ॥ ५७ ॥

चामी लक्ष्मः । हृद्यन्ते चूताः कुसुमजातिभिः ।
 विधिमोक्षितमनसः साङ्गराणां नरा इव ॥ ६० ॥
 धौमिने । पद्म पद्माद्यादिनासु वनराजिषु ।
 निधरा नरशार्दूल ! निधरन्ति चतस्रतः ॥ ६१ ॥
 इमानि प्रभुमन्वीनि पद्म लक्ष्मण ! सर्वत्रः ।
 नक्षिणानि प्रकाशने जले तरुणसूर्य्यकम् ॥ ६२ ॥
 एषा प्रवक्ष्यसि लला पद्मनीशोत्पलायुता ।
 ईश्वरारण्यवाकीर्ण पद्मा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥
 जले तरुणसूर्य्यभिः पट्पदाहतकेसरैः ।
 पद्मजैः शोभते पद्मा समन्ताद्भिर्बहुता ॥ ६४ ॥
 चक्रवाकयुता मिथं विचक्ष्णकनानरा ।
 मातङ्गमयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥

मदीदृता मदेन श्लक्ष्णताम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
 निष्कन्धाध्यायमनसः साङ्गराणां निधराः ॥ ६० ॥
 निधरन्ति किन्नरीभिः सहेति शैवः । चक्रवाक्या सहितमायका-
 नारण्यैश्चमुदीपनम् ॥ ६१ ॥
 नक्षिणान्ध्रं रत्नकमलानि ॥ ६२ ॥
 श्रीशोत्पलैरासमन्तायुता ॥ ६३ ॥
 जले पट्पदाहतकेसरैः जले भ्रमरपातितपुष्पाधूचिभिर्बहुता
 यानां शोभते ॥ ६४ ॥

पवनाहतवेगामिहर्निभिर्विमलेऽक्षयि ।
 यद्भवानि विराजन्ते तावदानामानि सख्यम् ॥ ६६ ॥
 पद्मपत्रविज्जालाक्षो कर्तुं प्रियमह्मजाम् ।
 अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥
 अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्हभाम् ।
 स्मारयिष्यति कल्याणो कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥
 वक्रो धारयितुं कामो भवेद्भगवतो मया ।
 यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पिनद्रुमः ॥ ६९ ॥
 यानि स्य रमणीयानि तथा सह भवन्ति मे ।
 तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तथा बिम्बा ॥ ७० ॥
 पर्युकोत्तपलाशानि द्रुष्टुं हृदिर्षि मन्त्रे ।

चित्रप्रस्थानि चित्रप्रदेशानि वनान्तराणि यस्याः सा ॥ ६५ ॥
 पवनाहतवेगामिः पवनाघातजनितवेगामिः अक्षयि यद्भवानि
 विराजन्त इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥
 अपश्यतो मे श्रीकृष्णे इति शेषः । यदा कर्तुं श्रेयस्परिचयायां मे
 इति चक्षी ॥ ६७ ॥
 वामत्वं कौटिल्यं गतां विद्युत्तां दुर्हभां अद्याप्राप्यो स्मारयिष्यति
 स्मारयतीत्यर्थः । चित्रवैकल्याभेदान्तराऽन्वयप्रयोगो । विरहवदि-
 योवाय ॥ ६८ ॥
 कामः कामस्यवसायः भूयोऽधिकम् ॥ ६९ ॥
 रमणीयानि भवन्ति मया ॥ ७० ॥

शीताद्या मेघकोशाभ्यां सहजानीति संज्ञकम् ॥ ७१ ॥
 पद्मकेसरसंज्ञतो वृषान्तरविनिःसृतः ।
 निष्वास इव शीताद्या व्रति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥
 सौमित्रे ! पश्य पद्माद्या दक्षिणे गिरिसामुद्रम् ।
 पुष्पितां कर्षिकारका घटिं परमज्योभिताम् ॥ ७३ ॥
 चम्पकं त्रैलोक्योऽयं धातुमिह विभूषितः ।
 विश्वं सृजते रेषुं वायुवेगविर्वाहितम् ॥ ७४ ॥
 निरिप्रकाश सौमित्रे ! सर्वतः शब्दपुष्पितैः ।
 निष्पद्यैः सर्वतो दृश्यैः प्रदीप्ता किञ्चुकैः ॥ ७५ ॥
 पद्मातीरदहाक्षमे संसृता मधुगन्धिनः ।
 भासतीमलिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥
 केतकाः सिन्धुवाराश्च वाचनाश्च सुपुष्पिताः ।
 मातुलिङ्गाश्च पूर्णाश्च कुन्दगुल्फाश्च सर्वजः ॥ ७७ ॥

पद्मकोशस्य पद्माद्यानि दक्षानि कामोदीपकान्यपि वक्ष्येपद्मकोशाभ्यां
 वक्ष्येपद्मकोशाभ्यां सहजानीति प्रष्टुं दृष्टिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

पद्मकेसरस्यादिना शैलसौदम्ये दक्षान्तरेत्यादिना मान्यम् ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥

किञ्चुकैः प्रदीप्ता इत्येवमर्थः ॥ ७५ ॥

पद्मातीरदहाक्षमीरदहाः संसृतास्तान्मधुगन्धकेन रक्षिताः ।

भासती व्रतिः ॥ ७६ ॥

चिरिचिन्ता मधूकाश्च बभ्रुता बभ्रुतास्तथा ।
 चम्पकाक्षिसकाक्षैव नामष्टकाश्च मुष्मिताः ॥ ७८ ॥
 पद्मकाक्षैव शोभन्ते शीलाशोकाश्च मुष्मिताः ।
 लोभाश्च गिरिशृङ्गेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ॥ ७९ ॥
 अक्षोलाश्च कुरवश्च चूर्चकाः पारिमङ्गकाः ।
 चूताः पाटलवशापि कोविदारश्च मुष्मिताः ॥ ८० ॥
 मुचुकुन्दार्जुनाक्षैव हस्मन्ते गिरिकास्तवु ।
 केतकोद्दालकाक्षैव त्रिरीषाः त्रिंशपा धवाः ॥ ८१ ॥
 शाकल्यः त्रिशूलाक्षैव रत्नाः कुरवकास्तथा ।
 त्रिनित्रा नक्षत्रास्तथा चन्द्रनाः स्यान्द्वास्तथा ॥ ८२ ॥
 दिग्माक्षक्षिसकाक्षैव नामष्टकाश्च मुष्मिताः ।
 मुष्मितान् मुष्मिताधाभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ॥ ८३ ॥
 ब्रुवान् पश्येत् सौमित्रे ! पश्चाद्य रश्मिरान् बभ्रुन् ।

वासन्ती चैत्रमुष्मिका ॥ ७७ ॥

चिरिचिन्ती नक्षत्राक्षः ॥ ७८ ॥

पद्मकाः त्र्यम्बकानिर्धेवाः सिंहकेसराः पिञ्जरारक्षे ॥ ७९ ॥

चूर्चकाः । शाकल्यविशेषाः । पारिमङ्गको मन्दारः ॥ ८० ॥

मुचुकुन्द मुचिचिन्दा इति पाठान्तरम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

मुष्मिताः क्षन्तीति शेषः । तान् पश्येत्पश्य, मुष्मितानिति क्षमाको-
 त्तव्यहारः ॥ ८३ ॥

यत्तद्विचित्रविट्पातं यथाकथं न द्रुतानिमान् ॥ ८४ ॥
 क्षताः समनुवर्तन्ते मत्तः इव परास्त्रियः ।
 पादपातपादपं मच्छन् शैलात् शैलं वनादनम् ॥ ८५ ॥
 शक्तिं नैकरसास्त्रादसम्बोदित इवानिलः ।
 केचित्पर्व्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ॥ ८६ ॥
 केचिन् सुकृत्तसंवीताः घ्नामरुर्वा इवावधुः ।
 इदं शृङ्गनिर्दं स्नाद्य मधुसूनिर्दमिष्यति ॥ ८७ ॥
 रामरक्तो मधुकरः कुसुमेनैव लीयते ।
 मिलीय पुनश्चाप्यस्य सहस्रान्यथ गच्छति ।
 मधुलुब्धो मधुकरः पत्मातीरकुसुमेन्यसौ ॥ ८८ ॥
 इत्थं कुसुमसङ्गातिरपसीर्षा सुखाक्षता ।
 स्वयं निपतितैर्भूमिः ब्रह्मप्रसरैरिव ॥ ८९ ॥
 विविधा विविधैः सुधीर्कैरेव नगपानुषु ।

तानेवोपमामुखेनोपधादयति, यातेति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 नैकरसास्त्रादसम्बोदित इव कर्मेकरसास्त्रादेन जायते इव ॥ ८६ ॥
 मधुविश्रया मुष्णात् मुष्णात्कारं गच्छन् लब्धेयते । इदं कथम्
 इति कथं मधुरम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
 स्वयं निपतितैः कुसुमसङ्गातिरपसीर्षा मूमिः ब्रह्मप्रसरैः इत्य-
 नार्थेनैवप्रसरैरिव सुखाक्षता सुखधरी सुखप्रसादानुसोन्म इति
 वा ॥ ८९ ॥

विशीर्षाः पीतरक्षाभाः सौमित्रे ! प्रक्षराः क्षताः ॥ ८० ॥
 विमाने पक्ष सौमित्रे ! वृक्षाणां पुष्पसमवसम् ।
 पुष्पमासे हि तरवः सहर्षादिव पुष्पिताः ॥ ८१ ॥
 चाक्रयन् हवाम्येतेषां क्षताः बद्धपद्मादिताः ।
 कुसुमोत्पलविटपाः त्र्यम्बके बद्ध लक्ष्मण ! ॥ ८२ ॥
 एव कारयन्तः पक्षी विनाशं धूलिचं शुभम् ।
 हन्ते कामया सार्धं काममुद्दीपयन्निव ॥ ८३ ॥
 मन्दकिन्वास्तु बहिर्दं रूपमेतन्मनोरमम् ।
 क्षान्ते क्कमति विस्मिता मुखास्तस्मा ममोरनाः ॥ ८४ ॥
 यदि ह्येतं वा साध्वी यदि चेह वसेमहि ।
 स्मृद्येषं न प्रकाशं नाचोप्यायै रघूत्तम ! ॥ ८५ ॥
 नमोऽथ रमणीयेषु प्रादुर्सेषु तथा सह ।

निविशेत्तैः पुष्पैर्नेत्रमालम्ब्य विशीर्षाः पीतरक्षाभाः प्रक्षरव वि-
 निशः प्रक्षराः प्रक्षराः क्षताः हवाम्येतेषां ॥ ८० ॥
 विमाने विमाने पुष्पमासे सौमित्रे ! वृक्षाणां पुष्पिताः ॥ ८१ ॥
 मम हवाम्येतेषां विटपाः लक्ष्मण ! कुसुममुत्पलविटपास्तु हवाम्येतेषां ॥ ८२ ॥
 उद्दीपयन्निव ममोति मेवः ॥ ८३ ॥
 मन्दकिन्वास्तु बहिर्दं रूपमेतन्मनोरमम् ।
 क्षान्ते क्कमति मम हवाम्येतेषां विस्मिता मुखास्तस्मा ममोरनाः ॥ ८४ ॥
 वसेमहि यदि वसेमि मेवः । प्रकाशं न प्रकाशयामि ॥ ८५ ॥

रम्यो मेऽभवेच्छिन्ना न क्षुद्राभ्येन वा भवेत् ॥ ८९ ॥
 अनी हि विविधैः पुष्पैस्तरुवो विविधवृक्षाः ।
 कामनेऽस्मिन् विना कामां क्षिन्नास्तथादयन्ति मे ॥ ९० ॥
 पद्मं भीमजलाक्षेमां धौमिषे । पुष्कराद्युताम् ।
 चक्रवाकानुचरितां कारुण्यवर्णयिताम् ॥ ९१ ॥
 श्रवैः कौशेय्यं संपूर्णं महासूत्रमभेक्षिताम् ।
 आर्ध्वं शोभते पद्मा विकृताङ्गिर्विहङ्गमैः ॥ ९२ ॥
 दीपयन्तीव मे कामं विविधा सुदिता दिवाः ।
 स्नातां चन्द्रमुखीं स्नात्वा त्रिषां पद्मनिभेष्वनाम् ।
 पद्मं सागुपु चित्रेषु सङ्गीभिः सहितान् सन्तान् ॥ ९३ ॥
 मां पुनर्हन्तावाप्या वैदेह्या विरहीकृतम् ।
 सद्यश्चलीव मे क्षिप्तं सङ्गरक्तानुसृतः ॥ ९४ ॥
 अस्मिन् सागुनि रम्ये हि मत्तद्विजयसागुने ।
 पश्येद्यं यदि तां कामां ततः क्षिप्तं मयेक्ष्यम ॥ ९५ ॥

पश्येद्यं यदि तां कामां ततः क्षिप्तं मयेक्ष्यम ॥ ९५ ॥
 पुनराह, यहीवि । पश्येत् पुनराह-
 रेत् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

इमां पद्मां पुष्करैरासमन्ताद्युताम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

स्नात्वा स्नार्पिता दीपयन्तीभेक्ष्यन्त्या ॥ ९३ ॥

विरहीकृतं विरहितं कृतं पश्येद्यं कर्म । सङ्गरक्तः सङ्गीभिः
 सहिता कृता इति शेषः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

जीवेयं सखु सौमित्रे ! मया सह सुमध्वमा ।
 सेवेत यदि वैदेही यस्याद्याः पवनं शुभम् ॥ १०३ ॥
 पद्मसौगन्धिकवहं शिवं लोकविनाशनम् ।
 धन्वा सखाक ! सेवन्ते यस्याद्याः वनमारुतम् ॥ १०४ ॥
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ।
 कथं धारयति प्राणान् विवक्षा जनकात्मजा ॥ १०५ ॥
 किमु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनम् ।
 जनकं पृष्टसीमन्तं कुञ्जलं जनसंसदि ॥ १०६ ॥
 यामाममुगता मन्दं पित्रा प्रस्थापितं वनम् ।
 सीता धर्मं समाख्याय क तु सा वर्तते प्रिया ॥ १०७ ॥
 तथा विहीनः कपलः कथं सखाक ! साधये ।
 यामाममुगता राक्षसादुष्टं विहतचेतकम् ॥ १०८ ॥
 तत्पार्वीद्विपद्माक्षं सुगन्धिं शुभमग्रवहम् ।

कल्पि भवेदित्यस्यैव विवरणं जीवेयमिति । यदि सा मया सहैक-
 भूतं पद्मानां सौगन्धिकानाञ्च मन्त्रवहं यकनं सेवेत तदा जीवेयमित्य-
 न्वयः ॥ १०३ ॥

यस्याक्षवायुं ये नायिकया सह सेवन्ते ते धन्वा इत्यर्थः ॥ १०४ ॥
 विवक्षा जन्तुवत्प्रवृत्त्यात् ॥ १०५ ॥
 एता सीता इति येन तं किमु कुञ्जलं वक्ष्यामि ॥ १०६ ॥
 मन्दं मन्दभाग्यम् ॥ १०७ ॥
 सार्वदे प्राणान्नितिशेषः ॥ १०८ ॥

अपश्यतो मुखं तस्याः कीदृतीव नमिर्नमः ॥ १०८ ॥
 स्मितहास्याभारयुतं मुखत्रयधुरं हितम् ।
 वैदेह्या वाक्यमनुसं कदा श्रोयामि लक्ष्मण ! ॥ ११० ॥
 प्राप्य दुःखं वने श्यामा मां मयाचविकर्षितम् ।
 नटदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यमायत ॥ १११ ॥
 किमु वत्साव्यथोपधायां कौशल्यां हि वृषाक्षज ! ।
 क्व सा क्षुपेति पृच्छन्ती कथञ्चातिमनस्विनीम् ॥ ११२ ॥
 गच्छ लक्ष्मण ! मया त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
 नद्याहं कीर्तितुं जनसांमते जनकात्मजाम् ॥ ११३ ॥
 इति रामं महात्मानं विलपन्ममनायवत् ।
 उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमन्वयम् ॥ ११४ ॥

अक्षिते पूजिते मधुतुल्येऽक्षिणी वन तादृशम् ॥ १०८ ॥
 स्मितेन ईषदास्तेन निमोदवचनेनानन्दे मध्ये यद् युतं नमोऽह-
 प्रदेष्टाहहिति पतिप्रवाणलक्षसूचनम् । इदं पूर्ववर्तितमुलान्वयि
 कश्चित् प्रसन्नहास्यविशेषेन युतमिति वाक्यविशेषमपह, मुखम्
 प्रसादयत् । मधुरम् अपहवाचरम् ॥ ११० ॥
 वने दुःखं प्राप्तापि नटदुःखेव ॥ १११ ॥
 क्व सा स्नुया कथं किं प्रकारेति च पृच्छन्ती किमु वक्ष्यामि तथा
 नातं वक्ष्यामि वा अन्यथा योभयमपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥
 ॥ ११३ ॥
 कथममनयायार्चम् ॥ ११४ ॥

बंदाय राम ! भद्रमे मा श्रुतः पुनरोत्तम ! ।
 नेद्वयानां मतिर्मन्दा भवत्यसुखात्मनाम् ॥ १११ ॥
 कृत्वा विचोक्तं दुःखं त्वज्जोहं प्रिये क्ले ।
 यतिशेषपरिज्ज्ञादतिराकूर्पि दहने ॥ ११२ ॥
 यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा ।
 सर्वथा रावकज्ञात ! न भविष्यति राघव ! ॥ ११३ ॥
 प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षः ।
 ततो शास्त्राति वा सीतां निधनं वा भविष्यति ॥ ११४ ॥
 यदि घाति दिनेर्ममं रावकः सह भीतवा ।
 तदायेनं हविष्यामि न चेदास्यति मैथिलीम् ॥ ११५ ॥
 साक्षात् भद्र भवसाध्य ! त्वत्कृतां कृपया मतिः ।

संक्षेपेण ज्ञेयं निरुन्नीतयैः । एकसुखात्मनामदीहयानां ज्ञेय-
 मनसा मतिर्मन्दा नेति न अपि तु भव्यैव ॥ १११ ॥

क्लेशः क्लेशादि । संयोजः विप्रयोगात्ता इति शब्देन प्रिय-
 क्लेशोऽवश्यमेव विप्रयोगदुःखं क्लेशात् ज्ञेयं । विपक्षे वाचकमाह,
 यतिशेषहेति । आरौ यतिशेषापि त्वं ज्ञातमपि विपक्षं यतिशेष-
 धंयतेन तद्विपक्षजोऽदीयेन दीयतेवेति भावः ॥ ११५ ॥

ततोऽभ्यधिकं पातालादभ्यधिकं कुतरेव न भविष्यति श्रीविष्णो-
 र्ययैः ॥ ११३ ॥

वाक्यवचनं प्रवृत्तिः वाक्यवचनाः ॥ ११४ ॥

दिनेरस्यमायुः ॥ ११५ ॥

सोऽभितिकामदस्यसामन्वितापरक्रमः ।

रामः पथां सुखचिरां रम्यां पारिव्रज्यमाह ॥ १२५ ॥

निरीक्ष्यमाहः भद्रया महात्मा

सर्वं वनं निर्भरकन्दरहम् ।

उद्विग्वेताः सह सखाभेन

विचार्य्य दुखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२६ ॥

तं मत्तमातङ्गविस्वात्मानमी

मच्छन्मनस्यमना महात्मा ।

स सखाको राघवमिष्टचेष्टो

ररच्च धर्मेण बलेन चैव ॥ १२७ ॥

तावद्वनमूकस्य समीपवारी

परम् ददर्शानुतदर्शनीयौ ।

आस्वाद्युगाणामधिपसारस्त्री

वितपसे नैव विचेष्ट चेष्टम् ॥ १२८ ॥

अभितिकामत् । अत्यन्तामत् । पारिव्रज्यं वायुचक्रवाचीरनुभूय कलौ
गाम् ॥ १२५ ॥

विचार्य्य सखाकोऽनुत्तममिति ज्ञेयः ॥ १२६ ॥

धर्मेण संशयरासेत्यादिनीतिव्ययधर्मेणोपमेन । बलेन मच्छति
अतःप्रमित्यादिशब्दवचनेन च ॥ १२७ ॥

एवं वनमनूय नन्विष्यमाणं दर्शयति, ताविति । वितपसे वित-
प्राप्त । आस्वादीत्यनुभूया प्राप्तः । इष्टमिष्टमोजनानादिभिरप्युक्ता-

स तौ महात्मा मज्जनन्दनामी
 आकाशगङ्गा च चरन् चरन्तौ ।
 इहा विवाहं परमं ज्ञानम्
 चिन्तापरीतो भयभारभङ्गः ॥ १२८ ॥
 तमाश्रमं सुखसुखं वरदम्
 कदैव आकाशगन्तवितानम् ।
 चक्ष्वाण इहा हरषोर्विजय-
 मर्हौजसौ राघवस्तपस्वी तौ ॥ १२९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अयि नैव विवेकः स न प्रकारः न । विमानिमत्तस्य बभूव चिन्तामिता-
 दुनिकपाठे सस्य सुखीकृत्य चित्तं वरदमेन विमानिमह्यवद्-
 बभूवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

अक्रमेव चिरञ्जीवि, स तापिवि । भयभारभङ्गाः भयभारेण
 भयेत्याहः ॥ १२८ ॥

तमाश्रमं मतकुत्राप्याश्रयिना दुःखवेदम् अतएव वरदम् सेवितानं
 सेवितमर्थं सेवितप्रानं वा तौ इहा नका हरयः चास्मिन्निवृत्त्या
 भीषाः विजयामुः ज्ञाः ॥ १२९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौजे रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

नौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामस्तथैव ।
वरापुत्रधरौ शीरौ सुग्रीवः ब्रह्मलोऽभवत् ॥ १ ॥
अदिप्रचदधः कर्वा द्विजः समवसोकथम् ।
न भ्रातरिण कश्चिन्निदं देवे वातरमुज्ज्वलः ॥ २ ॥
मैव चक्रे मनः स्नातुं वीर्यमाप्यो महाबली ।
कथेः परमभीतस्तं दितं कथयमाह ह ॥ ३ ॥
चिन्तयित्वा न चर्मात्मा विस्मयं पुरस्तादधम् ।
सुग्रीवः परमोदितः सर्वैर्दोषाभरैः सह ॥ ४ ॥

वदेव विष्णोऽयति, नौ त्विति ॥ १ ॥

न भ्रातरिण न कश्चिन्निदं भूत ॥ २ ॥

कथयमाह निवसुमभूत् ॥ ३ ॥

कथयित्वा विष्णोऽयति नौ त्विति ॥ ४ ॥

ततः स सचिवेभ्यस्तु सुधीवः प्रकाशधिपः ।
 ब्रह्मं परमोद्दिष्टः पश्यंतौ रामस्तथाशौ ॥ ५ ॥
 एतौ बर्गमदं दुर्गं वासिमन्विहितौ भुक्त्वा ।
 हृदया चीरकस्यौ प्रचरन्ताविहायतौ ॥ ६ ॥
 ततः सुधीवसचिवा हृद्वा परमधन्विनौ ।
 जम्बुगिरितटात्तस्मादन्त्याम्बुधरसुतम् ॥ ७ ॥
 ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथया यूथपर्वभम् ।
 वरयो वानरभेदं परिवार्योपतस्त्रिरे ॥ ८ ॥
 एवमेकाचनगताः श्रवमाणा गिरेर्गिरिस्तु ।
 प्रक्षम्यचक्रो देगेन निरीक्षां त्रिखराणि च ॥ ९ ॥

ततः विचारात्मकं प्रकाशमेष्टुवा सचिवेभ्यः ब्रह्मं परमोद्दिष्टमिति-
 शेषः ॥ ५ ॥

तमेवाह, यथाविधि । हृदया विन्वासायै सचिवेभ्योऽसौधः ।
 जम्बुमिषुमेकायाम् । अतो जाता प्रकाशमिवाश्रयः ॥ ६ ॥

ततः सुधीवोऽप्यनन्तरं सुधीवसचिवाशौ परमधन्विनौ अतएव
 ब्रह्मासुरौ हृद्वा यस्मात् पूर्वमधिष्ठितः किञ्चित्कटादन्तस्त्रिरे-
 त्रिखरं चक्रुः सुधीवेभ्यश्चेति शेषः । अन्तं त्रिखरमिति पाठे
 दुर्लभमर्थम् ॥ ७ ॥

ते क्षिप्रं त्रिखरान्तरमभिगम्य यूथपर्वतं वानरभेदं सुधीवं
 परिवार्योपतस्त्रिरे उच्यते ॥ ८ ॥

ततः प्रासादगः सर्वे सुकमाना महाबलाः ।
 नमस्तुभ्य नमस्तुभ्य सुखिताम् दुर्गमाभितान् ॥ १० ॥
 आसक्तो हरिवराः सर्वतस्तं महाभिरिम् ।
 सुगमार्ज्यरजःकुलांकावयन्तो यमुकदा ॥ ११ ॥
 ततः सुग्रीवश्चिवाः पर्वतेभ्यः समाहिताः ।
 सङ्गम्य कपिश्वर्येण सर्वे प्राञ्चल्यः क्षिताः ॥ १२ ॥
 ततस्तु भयवचस्तं वाचिकिन्निपत्रहितम् ।
 क्वाच यमुमान् वाक्च सुग्रीवं वाक्चकोविदः ॥ १३ ॥
 संभ्रमस्तत्रागतमेव सर्वैर्वीक्षिते महान् ।
 मन्त्रयोऽथ निरिवरो नयं नेहास्ति वाक्चिन्मः ॥ १४ ॥
 यस्मादुद्विग्येतास्तं विद्रुतो हरिमुक्त्व ॥
 तं कूरुदमेनं कूरु नेह पश्यामि वाक्चिन्म ॥ १५ ॥

अत्रमेव निवेदयति, इतिमिति । उक्तरीत्या क्षितिप्रतिमयाभय-
 सुखदुःखादिबोधनमेकमात्रं समानत्वं ज्ञातः शिरोः प्राञ्चलित्वरि-
 त्वद्विदिं वलैव शिखराकारं कर्मणाचारिकुर्वन्ती यमुकदावनाः ।
 ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुग्रीवश्चिवाः सुग्रीवश्चिवाः ॥ १२ ॥

वाचिकिन्निपत्रे वाचिप्रवर्तनया किञ्चिदावधायकत्वम् ॥ १३ ॥

संभ्रमश्चिन्मः वाचिप्रवर्तनया किञ्चिदावधायकत्वम् ! सर्वेषामपि मन्त्रो
 मन्त्रमयं वाक्चिन्मः ॥ १४ ॥

यस्यान्तव मयं सौख्यं । पूर्वजात्पापकर्मकः ।
 स मेव वासी बुद्धात्मा न ते पश्चाद्वर्त्तं भवत् ॥ १६ ॥
 अथो ज्ञात्वाऽहं त्वं ते मत्तमेव श्रवणम् ।
 लघुचित्तमयात्मानं न स्थापयसि यो मत्तौ ॥ १७ ॥
 बुद्धिविज्ञानसम्पन्न इन्द्रियैः सर्वमाचर ।
 भद्रबुद्धिं मत्तौ राजा सर्वभूतानि ज्ञाति हि ॥ १८ ॥
 सुधीवक्तु इदं वाक्यं मुक्त्वा सर्वं जनमतः ।
 ततः श्रुतवत् वाक्यं हनूमन्मुवाच ह ॥ १९ ॥
 दीर्घबाहू विज्ज्ञासाधौ वरचापासिधारिणौ ।
 कस्य न स्वाङ्गं दृष्ट्वा श्रेतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥

तस्यावाचिनः ॥ १५ ॥

तदेवाह ददासुस्माभवेति । पूर्वजावाचिनः इह पर्वते तस्याने
 भवं न बाधामीत्यवयः ॥ १६ ॥

ज्ञात्वाऽहं त्वं वक्तुमेवमवचित्तमर्कटाक्षम् । तदेवाह, लघुचित्त-
 मवेति क्व च यत्नम् ॥ १७ ॥

ननु ततो भयामावेऽपि तत्प्रेरितपूज्यं तनाह, बुद्धीवि । इन्द्रियै-
 रन्तराष्ट्रयत्नैः सेव्यविद्येभिर्युद्धा निष्कयात्मकेन विज्ञानेन पारम्पराय-
 नानेन सम्पन्नः सन् तदुचितं सर्वमाचर । सर्वभूतानि निजज्ञासाधका
 जातम् ॥ १८ ॥

येन भवं ज्ञातुमुच्यमित्याह, सुधीव इति ॥ १९ ॥

महाब्रह्मो हनुमान् बभूव तदा

तच्च रामोऽतिवली मलज्जपः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे कालोकीये किष्किन्धाकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारते श्रीमद्भगवद्गीतायाः अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः । उपसंहार-
इति, आभाषितैरिति । दुष्टतादुष्टता चेति तत्त्वोक्तं परमेश्वरः ।

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

वचो विज्ञाय हनुमान् सुयोधनं महात्मनः ।
 पर्वतादव्यमूकान् सुशुवे यत्र राक्षसौ ॥ १ ॥
 कपिरूपं परित्यज्य हनुमान् मादतात्मनः ।
 भिक्षुरूपं ततो भेजे ब्रूतुञ्जितया कपिः ॥ २ ॥
 ततः स हनुमान् वाचा क्षत्रिया सुमनोज्ञया ।
 विनीतवदुपाशब्धं राक्षसौ प्रक्षिपत्य च ॥ ३ ॥
 यथावत्प्रशंसं च तौ वीरौ यथावत्प्रशंसं च ।
 संपूज्य विभिवदीरौ हनुमान् वानरोत्तमः ॥ ४ ॥
 उवाच कामतो वाक्यं ब्रूतुं सत्यपराक्रमौ ।

विज्ञाय तात्पर्यं गतो ज्ञाना ॥ १ ॥
 भिक्षुरूपं प्राकृततापसरूपम् । ब्रूतुञ्जितया सविन्दुबुद्धि-
 या ॥ २ ॥
 विनीतवत् विनीतयोग्यम् ॥ ३ ॥
 यथावत्प्रशंसं । ननु मिथ्यास्तुतिरिच्छते । आत्मभावे वस्तुमभि-
 क्षौ चकार सम्पूज्य वाचा प्रशंस्य ॥ ४ ॥

राजर्विदेवप्रतिभौ तापसौ शक्तिमनौ ॥ ५ ॥
 देवैः कथामिदं प्राप्नो भक्त्यौ वरवर्धनौ ।
 चास्यतौ मृगशालानन्दांश्च वनचारिणः ॥ ६ ॥
 पद्मातीरद्वयान् वृक्षान् वीक्षमाद्यौ समन्ततः ।
 इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ ॥ ७ ॥
 धैर्यवन्तौ सुवर्णभौ चो युवां चीरवास्यौ ।
 निश्चलन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ ८ ॥
 सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाबलपराक्रमौ ।
 ब्रह्मचापनिभे चापे दृष्टीत्या ब्रह्मनाशनौ ॥ ९ ॥
 शीमन्तौ रूपसम्पद्यौ वृषभशेठविक्रमौ ।
 हस्तिहस्तोपभ्रुजौ क्षुतिमन्तौ नरधर्मौ ॥ १० ॥

कामसः सुदीपोपदेवानिहृदयेन्द्रतः राजर्षी च देवौ च तव-
 तिमौ ॥ १ ॥

वरवर्धनौ मृगशालिनेष्टौ कन्याश्च रक्षोऽसुरादीन् ॥ ६ ॥

समन्ततो वीक्षमाद्यौ किञ्चिदस्त्वथेवमावाविवेत्त्यथः । इमां
 नदीमिति । अरक्षयि निवृत्तत्वेन नदीत्वोपचारः इति केचित् नदी-
 वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

शोभनौ चर्मा चामा कान्तिश्च यथोक्तौ । निश्चलन्तौ किञ्चित्
 दुःखवर्जमेति शेषः । इमां नद्यां प्रजाः । पीडयन्तौ सत्त्वयमानेष्वेव इति
 शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

महाप्रनाथौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ ॥ १८ ॥
 कङ्कवितौ विराजते निर्मुक्तभुजगाविव ।
 एवं मां परिभाषन्तं कस्याहं नाभिभावयः ॥ १९ ॥
 सुधीवो नाम धर्मात्मा कचिद्वानरपुङ्गवः ।
 वीरो विनिहतो भ्रात्रा जगद्धमनि दुःखितः ॥ २० ॥
 प्राज्ञोऽहं प्रेषितस्तेन सुधीवेण महात्माना ।
 राज्ञा वानरमुखानां हनुमान्नाम वानरः ॥ २१ ॥
 युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुधीवः सख्यमिच्छति ।
 तस्मै मां सखि वित्तं वानरं पयसात्पजम् ॥ २२ ॥
 भिक्षुक्यमतिच्छेदं सुधीवप्रियकारकात् ।
 अन्नमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणम् ॥ २३ ॥

चित्रमनुष्येयं सर्वजसमूहकं यथोक्तं हेमभूषिते वन्द्ये यथा
 ॥ १४ ॥ १७ ॥ १८ ॥

निर्मुक्तौ मुक्तकशुकौ । कस्याहं कस्याहेतोर्नामिभावयः प्रत्युत्तर-
 मिति चेत् ॥ १९ ॥

ननु कस्य कस्य वा वस्यास्याहः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह, सुधी-
 वः । सुधीवस्यानुवर्तनोद्धमये तत् कृतिपूर्वकमुक्तिः विनिहते
 निरस्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

ननु त्वमाद्याऽस्मात्समीपे प्रेरणं विमर्शं तत्राह, युवाभ्यामिति ॥ २२ ॥
 वानरराजसचिवस्य मानुषं रूपं कुतस्तत्राह, भिक्षुक्यमिति । अनेन

एवमुक्त्वा ह हनुमान् तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ।

वाक्यशो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ २४ ॥

एतत् शुक्ला वचसास्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

महद्वदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः क्षितम् ॥ २५ ॥

सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुधीवस्य महात्मनः ।

तमेव काङ्क्षमाणस्य समाम्निक्मिहागतः ॥ २६ ॥

तमभ्यभाष भौमिन्ने ! सुधीवर्षाचरं कपिम् ।

वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः श्रेष्ठयुक्तमरिन्दमम् ॥ २७ ॥

मायमेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।

मायामवेदविदुषः ब्रह्ममेव विभावितुम् ॥ २८ ॥

मुद्रवानरतमेव मेत्यपि बोधितम् । ईदृशं विधेति प्राक्तनेनाश्रयः ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

तमेव सुधीवमेव काङ्क्षमाणस्येच्छन् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तमभ्यभाव आभिभाषसेति श्रावत् । वाक्येति । वाक्यार्थं वाक्यरच-
नाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः सुहृत्तमभ्यभाषेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

विशेषः प्राविष्टाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः शस्त्रवेदविषये तद्दीनो यो
न भवति तेन । यस्मैकानुवाक्येऽनुवाकान्तरार्थाकर्षेण, तद्वारवस्य
दुष्कारत्वाद् यजुर्वेदधारकादीनभिज्ञेन । गायत्रिविधो हारदुष्पेयत्वात्
सामवेदज्ञानहीनभिज्ञेनैवं प्रभावितुं ब्रह्मं न तद्दीनेनेत्यर्थः ।
मयावीं ज्ञेये वा । यदा तद्दीनैरेवं प्रभावितुं न शक्यम् अथवाभि-
ज्ञेयः । तेनायं सर्वथा तज्ज्ञ इति नोपेक्षार्थ इति श्रवणम् ॥ २८ ॥

नूनं व्याकरणं कृतकमवेन वक्तुं न शक्यम् ।
 वक्तुं व्याहरतामेन न किञ्चिदप्यभितम् ॥ २८ ॥
 न मुखे नेचघोषापि सखाटे च सूबोकाया ।
 अन्येष्वपि च ध्वेषु होयः संविदिनः कश्चित् ॥ २९ ॥
 यदि तरुमस्यन्दग्धमविलम्बितमव्ययम् ।
 उरस्यं कण्ठं वाक्च वर्तते मध्यमस्तरम् ॥ ३० ॥
 संस्कारकमस्यन्नामनुतामविलम्बिताम् ।
 उच्चारयति कल्याणो वाक्च इत्यस्यविधीम् ॥ ३१ ॥

ननु वेदभाषायाधिकः न किञ्चिदाद्यमव्यादि जातुं शक्यं तत्राह,
 नूनमिति । कृतं तु भवेत् तदर्थं स्वरूपनिर्देशोऽप्येति गिन्याप्तचितं व्याक-
 रणेभ्यसाधुत्वस्यार्थोऽटितत्वात् । अनेन सर्वव्ययं सूचितम् । तथा
 व्यवसे हेतुमाह, वदिति ॥ २८ ॥

इति तैरप्यसौ निष्कारकवेत्यह, न मुखे इति । होयः संवि-
 दिनो व्यवहारकाश्चेति शेषः ॥ २९ ॥

अथ वचनरचनासौष्टवमाह, चेन्निरुद्धं नातिविकारमित्यर्थः ।
 अस्यन्द्यम् अस्यन्द्यार्थमस्यन्द्यवासरम् । अविलम्बितम् अनेना-
 स्तरम् इति । अव्ययं न विवर्तते श्रोतृश्रुतेभ्योऽप्यस्यात्तादृशं वेना-
 श्रुतिकटुवर्जमित्यर्थः । उरस्यं मध्यमस्तरम् । कण्ठं वैशरीरूपेण
 कण्ठविवराकौटुष्येण इति । अतएव मध्यमस्तरं नात्युच्चैर्नाति-
 नीचैः ॥ ३० ॥

संस्कारकमस्यन्नां संस्काराणां कमे कमेव जमने सम्पन्नां समर्थी

अनेन विषया वाचा निस्त्रानव्यञ्जनस्यया ।
 कस्य नाराधते विनतुद्यताः ररेरपि ॥ २३ ॥
 एवंविधो यस्य कृतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।
 सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्यार्था गतयोऽनघ ॥ २४ ॥
 एवं सुखगर्भैर्युक्ता यस्तुः कार्यसाधिकाः ।
 तस्य सिध्यन्ति सर्वैर्यथा कृतवाक्यमचोदिताः ॥ २५ ॥
 एकमुक्तं सौमित्रिः सुधीवचिर्व कपिम् ।
 अश्वभाषत वाक्यज्ञो वाक्यार्थं पवनान्नमम् ॥ २६ ॥
 विदिता नौ शुका विदन् ! सुधीवस्तु महात्मनः ।
 तमेव चार्वा मार्गावः सुधीव मन्त्रेणरम् ॥ २७ ॥

त्रिजिह्वानुपूर्वीविशेषणमेव पदादीनां यद्यत्रापि कमपत्तत्त्वोकार-
 संस्कारानन्तःकरणे उत्पाद्य तत् तमेव कमपदव्यापभाषपदवाक्यार्थान-
 मिति वाक्यपदीपादौ स्पष्टम् । तेन मध्यमवर्त्योच्चारणं सूचितम् ।
 अत्रोदाहृतमविश्ववितामिति । अतएव अदयद्विधीम् ॥ २५ ॥

निस्त्रानव्यञ्जनस्य वा निष्पन्नानामु उरःकण्ठजिरासु यद् अञ्जन-
 मभिधक्षिप्तया तिष्ठति श्रोत्रमाश्रयकृतं कथंते वाहय्या । अनेन
 नित्यं यत्र स्तोत्रकृत्यः शब्द इति सूचितम् । नाराधते नानुवृत्त्यते ॥ २३ ॥

कार्यार्था गतयः पदिपाकाः ॥ २४ ॥

कृतवाक्यमचोदिताः तदाक्यचोदिताः ॥ २५ ॥

एकमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ २६ ॥

नौ वाचयोक्तमेव सुधीवमेव मार्गावो मार्गवावा ॥ २७ ॥

यथा ब्रवीषि हनुमन् ! सुधीषवचनादिषु ।

तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव वत्तम ! ॥ १८ ॥

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निब्रूय

ब्रूहृत्कथः पदमात्मजः कथिः ।

मनः स्माधाय ज्योपपत्तौ

यत्नं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

यथा ब्रवीषि सखामिच्छतेति यदवादीक्षतमेव करिष्याव इत्यर्थः ।

॥ १८ ॥

ज्योपपत्तौ सुधीष्वेति शेषः । ताभ्यां रामसुयीवाभ्याम् ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिसाके

किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कथयन्निति तदन्धः ।

श्रुत्वा मधुरभाषणं सुग्रीवं मनसा क्लृप्ताः ॥ १ ॥

भान्यो राव्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

चक्षुषं कथयन् प्राप्ताः कृत्यसौन्दर्यपागतम् ॥ २ ॥

ततः परमप्रहृष्टो हनुमान् प्रकरोत्तमः ।

प्रश्रुत्वा च ततो वाक्यं रामं वाक्यविभारदम् ॥ ३ ॥

ततः कथितोऽयं कथीयस्य सुग्रीवस्य महात्मनस्तमेव काच-
पात्रस्तु मन्त्रान्तकमुपागत इति रामवचो महात्मन इति सोपचार-
योगतः सुग्रीवश्चक्षुषं मधुरभाषं सौम्यभावं श्रुत्वा तमेव काचमात्र-
यमेव सुग्रीवे रामः किञ्चित् कथयन्निति निश्चाय प्रहृष्टः सुग्रीवं
सुग्रीवाभिमवक्षिञ्चि मनसा प्रणेष्टुंवान् ॥ १ ॥

तदेव विवृणोति, भाष्य इति । व्यवहृतावीक्ष्यैः यदयं महा-
त्मनः कथयन् प्रयोजनसाधोपा प्राप्त इत्यहं कथं च उपगतं सुग्रीवं
प्रमिलयैः ॥ २ ॥

किमर्थं च कर्म चोरं पन्थाकाननमखिलम् ।
 आगतः साधुको दुर्मं नानान्यासस्तमायुतम् ॥ ४॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्काको रामचोदितः ।
 आचक्षते मत्तात्मानं रामं दम्बरघातकम् ॥ ५॥
 राजा दम्बरको नाम सुतिमान् धर्मवत्सलः ।
 साधुर्वर्षं सार्धमेव नित्यमेवाभिपालयन् ॥ ६॥
 न देष्टा विदमे तस्य स तु देष्टि न कश्चन ।
 स तु सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ ७॥
 अग्निहोमादिमिथैरैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ।
 तस्मात् पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः सुतः ॥ ८॥
 शरणः सर्वभूतानां पित्रुर्निर्देशपारमः ।
 ज्येष्ठो दम्बरवस्त्राय पुत्राणां सुखवत्तरः ॥ ९॥
 राजलक्ष्मणं पुत्रो मंथुको राज्यवन्दनम् ।
 राव्णाद्भूतो मया कस्तुं कने सार्धमिहानतः ॥ १०॥
 भार्यया च महाभागे ! वीतघातुक्तो वनी ।

एवं सुहृदयमनकम्य सावान्भुक्तं प्रकृतिं तव इति ॥ ९ ॥
 पन्थाकाननेन मखिलमखिलम् चोरमन्वदिति शेषः ॥ १० ॥
 रामचोदितः इति शेषः । आचक्षते बोधितवान् ॥ ५ ॥
 पितामह इव पात्रकलेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 निर्देशो नियोगः सत्यारमः तस्य समस्तकल्पतादेवमुक्तम् ॥ ९ ॥

दिनस्ये महतिजाः प्रमथेव दिवाकरः ॥ ११ ॥

अहमस्मावरो भ्राता रुषेर्दक्षिणुपागतः ।

स्तत्रस्य वज्रस्य सप्तशो नाम नामतः ॥ १२ ॥

सुसार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहिताम्बुजः ।

ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासे रतस्य च ॥ १३ ॥

रक्षयापहता भार्या रहिते कामरूपिणा ।

तत्र न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य वा हता ॥ १४ ॥

दशुर्नाम दिनेः पुत्रः प्रापाद्राक्षसां मतः ।

आख्यातक्षेपेन सुपीवः समर्थः बानराधिपः ॥ १५ ॥

स ज्ञास्यति महावीर्यक्षत्रभार्यापहारिणम् ।

एकतुला दनुः क्षेमं ध्यायमानो दिवं गतः ॥ १६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथातथ्येन वृक्षतः ।

अहमेव च रामश्च सुपीवं वरचं गतौ ॥ १७ ॥

एव दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं वनः ।

लोकनाथः सुरा भ्राता सुपीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥

संयुक्तः संयुज्यमाः सद्यः किञ्चिन्निमित्तवशात् ॥ १० ॥ ११ ॥

अथवाः कवीयान् दास्यमुपगमतीऽस्येति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रहिते आकाश्यां रहिते काशे न ज्ञायते विशिष्येति शेषः ॥ १४ ॥

दनुः कबन्धः स आस्यतीत्यख्यातः ॥ १५ ॥

क्षेमं गन्तुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कगामादाय तौ वीरौ शरिराज्जाय राघवौ ॥ ३३ ॥

मिशुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमाश्रितः ।

प्रमत्तारोप्य तौ वीरौ कगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३४ ॥

स तु विमुल्लसन्नाः कपिप्रवीरः

पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ।

गिरिवरानुरक्तिमः प्रधातः

स शुभमतिः स च रामलक्ष्मणभ्याम् ॥ ३५ ॥

इत्याय रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उक्तं समर्थयते प्रसङ्गेति । मुखवर्जो मुखमोभा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वानरं वानरस्येदम् । आर्षोऽयम् ॥ ३४ ॥

उक्तं संश्लेषाति, सत्विति । कृतकृत्यवत्प्रहृष्टे गिरिवरं प्रपद्यमुदम् ।

॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौघे रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—o—o—o—

अश्वमूकान्, हनुमान् गत्वा तं नख्यं गिरिम् ।
 आचक्षते तदा वीरौ कपिराकाशे राघवौ ॥ १ ॥
 अथ रामो महाप्रज्ञ ! संप्राप्तो हृद्वाक्कमः ।
 लक्षणेन सह ध्यात्वा रामोऽथ सत्यविक्रमः ॥ २ ॥
 इत्याकूलां कुले जातो रामो दम्बरधाम्जकः ।
 धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥
 राजसूयान्धमेघैश्च वर्द्धयन्नाभितर्पितः ।
 दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा भावः कल्पदम्बकः ॥ ४ ॥

अश्वमूकादिति । अश्वमूके सुग्रीववासकान्ने राघवौ आच-
 यित्वा ततः सुग्रीवान्धमेघैश्च अश्वमूकैश्चैव मन्त्रवाक्यं त्रिभिः कले-
 त्वयः ॥ १ ॥

अथ रामः मन्त्रयस्सुग्रीवदक्षिणवर्तितादेवं निर्देशः । सु-
 दम्बादरात्रामोऽयमिति । सत्यविक्रमतद्वृत्ताभ्यां लक्ष्मणिराजसूय-
 मन्त्रो व्यप्यते ॥ २ ॥

इत्याकूलामित्यनेन अक्षयकथनं धर्मे अक्षयपरिपाद्यमक्षयधर्म-
 निमित्तं निगदितः प्रेरितः विधेति शेषः । अतएव तस्य पितुर्निर्देश-
 कारकः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तपसा सत्यवाक्मनः कस्यधा तन पास्विता ।
 श्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरक्ष्यं समागतः ॥ ५ ॥
 तस्यास्य वसतोऽरक्ष्ये निघनक महाकनः ।
 रावणेन हता भार्या स त्वं वरचमागतः ॥ ६ ॥
 भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामसख्यकौ ।
 प्रष्टव्यं चार्चयस्मैतौ पूजनीयतभावुभौ ॥ ७ ॥
 भूत्वा हनूमतो वाक्यं सुधीवो वामराधिपः ।
 दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च रावणम् ॥ ८ ॥
 भवान् धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्वकथनः ।
 आस्ताता वायुमुनेन तप्ततो मे भवद्गुहाः ॥ ९ ॥
 तन्मनसैव सत्कारो लामसैवोत्तमः प्रभो ! ।
 यत्प्रमिच्छसि सौहार्दं वामरेण मया भव ॥ १० ॥
 रोचते यदि मे सख्यं वाङ्मरेण प्रसारितः ।
 शृङ्गतां पाणिना पाणिर्मर्यादा वक्ष्यतां भूता ॥ ११ ॥

श्रीहेतोः प्रिया स्त्रियै रक्षस्य वरस्य प्राचनहेतोः ॥ ५ ॥ ६ ॥
 प्रष्टव्यं दर्शयामासीदर्थोदर्शनं दत्ता ॥ ७ ॥
 दर्शनीयतमो भूत्वा इच्छावशादिति शेषः ॥ ८ ॥
 धर्मविनीतः धर्मे विनियतः ॥ ९ ॥

वयः सम्बन्धीन्द्रियः । वरेण्यः, यत्प्रमिति । वामरेण तिर्य-
 ग्निमादि ॥ १० ॥

एतत्, वचनं श्रुत्वा सुपीकस्य सुभाषितम् ।
 संप्रवृत्तमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा वीरदमास्तम्भं पर्यव्यजत पीडितम् ।
 ततो हनूमान् समग्राग्रे भिक्षुरूपमरिन्दमः ॥ १३ ॥
 काष्ठयोः स्तेन रूपेण जनयामास पावकम् ।
 दीप्यमानं ततो वज्रं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १४ ॥
 तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ।
 ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रुस्तत्र प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
 सुपीको राक्षसश्चैव दक्षस्तन्मसुपागतौ ।

दोषयोः यदीति कार्यजनकादिति श्लेषः । श्रुत्वा मर्यादां चतुर्दश-
 जीयोऽत्योऽत्यकार्यसम्पादनविषयो निश्चयः बभूवौ । कुम्भा विचार्य
 प्रतिष्ठापयाम् ॥ १२ ॥

हस्तं पीडयामास । दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीतवान् ॥ १२ ॥
 पीडितं पर्यव्यजत गाढमाविद्धितवान् । क्लृप्तोद्दार्दक्यैर्गम्य
 हनूपदिष्टाभिसाक्षिकत्वसिद्धये च । रामश्रेष्ठिहनुमतः प्रदक्षिणं
 दत्तम् । भिक्षुरूपं परित्यज्य चैव तया प्राकृतमेव गत्वा चैवो पुनरुमेति
 सुप्रीताभाक्कप्रतीवसे रामात्मननिवेदनसमये युगः कृतं भिक्षुरूपं
 परित्यज्य ॥ १३ ॥

स्तेन रूपेण नानरूपेण काष्ठयोः स्तेनोर्दमि जनयामास । ततो
 दीप्यमानमग्निं समोर्मध्ये निदधौ निहितत्वं तं पुष्पैरभ्यर्च्य सात्कृतं परि-
 श्रवणादिस्तुतये चामरोत् ॥ १४ ॥

ततः सुग्रीवमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ १६ ॥
 सन्धोऽन्यमभिवीक्षन्तौ न हस्मिन्मिजगत्तुः ।
 त्वं वयस्योऽभि हृद्यो मे एकं दुःखं मुखस्य नौ ॥ १७ ॥
 सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ।
 ततः सुपर्णवज्रस्यं मरुक्का शस्त्रां सुमुष्मिताम् ॥ १८ ॥
 शालसाक्षीर्य्यं सुग्रीवो निषसाद् शराधवः ।
 लक्ष्मणायाय संवृष्टो हनुमान्कारुताम्रजः ॥ १९ ॥
 शस्त्रां चन्दनवृक्षस्य ददौ परममुष्मिताम् ।
 ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः सख्यं लघुरथा गिरा ॥ २० ॥
 प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ।
 यत्वं विनिहन्तो राम ! चरामीह भयार्दितः ॥ २१ ॥
 हतभार्या कमे च तौ दुर्गमेतदुपाश्रितः ।

प्रदक्षिणं यजतुः मैत्रीदाक्षीयेति श्लोकः ॥ १६ ॥ १६ ॥
 हृद्यः हृदयप्रियः एकं समाश्रमिष्यथैः ॥ १७ ॥
 प्रहृष्टवत्प्रहृष्टः सन् वतावत्यर्थं त्वं सम्मन्त्रिष्यः साभावात् सुग्रीवः
 वृक्षशालनस्य वनाक्षीदिति श्लाघते तदाह, ततः सुपर्णेति । शालाक्षीर्य्यं
 राघवायेति श्लोकः ॥ १८ ॥
 सर्वराघवो निषसाद् खयं तत्र क्लृप्तः सुपर्णः ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणाय निषादपरिहाराय चन्दनशास्त्रास्त्रदानम् । यत्
 कार्यं रामवीरावन्धनार्थं यजतिः तत इति ॥ २० ॥

सोऽहं बलौ वने भीतो वचाम्पुङ्गवान्पतेनः ॥ २२ ॥
 वालिना निहतो भ्रात्रा हतवैरञ्च राघव ! ।
 वालिनो मे महाभाग ! भयार्तस्त्राभयं कुह ॥ २३ ॥
 कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ ! भयं मे न भवेद् यथा ।
 एवमुक्त्वा तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्पतेः ॥ २४ ॥
 प्रथमायत काकुत्स्थः सुपीवं प्रहृषन्निव ।
 उपकारफलं भित्तं विदितं मे महाकपे ! ॥ २५ ॥
 वालिनं तं बध्निष्यामि तव भार्यापहारिणम् ।
 अनोपाः सूर्यसंकाशा मनेने निहिताः शराः ॥ २६ ॥
 तस्मिन् वालिनि दुर्हते निपतिष्यन्ति बेगिताः ।
 कङ्कपत्रमतिष्कन्ना महेन्द्राङ्गनिघ्ननिभाः ॥ २७ ॥
 तीक्ष्णाद्या ऋजुपर्वाक्षः शरोषा भुजगा ॥ ।
 तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैराक्षीविधोपमैः ॥ २८ ॥
 शरैर्विनिहतं भूमौ प्रक्षीर्यन्निव पर्वतम् ।
 स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्त्रात्मानो हितम् ।

इह वने इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अभयं कुह अभयप्रतिष्ठां कुह ॥ २३ ॥

तदेव दाक्षीय पुनराह, कर्तुमिति ॥ २४ ॥

लीलाविलसितैर्कोट्युमापसाश्वात्वाद्यहसन्निवेति । उपकारः फलं यत्फलं

॥ २५ ॥ २६ ॥

सुग्रीवः परमः प्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥

तव प्रसादेन शक्तिं वीर !

प्रियाञ्च राक्षसं समाप्नुयामहम् ।

तथा कुह त्वं नरदेव ! वैरिणं

यथा न हिंसात् स पुनर्ममाद्यजम् ॥ २९ ॥

शीतकपीन्द्रच्छदाचराणां

राज्यीवहेमज्जलनोपमानि ।

सुधीवरामप्रवचनमङ्गे

शस्त्रानि नेषाणि समं स्फुरन्ति ॥ ३१ ॥

इत्यापे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वैजिताः सङ्गातयेमाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

मम वैरिण्ययजं तथा कुह यथा पुनः स मम न हिंसात् ॥ २९ ॥

शीतकपीन्द्राश्चराणां राज्ञीवादिभिः जमेकान्वयः । कपीन्द्रोऽयं वापी पुंसि
यामनेनयन्तोऽयुभयंसी शीतं सयुभयंसी ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

पुनरेवाप्रवीक्षीतो राघवं रघुनन्दनम् ।
 अथमाख्याति ते राम ! सेवको मन्त्रिसत्तमः ॥ १ ॥
 हनूमान् संक्षिप्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ।
 लक्ष्मणेन सह आत्मा कथयन् वने तव ॥ २ ॥
 रक्षसापहता भार्या मैथिली जनकात्मजा ।
 तया वियुक्ता हृदती लक्ष्मणेन च भीमता ॥ ३ ॥
 अन्तरं प्रेपुस्तुता तेन हता एधं जटायुषम् ।
 भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ॥ ४ ॥
 भार्यावियोगजं दुःखं न चिरात् विमोक्षये ।
 अहं तामानयिष्यामि नष्टां देवमुनीनिव ॥ ५ ॥ ५ ॥

आख्याति आख्यातवान् तन्निमित्तमिति शेषः ॥ १ ॥

तत्त्वं तत्राह, यन्निमित्तमिति ॥ २ ॥

तया लक्ष्मणेन च वियुक्ता तव भार्या सीता अन्तरं प्रेपुस्तुता किम्
 दिदृशुषा हता तेन सेवकलक्ष्मणेन रक्षसा त्वं भार्यावियोगजं दुःखं
 प्रापित इति आख्यातवान् ॥ १ ॥ ५ ॥

रसातले वा वर्त्मनीं वर्त्मनीं वा नमस्तस्य ।
 अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम ॥ ६ ॥
 इदं तर्ज्य जन वचस्तमवीहि च राघव ॥
 न वक्ष्यामि जरयितुमपि मेघैः सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 तव भार्या महाबाहो ! भक्ष्यं विषकृतं वक्ष्यामि ।
 त्वय्य शोकं महाबाहो ! तां कान्तामानयामि ते ॥ ८ ॥
 अमुमानाप्तुं जानामि मैथिलीं वा न संशयः ।
 द्वियमाद्या मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥
 कोत्रगती रामरामेति लक्ष्मणेति च विस्मरन् ।
 स्फुरन्ती रावणस्फाट्टे पक्ष्मगेन्द्रवधूर्ध्वधा ॥ १० ॥
 आत्मना पक्ष्मं नां हि दृष्ट्वा त्रेलातले स्थितम् ।
 उपासीत तया तथैव श्रुमान्नाभरणानि च ॥ ११ ॥

रामेन स्वकार्यसाधने प्रतिष्ठायां सति स्वयमपि तत्कार्यसाधनं
 प्रतिष्ठानीये । भार्येऽप्यादि । न चिराद्गृहं मधुकैटभङ्गतां देवस्य
 धर्मस्य नक्षत्रस्य आनसाधनभूता श्रुतिक्षयी तामिव दीर्घं आर्थः ॥ ५ ॥

वर्त्मनीं वर्त्मनीं ॥ ६ ॥

तर्ज्यं तर्जनेनावेहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

विषकृतं विषमिश्रितम् ॥ ८ ॥

वा दृष्ट्वा वा मैथिलीति अमुमानाप्तुं कार्यसाधनमापकाद् रामे-
 न्नाकोशाङ्गिकुर्यान्नामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

आत्मना पक्ष्मं मन्त्रिचतुष्टयसहितं मामित्यर्थः ॥ ११ ॥

तान्मह्यभिर्युहीतानि निहितानि च राघव ।।

आनयिष्याम्यहं तानि मयाभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥

तममवीक्षतो रामः सुखीव प्रियमादिनम् ।

आनयत्य सखे ! व्रीधं किमर्थं प्रविलम्बमे ॥ १३ ॥

एवमुक्तस्तु सुखीवः त्रैलोक्य गहनं गृहम् ।

प्रविशेत् ततः व्रीधं राघवप्रियकाष्ठया ॥ १४ ॥

उत्तरीयं गृहीत्वा तु च तान्वाभरणानि च ।

हृदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥

ततो गृहीत्वा वायस्तु शुभान्वाभरणानि च ।

सम्भवदान्महद्भूतो भीषारश्चैव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥

शीताश्वेष्टप्रदमेन स तु वायुश्च दूषितः ।

हा प्रियेति वदन् धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥

चदि कृत्वा स वज्रजलजलद्वारमुत्तमम् ।

निष्ठास्य शङ्खं सर्वो विलस्य ह्य रोषितः ॥ १८ ॥

अनिच्छन्नामुवेनस्तु सौमित्रि मेघ्य पार्श्वतः ।

परिदेवयितुं दीनं रामः स्फुपत्क्षमे ॥ १९ ॥

पश्य लज्जक ! वैदेह्या संत्यक्तं श्रियमाश्रया ।

आनयिष्यामि आनेष्यामि दृष्टव्यं तमात्रप्रदर्शनमिदम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

गहनं दुष्प्रवेष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

हा प्रिये इतीत्यत्र सन्निवारः ॥ १७ ॥

उत्तरीयमिदं भूमीं वरीराहुवसानि च ॥ २० ॥
 आदित्यां भुवं भूम्वां सीतया द्विषमाक्षया ।
 लघुघटं ध्रुवमिदं मघाकर्षं हि दुःखते ॥ २१ ॥
 ध्रुवमुत्तमं रामेण सञ्जयो वाक्पलत्रयीतु ।
 नाहं जानामि केचुरे नाहं जानामि कुम्भसे ॥ २२ ॥
 मूर्धुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ।
 तत्तु राक्षसो वाक्यं सुखीवमिदमवबोतु ॥ २३ ॥
 मूर्धे सुपीव ! कं देवं द्विषन्ती लक्ष्मी त्वया ।
 रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया हता ॥ २४ ॥
 क्व वा वर्धति तद्गुणो मद्गुणवन्दं मम ।
 यन्निमित्तमहं सर्वाङ्गावधियामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
 हरता मैथिलीं येन मां ह रोषयता भुवम् ।
 चात्मानो वीक्षितान्नाथ स्तब्धहारमपाहृतम् ॥ २६ ॥

हरीषि । प्रियासंभवेन प्रीत्यतस्तथात् ॥ २० ॥ २१ ॥ २० ॥
 आदित्यभूचक्रं चिह्नमाह, तथाक्षयमिति । अभयतया यथापूर्वे-
 क्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

नाहमिति । ऊर्ध्वदृष्ट्या परकीयेन कदाप्यदर्शनादिति भावः ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥

कं देवमुद्दिशेति शेषः । प्राणप्रिया प्राणेश्वरीति प्राणसं-
 रक्षसा सरधीमत्तादिति भावः ॥ २४ ॥

मम इक्षिततमा हता वनात्
 रजनिचरेण किमप्य मेन सा ।
 कथय मम रिपुं तमद्य मे
 स्रवणपते ! समसन्निधिं मयामि ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाष्पलोकीये किष्किन्धाकाण्डे
 षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

वसिष्ठिर्न प्रियायहासि वसिष्ठिनाम् ॥ २५ ॥ २६ ॥
 किमप्य मय्यधिता ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

एकमुच्यते सुधीषो रामेवार्त्तं न जानतः ।

संनवीताञ्जलिर्वा ह्यं स्यात्तं माय्यगद्वरः ॥ १ ॥

न चात्रे निखरं तस्य सर्वथा पापरक्षयः ।

सामर्थ्यं शिकने वापि दौष्कुल्येयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥

सर्वं तु प्रतिजानामि त्वमत्र ब्रोकमरिन्दम ।

करिष्यामि तदा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥ ३ ॥

स्वमिति ॥ १ ॥

तस्य पापरक्षकः पापं हतवतो रक्षसो निषयं निषयस्थानं गुप्त-
वासस्थानं सर्वथा न जाने । न हीदृशं पापं कर्म कृत्वा राजधान्यां
कलुषमर्हतीति भावः । सामर्थ्यं शौर्यमादि । विक्रमं विघ्नोत्थं ज्ञानमिति
सादृष्टिकेयं करोति यत्र तदाक्षय्यमयम् । दौष्कुल्येयस्येत्यनेन रक्षः-
कुलजत्वं ध्वनितम् । तत्त्वाने ह्येति श्रेयः । वाशब्दौ स्वर्गौ । अतश्च
महाहीपं निर्दिशतः । न हि देशसु बन्धस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
राक्षसाधिपतेर्देवता सहस्राद्यसममुपैरिति जगन्महाविघ्नोत्थमाश्रित-
सुखीवचस्य न विरोधः ॥ २ ॥

यद्यप्येतावन्जानामि तथापि तदुपबर्धनं भिष्यत्तम् । तावन्मात्र-
ज्ञानेऽपि तदाक्षय्यमात् । अत्रिदुष्टे क्लिप्तसम्भवात् । रक्षामस्तु बन्ध-
मयतामिवाह, शक्यमिति ॥ ३ ॥

रावणं समर्थं हत्वा परितोष्वात्मापौरुषम् ।
 तथास्मि कर्त्ता नृषिराहू चया प्रीतो भविष्यति ॥ ४ ॥
 अहं वैकुण्ठमालम्ब्य धैर्य्यमात्मगतं स्मर ।
 तदिधानां न सहजनीदृशं बुद्धिसाम्बन्धम् ॥ ५ ॥
 मयापि यमनं प्राप्तं भार्ग्याविरहजं महत् ।
 नाहमेवं हि ब्रूयामि धैर्य्यं नच परित्यजे ॥ ६ ॥
 माहं तामस्तुब्रूयामि प्रसक्तो रामरोऽपि सन् ।
 मयात्मा च विनीतश्च किं पुनर्भूतिमान् महान् ॥ ७ ॥
 बाष्पमापतितं धैर्य्यान्निदृशीतुं त्वमर्हसि ।
 नर्ह्यादां सत्ययुक्तानां धृतिं नीत्स्वपुनर्हसि ॥ ८ ॥
 यत्नने वार्य्यकृते वा भये वा जीवितान्तमे ।
 विमृशंस्य स्वया बुद्ध्या धृतिमात्मावधीदति ॥ ९ ॥

परितोष्णं भवतः परितोऽवर्हम् आत्मनः समरिवारस्य मम पौरुष-
 मयत्नमेवति शेषः ॥ ४ ॥

न सहजमयुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तो प्रियाम् ॥ ७ ॥

सत्ययुक्तानां सत्ययुक्तवताम् ॥ ८ ॥

यत्नने इत्यवियोगे । वार्य्यकृते यत्नने । भये चौराणां-
 दिने । जीवितान्तमे जीवितनिराधारे । विमृशन् प्रारब्धमेवमिति
 शेषः ॥ ९ ॥

वासिष्ठसु नरो नित्यं वैज्ञान्यं चोत्तुर्गते ।
 स मन्त्रव्यवहः शोके भाराक्रान्तेषु भौर्जसे ॥ १० ॥
 एवोऽन्धलिर्मया बहूः प्रचयात्तां प्रसादये ।
 दौह्यं त्वय शोकस्य नानार्द्रं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 मे शोकमनुकर्तन्ते न तेषां विद्वति सुखम् ।
 मेवञ्च चन्दते तेषां न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥ १२ ॥
 शोकेनाभिपपन्नस्य जीविते चापि संशयः ।
 न शोकं त्यज्य राजेन्द्र ! धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥
 क्षितं वयस्यमात्रेण जूनि भोपदिशामि ते ।
 वयस्यतां पूजयन्ते न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥ १४ ॥
 नमुरं सान्वितक्षेत्रं सुधीर्विदुः स राजवः ।
 सुखमनुपरिहृष्टं वयस्येन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥
 प्रकृतिसौख्यं काकुत्स्थः सुधीववचनात्प्रभुः ।
 सम्परिवृण्व्य सुधीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 कर्तव्यं यद्वयस्येन क्षिग्धेन च हितेन च ।

नो वाचिष्ठः शक्यं नित्यं वैज्ञान्यमनुवर्तते स मन्त्रवि । तुभ्यार्जे ।
 भाराक्रान्तः अविभारवती ॥ १० ॥

आनन्दम् अवसयत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

जूनि ब्रवीमि ॥ १४ ॥

प्रमार्जयत् प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

अनुकपय्य युक्तं हतं सुधीव ! तत्त्वया ॥ १७ ॥

इयं च प्रकृतिस्रोतमनुनीतस्तथा वक्ष्ये ! ।

दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विवेकतः ॥ १८ ॥

किन्तु यत्कस्यचिद् कार्यं मेधित्याः परिमार्गये ।

राजस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥

मया च यदनुष्ठेयं विरुद्धेन तदुच्यताम् ।

वर्षास्त्रिव च सुषेने सर्वं सम्यक्ते तव ॥ २० ॥

मथा च यदिह वाक्यमभिमानात् समीरितम् ।

तत्त्वया हरिश्चाकूत ! तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥

अदुर्लभोक्तपूर्वं नैव नव वक्ष्ये कदाचन ।

इतस्ते मतिजालानि कथमेव वपाय्यहम् ॥ २२ ॥

कर्तव्यं यच्छोषनाशार्थमिति श्रेयः ॥ १७ ॥

प्रकृतिस्रोतः समावृत्तो दुःखहीन रजस्रः । अस्मिन् काले अचन-
काले ॥ १८ ॥

राजस्य संहाते चेति श्रेयः ॥ १९ ॥

मया च यदनुष्ठेयं तवेति श्रेयः । वर्षास्त्रिव सुषेने हतं दीव-
मिति श्रेयः । सम्यक्ते सप्तर्षं भविष्यतीत्यर्थः । वैश्वप्रसादनाय
वर्षमानप्रयोगः ॥ २० ॥

इह वाक्यं वाग्विनं बध्निष्यामीति वाक्यम् । अभिमानात्तव इव
॥ २१ ॥

मनः प्रवृटः सुधीवो वानरैः सचिवैः सह ।

राक्षसं वचः सुता प्रतिज्ञातं विप्रपतः ॥ २२ ॥

एवमेकात्ममृष्टौ ततस्तौ नरवानरौ ।

सभावन्योऽन्यमदृष्टं सुखं दुःखमभाषताम् ॥ २४ ॥

महाबुभावस्य वचो निगम्य

हरिर्दृष्ट्वा कामधिपस्य तस्य ।

कृतं च मेने हरिवीरसुख-

सादा च कार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एतद्वचनवचनानाम् सख्येन यथाहितमेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

संज्ञितौ कृतसुखसम्यग् ॥ सभाषताम् अभिषताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

परि ३८५ सुयीवसेन वाक्येन हर्षितः ।

लक्ष्मणस्याप्यर्जुनं शूरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

सर्वथाहमनुयाहो देवतानां न संशयः ।

उपपन्नो राक्षोपेतः सखा यस्य भवत्यसौ ॥ २ ॥

अहं खलु भवेद्वाम ! सहायेन त्वयानय ! ।

सुरराज्यमभिप्राप्तुं स्वराज्यं क्लिप्तं प्रभो ! ॥ ३ ॥

सोऽहं सभाज्योबन्धूनां सुहृदाश्चैव राघव ! ।

यस्याग्निबाणैर्निर्धं लब्धं राघववञ्जजम् ॥ ४ ॥

अहमन्युरुपलो वधयो ज्ञास्यसे वने ।

न तु वक्तुं समर्थोऽहं त्वदि आत्मगतान् युष्मान् ॥ ५ ॥

महात्मनां तु भयिष्ठं तद्विधानां कृतात्मनाम् ।

येन वाक्येन अष्टमं नेत्रपूरे मे इत्यादि वाक्येन ॥ १ ॥

उपपन्नः सम्यग् ॥ २ ॥ २ ॥

सभाज्यः पूज्यः । यस्य येन । राघववञ्जजं निर्धं लब्धम् ॥ ३ ॥

आनृत्यः नेत्र्यः । ज्ञास्यसे । आनृत्यमिति शेषः । न तु वक्तुं

समर्थः । आत्मगतं आत्मगतं ममेति न्यायात् ॥ ५ ॥

निवृत्ता भवति प्रीतिर्धर्ममात्रवत्परि । ६ ॥
 रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्वाभरणानि च ।
 अविभक्तानि साधूनामवमच्छन्ति धावतः ॥ ७ ॥
 आस्यो वापि हरिश्चो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ।
 निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा मतिः ॥ ८ ॥
 धनस्यागः सुखस्यागो हेतुस्यागोऽपि वानघः ।
 वयस्यार्थे मर्त्यलोकोऽहं हृष्टा तथाविधम् ॥ ९ ॥
 तत्तत्तेष्वनवीक्ष्यते सुधीर्यं प्रियदर्शनम् ।
 लज्जावत्प्राप्तो लज्जायाः वासवस्तेव धीमतः ॥ १० ॥
 ततो रामं स्मिन् हृष्टा लज्जावत्सदावसम् ।
 सुधीर्यः सर्वतश्चतुर्विधो लोकावपानयत् ॥ ११ ॥

भूयिष्ठमधिकं प्रीतिर्निवृत्ता भवति । वयस्यलामिति शेषः ।
 आस्यवतां आसीनानाम् ॥ ६ ॥

साधूनां वयस्यलाम् । साधवो वयस्यः । रजतमिह्यासुवर्ण-
 लक्षम् ॥ ७ ॥

वयस्यः परमा मतिः । वयस्यस्तेति शेषः ॥ ८ ॥

तथाविधं करसतो धनं हित्वा मयवर्णकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्तत्तेति । यदुक्तं वयस्ययोर्वैराविभागादिकं तन्ममापि सम्मतमि-
 त्यनवीदित्यर्थः । लज्जायाः कान्ता युतो रामः वासवस्तेव वासवस्तद्वत्स्य
 लज्जावत्स्येवत्यर्थः । लज्जावत्स्येत्यत इत्यनेन यथा मम लज्जावत्स्येति
 तथैव तवापीत्यपि सूचितम् ॥ १० ॥

स ददर्श ततः शालनविदूरे हरीश्वरः ।
 सुपुष्पमीश्वरपाश्व' भ्रमरैरुपभोभितम् ॥ १२ ॥
 तल्लैकां पर्यवज्जलं जालां भङ्ग्या सुभोभितम् ।
 रामस्याकीर्त्य सुशीरो निवसाद् सराश्वः ॥ १३ ॥
 नावाधीनौ ततो दृष्ट्वा हनुमानपि लक्ष्मणम् ।
 जालशालां समुत्पाद्य किनीतमुपवेज्यतु ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टं रामं तु प्रसक्तमुदधिं यथा ।
 शालपुष्पावसङ्गीर्षे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥
 ततः प्रवृष्टः सुशीवः शलया द्रुमया निरा ।
 उवाच प्रववाङ्ममं हर्षव्याकुलिताश्वरम् ॥ १६ ॥
 यत्नं विनिहतो आशा चरास्येव भयार्दितः ।
 शल्यमूकं गिरिवरं हतभार्यः सुदुःखिनः ॥ १७ ॥
 सोऽथ चलो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः ।
 शालिना निहतो आशा क्लमवैरुच राश्व ॥ १८ ॥
 शालिनो मे भवार्तस्य सर्वलोकामथङ्करः ।

ततः तद्दिनाप्यमोक्षयम् । द्वितीयदिने हनूमतः । शिवं दृष्ट्वा ।

भूमापिनि श्रेयः ॥ ११ ॥

हनुमत्सुपुष्पं यथाशां यथावज्जलम् ॥ १२ ॥

सराश्वः सुशीरो निवसाद् ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुखोपविष्टं रामं तु दृष्ट्वा श्रेयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

मतापि त्वमनासक प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥
 हस्तमुक्तं तेजसी धर्मज्ञो धर्मवक्ताः ।
 प्रमुखा च काकुत्स्थः सुवीर्यं प्रहसन्निव ॥ १९ ॥
 उपकारफलं मिथमपकारोऽस्ति चकम् ।
 अद्यैव तं वधिष्यामि तव आर्ज्यपहारिणम् ॥ २० ॥
 इमे हि मे महाभान् । पश्चिच्छित्तयस्तेजसः ।
 कार्त्तिकेयवन्द्योद्भूताः शरा येनविभूतिताः ॥ २१ ॥
 कद्रुपचपरिचर्या नक्षेत्राग्निधन्विनाः ।
 सुवर्माः सुतीक्ष्णाः शरीरा भुजगा इव ॥ २२ ॥
 कार्त्तिकेयमनिचमे धातरं हतकिष्किणम् ।
 शरीरैर्विन्दतं यत्र विकीर्षेतिव पर्यतम् ॥ २३ ॥
 राक्षसश्च यः सुता सुवीरो कार्त्तिकीपतिः ।

अहं विजिह्व इति पूर्वैरिन्द्रोऽप्यारुह्यारुह्यैः स्यात्तस्मात्तुहे-
 त्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ननु आश्रयमस्मिन् विचक्षमिति जनाश्रयायां स्वमेवोपश्रयसि ।
 उपकारेणादि । उपकारकदयसमेव मिथमे प्रयोक्तव्यं नत्वेवोददे
 चकमेवोददे ॥ २१ ॥

कार्त्तिकेयस्य आश्रयोऽस्मिन्मिथोऽभूत् कर्तुं शरवर्णं यथैतत्प्रकाशः
 ॥ २२ ॥

जेतुमिति यथैव वेद्यं ते ॥ २३ ॥

मार्चमनुसं लेभे साधु साधितं चामरीम् ॥ २५ ॥
 राम ! शोकाभिभूतोऽहं शोकात्तानां भवान् भतिः ।
 वयस्य इति कृत्वा हि तव्यहं परिदेवसे ॥ २६ ॥
 त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽपि साधितम् ।
 कृतः प्रापैर्बहुमतः सन्निभ च तपास्त्वहम् ॥ २७ ॥
 वयस्य ! इति कृत्वा च विसृज्यः प्रवदास्त्वहम् ।
 दुःखममर्त्तमं तस्मै मनो हरति तिरस्त्रः ॥ २८ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं वाच्यद्वितलीचनः ।
 वाच्यद्वितया वाचा नोच्यैः ब्रह्मोति भाविनम् ॥ २९ ॥
 वाच्येन तु वचसा नदीवेगमवागताम् ।
 धारयामास धैर्येण सुधीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥
 स निपुणस्तु तं वाच्यं ब्रह्मण्य वचने श्रुते ।

आहर्त्तं चमिन्नमपि एकोऽदस्त्वमभाषेकं तथा चानुवृत्तं वक्ष्ये
 द्विनेर्द्विस्तेरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

दुःखाज्जगत् पुनराह, रामेत्यादि । शोकादवसितमात्मवृत्ताच्च
 त्वमिदं वक्ष्यम् ॥ २६ ॥

वयस्यत्वमुपयादयन् कथयामुत्पादयति, त्वं हीति । अपि साधितं
 पाणिप्रदानेन वयस्य इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

अवस्यत्वमपि वयस्य इति कृत्वा विसृज्यो विसृज्यो वदामि वदति
 त्रीकं करोति ॥ २८ ॥

विनिःस्पृहः च तेजसी राघवं पुनश्चक्षिवात् ॥ २१ ॥

पुराहं वालिना राज्ञः । राज्यं त्वाद्देवरोपितः ।

एषाञ्च च संशयं निर्भूतोऽस्मि बलीयसा ॥ २२ ॥

इता आर्या च मे तेन प्राप्तेभ्योऽपि गरीयसी ।

सुखदश्च मदीया धी मंथता बन्धनेषु मे ॥ २३ ॥

यज्जवांस च दुष्टात्मा मदिनात्माय राघव ! ।

बद्धस्तस्मैयुक्तश्च बानरा निहता मया ॥ २४ ॥

ब्रह्मया त्वेतवाहश्च दृष्ट्वा स्वामपि राघव ! ।

नोपसर्पाम्यहं भोक्तो भये सर्वे हि विभ्रति ॥ २५ ॥

केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्मिने ।

अतोऽहं धारयाम्यस्य प्राणान् हन्तृगतोऽपि सन् ॥ २६ ॥

एते हि कपयः क्षिप्रं मां रक्षन्ति समन्ततः ।

सह गच्छन्ति गमये नित्यं तिष्ठन्ति शस्त्रिते ॥ २७ ॥

न शङ्कोति नाचक्षेत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

वाचिर्विकारं संलोक्यैव, पुराहमिति । स्वामात्मा ।

विद्यमानभ्येकोचितान्तराख्यात् । अचरोऽपि (स्पृष्टाधिकारः ।

निर्भूतो भस्मिन्तः ॥ २२ ॥

बन्धनेषु बन्धनान्तरेषु मंथता बद्धाः ॥ २३ ॥

तस्मैयुक्ता मदीया तन्नेरिताः ॥ २४ ॥

यतया ब्रह्मया मदीया वाक्पिरेरितमब्रह्मया नोपसर्पामि मोघा-

संक्षेपस्त्वेष मे राम ! किमुक्ता विस्तरं हि ते ।

स मे व्येष्टो विपुर्भाता वाली विप्रतपोदयः ॥ ६८ ॥

तद्दिनाद्येऽपि मे दुःखं प्रवृष्टं स्यादनन्तरम् ।

सुखं मे जीवितमैव तद्दिनाह्ननिबन्धनम् ॥ ६९ ॥

एवं मे राम ! श्लोकान्तः श्लोकार्तेन निवेदितः ।

दुःखितः सुखितो वापि सत्सुनिर्त्वं सखागतिः ॥ ७० ॥

सुचैतच्च वचो रामः सुयोर्विश्रमप्रदीत ।

किष्किनिर्त्तनभङ्गैरं श्रोतुमिच्छामि तत्पतः ॥ ७१ ॥

सुखं हि कारकं मुक्ता वैरस्य तव कानर ! ।

आमन्त्र्योर्दिधास्यामि सम्प्रधार्य वलावलम् ॥ ७२ ॥

वलावान् हि समानर्थः मुक्ता आत्मयनानितम् ।

सर्पम् । मये यत्किञ्चिद्व्यग्रतः विव्यदि सवेत बवेति श्रेयः ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥

संक्षेपस्त्वेष इत्येतत्प्रव्याधीः स मे व्येष्ट इति ॥ ६८ ॥

तद्दिनाद्येऽपीति । यद्यपि आह्वयः श्लोकाय तथापि अन्तरं
संप्रति विश्रमः न मे दुःखं तद्दिनाह्ने इव प्रवृष्टं स्यात् । अपिरेकार्थे ।

तदेवाह, सुखमिति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

संक्षिप्तं तत्पतः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

तव तेन वैरस्य कारकं मुक्ता सुयोर्विश्रमप्रदीत मुक्तात्मन्येवात्र
तदनन्तरात्पुनश्चिन्तितं सम्प्रधार्य निश्चितं हि निश्चयेन तव सुखं
अनुसुखसाधनं वलावलं विधास्यामि ॥ ७२ ॥

कर्त्तुं बहुवीर्यवीराणां प्रवृत्तये ॥ ४२ ॥
 वृत्तः कथय विस्तृतो यावदारोप्यते धनुः ।
 सृष्टं हि मया वाचो निरस्तं रिपुस्य ॥ ४३ ॥
 हस्तकस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ।
 मर्षमत्स्यं सौमं चतुर्भिः सह शान्तैः ॥ ४४ ॥
 ततः प्रवृत्तवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणात्मने ।
 वैरस्य कारणं तन्मनास्मात्पुण्यवक्त्रे ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अन्धःसंक्रान्ती प्रावृत्तकालिको जेम ३४ मे अमर्षो वर्धते ॥ ४६ ॥
 यावदारोप्यते कारोपयिष्यामि सृष्टो विहृष्टः रिपुर्निरस्तः
 क्षम्ययाच्यतेः शान्तिप्रदोक्तिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 ततः वाचिकं वैरस्य कारणमिच्छन्तवः ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामैवे रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथमः सर्गः ।

वासी नाम नम आमा ज्येष्ठः क्षत्रियवृद्धः ।
 पितुर्वज्रमती नित्यं नम चापि तथा दुरा ॥ १ ॥
 पितर्युपरते तस्मिन् ज्येष्ठोऽर्धमिति मन्त्रिभिः ।
 कपीनासीश्वरो राज्ये कृतः परमव्यक्तः ॥ २ ॥
 राज्यं प्रहासतस्तस्य पित्रपैतामहं महतु ।
 सस्य सर्वेषु काक्षेषु प्रवतः प्रेम्णवन्दितः ॥ ३ ॥
 मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुःसुभेः सुतः ।
 तेन तस्य महदैर्दं वासिनः स्त्रीकृतं दुरा ॥ ४ ॥
 स तु सुते जने राजौ किष्किन्वाहारमागतः ।
 नर्दति स्य सुधरन्तो वासिनं पाण्डवपूजे ॥ ५ ॥

उपनाम्नमेवाह, वासीति । पितुः कोपितः मन्त्रिणां च पाण्डवं
 भीमार्जुनादिवत् ॥ १ ॥

कपीनां राज्ये इत्यन्वयः ॥ २ ॥

द्वित्रपैतामहम् आर्षेत्वादुक्तपरवर्द्धिः ॥ ३ ॥

मायावीत्यन्वये नाम । पूर्वजो ज्येष्ठः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तम् ।
 नर्दमितिहासः क्षत्रियपुराणे श्रीकृष्णो वज्रवर्जिभिः ॥ ४ ॥

प्रपुत्रस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्तनम् ।
 युता न मष्टये वाली निष्यपात जीवातदा ॥ ६ ॥
 स तु वै निःसृतः क्रोधात् स हनुमसुरोत्तमम् ।
 वाय्वेनापस्तितः स्त्रीभिर्मया च प्रपतामना ॥ ७ ॥
 स तु निधूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ।
 ततोऽप्यनपि सौहार्दाक्षिः सतो वाकिना सद्यः ॥ ८ ॥
 स तु मे सागरं दृष्ट्वा नाद्य दूरादवस्थितम् ।
 असुरो जातमन्वापः प्रदुङ्गाव तदा भग्नम् ॥ ९ ॥
 तस्मिन् भ्रूवति संनतो द्वावां भूतनरं गतौ ।
 प्रकाशोऽपि सतो मार्गचञ्च्रे कोद्वन्द्वताः तदा ॥ १० ॥
 स ह्यैराकृतं दुर्गे धरण्या विवरं महत् ।
 प्रविष्टासुरो वेगाद्वायामासाद्य विहितौ ॥ ११ ॥
 तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवर्धनं गतः ।
 आमुवाच ततो वाली वचनं शुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥
 इह मित्राद्य सुपीव ! बिलहारि समाहितः ।
 वायव्यं प्रविष्टाद्यं निहन्ति समरे रिपुम् ॥ १३ ॥

सुते कने रात्रौ सुतजने आसे चर्धरात्रौ रजनिमिषम् ॥ १४ ॥

१४ । ८ । १० ।

ह्यैराकृतं वनं विवरं विचं व्यासाद्य प्राप्य विहितौ क्रियते ॥ १५ ॥

विचं प्रविष्टं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

चरं लक्ष्मणो युष्मा चिक्रे सौम्यतरं ह्नात् ।
 पिपास च विलक्षार् विलया गिरिमाचया ॥ १८ ॥
 लोकार्तेषोर्द्वं कृत्वा किष्किन्वामागतः सखे ! ।
 मूढमानस्य मे तत्त्वं यज्जतो मन्त्रिभिः कुतस् ॥ २० ॥
 ततो च नैः समानस्य समेतैरभिषेचितः ।
 राज्यं प्रभातत उक्तं न्यासतो मम राज्यम् ॥ २१ ॥
 आत्मनाम रिपुं हत्वा दानवं स तु वानरः ।
 अभिविक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधतु मंदतलोचनः ॥ २२ ॥
 मदीयान् मन्त्रिण्यो बध्ना परमं वाक्यमब्रवीत् ।
 निघ्नहे च समर्थस्य तं पश्य मतिं राज्यम् ॥ २३ ॥
 न प्रायर्त्तते मे बुद्धिर्भ्राष्टगौरववन्निता ।

चिक्रे पिपासादि दधिरनिःसरत् सुदीयसंयामके, यथादिक्किम्, सट
 ह्वनप्रसवः आचयान् पिपासं राज्यसंनर्गमशब्दा ॥ १८ ॥

यज्जतो मूढमानस्यापि मे तत्त्वं वाचिदृश, तद्विषयं मन्त्रिभिर्देवि-
 मन्त्रिभिः कुतस् ॥ २० ॥

समेतैर्मित्रैः वक्तुं राज्यमिति बुद्धेयं न्यायतः पञ्च, ततो मम
 क्षणीयमात्मनाम स वानर इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मदीयान् मन्त्रिण्येककटुं । निघ्नहे समर्थस्यापि मे बुद्धि-
 र्भ्राष्टगौरवेण बुद्धिः संकुचिता सती नं पश्य मतिं निघ्नहाय न प्राय-
 र्त्तते ॥ २३ ॥

इत्वा ज्ञेयं स मे ज्ञाता प्रविशेन्न पुरं तदा ॥ २४ ॥

मानसंस्तं महात्मानं यथावत्प्रतिवाहयन् ।

उक्ताच्च नात्रिषस्तेन प्रहृष्टेनात्मदात्मना ॥ २५ ॥

नत्वा पादावहन्तस्य सुकुटेनारुह्यं प्रभो ! ।

अपि बालो मन कोधाच्च प्रसहं चकार सः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे बालोकीये किष्किन्धाकाण्डे

अधमः सर्गः ॥ ८ ॥

उक्तानुसारपूर्वमवशिष्टकाव्याद्यधमं चतुर्विंशत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

अपि अष्टाशीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोत्तरे रामायणतिसृषु

किष्किन्धाकाण्डे अधमः सर्गः ॥ ८ ॥

दशमः सर्गः ।

गतः शोधयन्नाविष्टं संरज्यं तनुपायतम् ।
 अहं प्रसादकादहमे भ्रातरं हितकायसा ॥ १ ॥
 दिव्यानि कुत्रसी प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ।
 अनाद्यस्य हि मे नावस्थमेको ज्ञाद्यमन्दन ! ॥ २ ॥
 इदं वज्रलोकं ते पूर्वचन्द्रमिवोदितम् ।
 हर्षं सवासन्यजनं प्रतीक्यस्व मया धृतम् ॥ ३ ॥
 आर्तलस्य विलदार्द्रि क्षितः संवत्सरं वप ! ।
 हृष्टा च जोषितं हर्षि विलासापि सन्त्यतम् ॥ ४ ॥
 शोकानविष्टश्चरथो भग्नं व्याकुलितेन्द्रियः ।
 अपिभ्रातृ विलदार्द्रं तैलशृङ्गेण तत्तदा ॥ ५ ॥
 तस्माद् देवादिपाशस्य किञ्चिन्वां प्राविशं मुनः ।
 विषादस्निह मां हृष्टा योरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ ६ ॥
 अभिविक्तो न कामेन तस्मै चक्षुं त्वमर्हसि ।
 समेव राजा मानार्हः सदा चाहं दद्यां पुरा ॥ ७ ॥

संरज्यं शोधयेत्तदेव कुम्भजितं हितकायसा आत्महितेच्छया

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषादस्नापितमिदमन्वयः ॥ ६ ॥

राजभावे निधोमोऽयं मन लदिरहात हतः ।
 सामात्यपौरमगरं क्षितं निहतकण्ठकम् ॥ ८ ॥
 न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्व्यालपाश्वरम् ।
 मा च रोषं कृषाः शीघ्रम् । मन प्रबुनिषूदम् ॥ ९ ॥
 योषे मां त्रिरसा राजन् । मया बहूः घमकालाः ।
 बलादक्षितं समानस्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ १० ॥
 राजभावे निमुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ।
 शिग्धमेवं ब्रुवाणं च दिनिर्भक्ष्यं च वानरः ॥ ११ ॥
 धिक्कामिति च मासुक्ता बहूनामुवाच ह ।
 प्रकृतीषु समामीष मन्त्रिण्यैव समानान् ॥ १२ ॥
 मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ।

अभिनिष्ठो बन्धात् न कामेन न मदीयराज्येच्छया तत्तस्याप्ये-
 दैवाग्रतापदाभं कान्तमहंसि यथायुता तव सेवकस्यैव क्षदा मद्वानो-
 मयीत्यर्थः ॥ ७ ॥

राजभावे । राज्येऽयं मम निधोमो मन्त्रिमन्त्रिदिरहात हतैः
 सामात्यपौरक्षितं मगरं निहतकण्ठकं क्षयावतपयुक्तदोषरहितं कर्तु-
 मिति शेषः । तदेदं स्वदीयराज्यं मयि न्यासभूतं क्षितम् । अहं
 यव नियं तयामि मा रोषं कृषा इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शून्यदेशस्य राजहीनदेशस्य या परेषां निमीमा मया तद्विकलि-
 तेषुवा । मशकार्णो घूम इति वदवं प्रवीजः ॥ ११ ॥

बतदुवाच क्षयावतपयुक्तमिदमिदमर्थः । प्रकृतीः कीदृशमाः ॥ १२ ॥

विदितं वो मया राक्षो मायावी च महासुरः ॥ १२ ॥

मां समाकृष्यत कुट्टो युद्धाकाङ्क्षी तदा पुरा ।

तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा निःशून्यो हं हृषालयातु ॥ १३ ॥

अनुयातव मां तूर्णमथ भ्राता सुहायवः ।

य तु कुट्टो मी राक्षो सद्वितीयं महाबलः ॥ १४ ॥

मातृवद्भयवंचको वीर्यावां स्तुपागतौ ।

अभिज्ञानस्तु वेगेन विवेकं य महाबलम् ॥ १५ ॥

तं प्रविष्टं त्रिदिव्यं तु सुधीरं सुमहद्विसम् ।

अथस्तुतो य मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १६ ॥

अहत्या नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुनिः पुरोम् ।

विजहारि प्रतीक्ष त्वं यावदेवं निहन्मग्रहम् ॥ १७ ॥

क्षितोऽयमिति भावाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम् ।

तं मे मार्गयतस्तत्र मत्तः संस्तरस्तदा ॥ १८ ॥

य तु कुट्टो मया अपुरनिर्वैरहम्भाकृतः ।

मां प्रति परमं अर्चितं वाक्यं सुहृदां मध्ये आह, मम विमर्शना-
शेतुक्तं समासदामध्ये आह, विदितं युष्माकं विदितं य इति । प्रत्यय-
सिद्धम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सद्वितीयं भ्राता सुहायवम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

अतिरिक्ताशक्तिः प्रतीक्ष प्रतीक्षथ ॥ १७ ॥

क्षितोऽयं निजहारीति शेषः ॥ १८ ॥

निहतं नवा सद्यः स सर्वैः सह बभूविः ॥ २० ॥
 तस्यैव च प्रहसेन दधिरोधेष तद्विषम् ।
 पूर्वमासीद्दुराकामकृततत्त्व भूतके ॥ २१ ॥
 कूदयित्वा तु तं बभूव विक्रान्तं तमहं सुखम् ।
 निष्क्रामं मेह पश्यामि विलस्य पिहितं सुखम् ॥ २२ ॥
 निष्क्रामानस्य तु मे सुखं विधि मुनः पुनः ।
 धतः प्रतिवक्षो जाति ततो हं क्षत्रदुःखितः ॥ २३ ॥
 पादमहादेष्टुं नवा बभूविः परिपतितम् ।
 ततो हं तेन निष्क्राम्य यथा पुरमुपागतः ॥ २४ ॥
 तच्च निनाशि संरुद्धो राज्यं नृगयतात्मनः ।
 सुखीवैव श्रममेव विस्मृत्य आहसीच्छदम् ॥ २५ ॥
 एकमुक्त्वा तु मां तत्र बस्यैवेकेन रागरः ।

अनिर्देदात् संवत्सराभ्युदयेऽपि दृष्टेनासाद्व्यवहारे । स तु
 कपद्विहृष्टो निहतश्च समुत्थयत्तद्वारः ॥ २० ॥

भुवकषेऽधरूपे प्रयागे कृततः शब्दं पुनस्तत्त्वस्यास्यावधेन
 दधिरोधेन पूर्वमेव तद् विषं दुराकाममालोत् ॥ २१ ॥

निष्क्रान्तं शूरं तं प्रसिद्धं मायाविनं सुखं कूदयित्वा तु दहजस्तु
 निष्क्रामं निजममामं न पश्यामि । यतो निष्क्राम्य सुखं पिहितम् ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥

येन यथा निष्क्राम्यारमणेन ॥ २४ ॥

तदा निर्वासयामास वाली किन्तसाध्वयः ॥ १६ ॥
 तेनाहमपविष्टुष इतरारुच राघव ! ।
 तद्गयाच महीं सर्वं कालदात् स्वपार्थवात् ॥ १७ ॥
 अश्वामूकं गिरिवरं भास्वीक्षरपदुःक्षितः ।
 प्रविष्टो हि दुराधवं वालिनः कारकाक्षरे ॥ १८ ॥
 एतत्ते धर्ममाख्यातं वैराजुकचर्मं महत् ।
 कनागश मया प्राप्तं व्यसर्गं पश्य राघव ! ॥ १९ ॥
 वालिनस्य भयार्तस्य सर्वलोकमयापह ! ।
 कर्तुमर्हसि मे वीर ! प्रसादं तस्य नियतात् ॥ २० ॥
 एवमुक्तः स तेजसी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ।
 वचनं वक्तुमारभे सुधीर्षं प्रहृष्टचित्तः ॥ २१ ॥

आत्मनेऽराध्यं कथयता मर्त्योदयः । तत्र विचक्षरे संहरः
 निरुदयविकः क्षतः ॥ १६ ॥

इदमेव वक्ष्येति । अश्वामूकं मम हृत्प्रेमार्थः ॥ १७ ॥

अश्वामूको गिरिवरः ॥ १८ ॥

अश्वामूकं प्रविष्टोऽस्मि । अश्वत्थं विभेयस्त्रिभिः समभमानः । अत्र
 विभेयस्त्रिभिः कथं वनाह, दुराधवंमिति । अतः कुर्यात्पश्यन्ने कारक-
 विष्टोऽस्ति वालिनः दुराधवं दृष्टुमेषम् ॥ १८ ॥

* वैराजुकचर्मं वैरकारकम् ॥ १९ ॥

वालिन इति पश्यमी ॥ २० ॥ २१ ॥

अनोधाः सूर्य्यर्षकाश्च निजिता मे भरा इमे ।
 तस्मिन् वाल्मिनि दुर्दृष्टे पतिष्यामि हवाम्बिताः ॥ ३२ ॥
 'आवर्ण' न हि पश्येयं तव भाव्यापहारिणम् ।
 तावत्त जीवेत् पापात्मा शस्त्री चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥
 आत्माशुभाभात्यस्यामि मद्भक्ष्यं ब्रोकसागरे ।
 त्वामहं तारयिष्यामि वाङ् प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥
 तच्च तद्वचनं श्रुत्वा हर्षयोरुद्वर्धनम् ।
 सुखीवः परमधीतः सुमहदाक्रमजवीतु ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

हवाम्बिताः बलेन मया यातिताः ॥ ३२ ॥
 चारित्रदूषकः निजिद्वानिजिद्विज्ञानवशे सति जीवतो भातु-
 भौर्भयपङ्कजात् ॥ ३३ ॥
 आत्मानुभावात् भवं ब्रोकसागरे विपुलतदारत्वात् मदरिक्त-
 मानं । वाङ् प्राप्स्यसे मायैवं पुष्कलं राज्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामचरितस्य
 किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।
 सुधीवः पूजयासक्तो राघवं प्रवृत्तं च ॥ १ ॥
 अर्चयत्य मन्त्रसहितैस्त्रीक्ष्णैर्मन्त्रातिभैः प्रहैः ।
 त्वं हरेः कुपितो लोकात् पुमान्मदं भास्वरः ॥ २ ॥
 बालिनः पौरुषं यस्यद् यच्च वीर्यं भूतिश्च वा ।
 तन्ममैकमेवमनाः श्रुत्वा विभक्त्युपवनान्वरम् ॥ ३ ॥
 स्मृद्भ्रातृ पश्चिमात् पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ।
 जामत्यमुदिते सूर्ये वासी व्यपगतज्वरः ॥ ४ ॥
 अथाप्याहस्य जैलानां विचाराणि महान्तराणि ।
 अर्धमुत्पात्य तदस्या प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥

इदानीं बालिनो वचनमाह, रामस्त्वये । वचनं बालिवचन-
 वचनम् ॥ १ ॥

राघवं प्रवृत्तं लोकात् वा प्रवृत्तं वचनमाह, अर्चयत्यति ॥ २ ॥
 पौरुषं वचनैकमेवम् । वीर्यं यदसंहरज्जितम् । इति हरे
 चैवम् ॥ ३ ॥

स्मृद्भ्रातृ सूर्ये जामत्ये नाम्नीं मुहूर्ते षड्भावेति चेत् ॥ ४ ॥

महवः सारवन्तश्च वनेषु विविधाः क्रूराः ।
 क्षातिना तरसा भङ्गा बलं प्रयत्नात्मानः ॥ ६ ॥
 महिषो दुर्भुभिर्नाम कैलासनिस्सरप्रभः ।
 बलं नामसहस्रस्य भारवाच वीर्यवान् ॥ ७ ॥
 स वीर्योत्सेकदुष्टात्मा परदानेन मोहितः ।
 जगाम स महाकायः स्फुटं वरितां पतिम् ॥ ८ ॥
 ऊर्मिमलमतिक्रम्य घोरं रजयक्षयम् ।
 मम पुङ्गवमिहमेति तनुवाच महार्थकम् ॥ ९ ॥
 ततः स्फुटो धर्मात्मा स्फुट्याय महाबलः ।
 क्षमवीर्यवर्णं राजस्य सुरं काशचोदितम् ॥ १० ॥
 समर्थो नास्मि ते दातुं पुङ्गव युद्धविचारदः ।
 मूयतां तन्निधास्तानि यक्षे पुङ्गवं प्रदायति ॥ ११ ॥
 त्रैलोक्यो बहिराख्ये तपस्विभारथं परम् ।
 ब्रह्मरथगुरो नास्मा क्षमयानिति विभुतः ॥ १२ ॥
 महाप्रसन्नवयोपेतो बडकन्दरनिर्जरः ।
 स धर्मयक्षश्च प्रीतिमनुत्तां कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वमुत्पाद्य कन्दुकवदिति भावः ॥ ११ ॥ ६ ॥

महिषकद्रूपधरः ॥ ७, ८ ॥

ऊर्मिमलं ऊर्मिमलाद्याकारवत्त्वं समुद्रमविजम्भाविजम्भ्यं च वर-
 विहातरेवतामुवाच ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तं भीतमिति विज्ञाय कुरुभूमसुरोत्तमः ।
 हिमवदनमानस्य वरचापादिव श्रुतः ॥ १४ ॥
 ततस्तस्य गिरेः श्रेता गजिन्द्रप्रतिमाः त्रिधाः ।
 द्विषेय मऊधा भूमौ दुन्दुभिर्विजनाद च ॥ १५ ॥
 ततः श्रेतास्तुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ।
 हिमवानप्रवीडाक्षं स्त एव त्रिधर स्तितः ॥ १६ ॥
 क्लृप्तुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे ! धर्मवत्तल ! ।
 रणकर्मस्त्रकुत्रसकपस्त्रिधरसो क्लृप्तम् ॥ १७ ॥
 तल्ल तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमताः ।
 उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥
 यदि युद्धे समर्थस्तं ममवादा निरुद्धमः ।
 तमावक्ष्ये प्रदृष्टान्ते यो हि युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥
 हिमवानप्रवीडाक्षं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
 क्षणकपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥
 वाली नाम महाप्राज्ञ ! त्रकपुत्रः प्रतापवान् ।
 आचारो वानरः श्रीमान् किष्किन्वासतुसम्भवात् ॥ २१ ॥

अनेन रोचयतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

युद्धे असमर्थ इति शब्देनः ॥ १९ ॥

क्षणकपूर्वम् इतः पूर्वं न उक्तो युद्धदाताऽस्य समवृत्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥

स समर्थो महाप्राज्ञस्तव शुद्धविचारकः ।
 हृन्मयुद्धं स दातुं ते ननुचेरिव भासवः ॥ १९ ॥
 तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि शुद्धमिच्छेच्छसि ।
 स हि दुर्मर्षणो मित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २० ॥
 मुक्त्वा हिमवतो वाक्त्रं कोपाविष्टः स दुन्दुभिः ।
 जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां बालिनस्तदा ॥ २१ ॥
 धारयन्नाद्विषं वेधं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ।
 प्रादुर्षीव भवमेवस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २२ ॥
 ततस्तु दारमाभयं किष्किन्धाया महाबलः ।
 ननर्द कम्पयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २३ ॥
 समीपज्वालु द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् वसुदैः ।
 निषाद्येनोक्लिष्टन् दर्पात् तद् दारं हिरदो यथा ॥ २४ ॥
 चन्तःपुरगतो वाली मुक्त्वा ब्रह्मसमर्षणः ।
 निष्पातत सह स्त्रीभिक्षादाभिरिव चन्द्रमाः ॥ २५ ॥
 मितं व्यक्ताक्षरपदं तसुवाच स दुन्दुभिम् ।
 हरीणामीश्वरो वाली ध्वंष्यं वनचारिकाम् ॥ २६ ॥

इति सप्तमः प्रसिद्धयथाज्ञमार्गकः ॥ २९ ॥ २९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

हरीणामीश्वरोऽहमस्मीति शेषः ॥ २६ ॥

किमर्थं नगरद्वारमिदं बध्ना किमर्थं ।
 दुन्दुभे ! विदितो मेऽसि रघु प्राणान्महाबल ! ॥ १० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरैश्च धीमताः ।
 उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ ११ ॥
 न त्वं लोकाधिपौ वीर ! वचनं दन्दुमर्थं ।
 मम सुहृदं प्रपञ्चाद्य नतो ज्ञास्वामि ते वलम् ॥ १२ ॥
 अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामि माम् ।
 सुहृन्नासुदयः खैरं कामभोगेषु वानर ! ॥ १३ ॥
 दीयतां सम्पदानञ्च परिष्वज्य च वानराश्च ।
 सर्वज्ञास्मिन्नेतस्मै संसाधय सुहृन्मम ॥ १४ ॥
 सुहृदां कुरु किमिच्छां कुरुवाप्तवत्तु मे ।

नगरद्वारं मामकमिति ज्ञेयः । मे विदितोऽसि मया ज्ञातव्योऽ-
 सि कृतः प्राणान् रघु ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

लीसमूहगतो बुदाय भाङ्गावस्य इति श्रुत्वा प्रहसन्तवमाच, अथ-
 वेति । खैरं कामभोगेषु उदयकायत्यर्थेऽन्तं काचो मत्तोक्तोऽवधि-
 र्मञ्जुताम् उदयपर्यन्तं तां प्रतीक्ष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वानरान् परिष्वज्य सैभ्यः सम्पदानं प्रीतिदानं दीयतां संसाधय
 ज्ञातव्यस्य । पाठान्तरैर्ऽपि उक्तार्थे रघु ॥ १३ ॥

सुहृदां पुनर्दीयतां सम्पदात् । ज्ञातव्यस्य पुनर्दिष्टं वाञ्छितव्यमि-
 दानानं कुरुष्व कीदृश । आ उदयम् ॥ १४ ॥

कीदृशं च यत्नं श्रीभिरक्षं ते दर्पभासकः ॥ ११ ॥
 यो हि मत्तं प्रमत्तं वा मग्नं वा रक्षितं लब्धम् ।
 हन्यात् स भूषहा लोके त्वद्धि मद्भोहितम् ॥ १२ ॥
 स प्रहस्यजवीर्यम् क्रोधात्मसुरेश्वरम् ।
 विद्वत्ताः क्षिप्रः सर्वाकारमधनिकाशदा ॥ १३ ॥
 मत्तोऽयमिति मानस्यः चक्षुर्भौतोऽपि संकुपे ।
 भद्रोऽयं संशयैऽस्मिन् वीरयानं समर्थताम् ॥ १४ ॥
 तमेकमुक्तां संकुप्यो मातापुत्रिष्य काशवीम् ।
 पिपा दत्तां महीरे स सुहाय्य व्यवतिष्ठत ॥ १५ ॥
 विषादबोर्धुहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिवर्षिणम् ।
 अविध्यत तदा वासी विनदन् अपि कुञ्जरः ॥ १६ ॥
 वासी व्यापदस्य हस्ते तमर्दं च महात्मनम् ।
 श्रीवाभ्यामचरन्तं तु तत्र सञ्जान पातनः ॥ १७ ॥

मत्तं घानादिना प्रमत्तमनवहितम् । रक्षितमायुषादिभिः त्वद्धि
 मामिव श्रीमभ्यजं मद्भोहितं श्रीभोगार्थं लब्धमधुपानादिव कर्त्तव्य-
 यामूढम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मद्भोऽयं श्रीभोऽस्मीत्यनितोऽपि वीरयानं श्रीरे रणे मग्न उग्रहार्थं
 विषमाकः घानविधेयः समर्थतां व्यापताम् ॥ १३ ॥

उल्लिख्य कण्ठे प्रथमुक्त्वा सहाधि माता संयामनवदा ॥ १४ ॥

अविध्यत क्षितवान् ॥ १५ ॥

तस्योक्तं श्रीधर्मरक्षात्परस्परजयैविष्योः ।
 युद्धं समभवद्वोरं दुन्दुभेर्वालिनकाया ॥ ४९ ॥
 अयुध्यत तदा वासी अकृत्यपराक्रमः ।
 सुदिभिर्जानुभिः पद्भिः त्रिलाभिः पादपैशका ॥ ५० ॥
 परस्परं प्रतोक्य च वागवांसुरथोत्सदा ।
 चासीद्धोनोःसुरो युद्धे अकृत्युर्थवर्धत ॥ ५१ ॥
 तं तु दुन्दुभिसुद्यम्य धरण्यामभ्यधातयत् ।
 युद्धे प्राणहरे तस्मिन् निष्पिष्टो दुन्दुभि उदर ॥ ५२ ॥
 श्रोतोभ्यो बद्धरज्जं तु तस्य सुखाय पातयतः ।
 पपात च महाबाहुः क्षितौ पक्षत्यमागतः ॥ ५३ ॥
 तं तोलायित्वा बाहुभ्यां गतमममचेतनम् ।
 विशेप वेगवान् वासी वेगेनैकेन धोजनम् ॥ ५४ ॥
 तस्य वेगप्रविद्धस्य बद्धात् क्षतजविन्दवः ।
 मये दुर्गादतोत्थितः सततं स्थापनं प्रति ॥ ५५ ॥

कायादयाद्वेगे मातितवान् । पातयतः पातयमानस्य ॥ ४९ ॥

वासीन प्रयत्नकथोरित्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

हीनः हीनमनः ॥ ५१ ॥

उद्यम्य इत्याभ्यामूर्ध्वीकृत्य । उद्राहेति प्राठे उवाटितविवाहं
 ज्ञातेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रोतोभ्यो बाणादिबाधैः ॥ ५३ ॥

तान् दृष्ट्वा पतितांश्च मुनिः प्रोक्षितविष्णुः ।

क्षुद्रकस्तु महाभाग ! चिन्तयामास कोन्वयम् ॥ ४८ ॥

येनाहं सहसा स्तूयः प्रोक्षितेन दुरात्मना ।

कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिररुतात्मा च कालिन्ः ॥ ५० ॥

इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य दृष्ट्वा मुनिस्तनः ।

महिषं पर्वताकारं क्लाम्यं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥

स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ।

उत्सवर्जं महाबाह्यं चेत्तारं धनरं पति ॥ ५२ ॥

इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रवेष्टुस्तु बधीभवेत् ।

वर्गं सत्संख्यं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥

क्षिपता पादपात्रेण संभ्रमाच्चक्षुरीं तनुम् ।

समन्तादाश्रमं पूर्णं योजनं नामकं यदि ॥ ५४ ॥

आर्कमिष्यति दुर्बुद्धिर्यत्कं स न भविष्यति ॥

वेत्तयित्वा वृक्षप्रदेशेन भारं ज्ञात्वा योजनं तावद्दूरम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्य विष्णुः कर्त्तारं कोन्वयमिति चिन्तयामास । चिन्ताया
रक्षाभिनवौ येनेत्यादि ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अप्रवेष्टव्यं न प्रवेष्टुमिच्छयैः ॥ ५३ ॥

आक्षुरीं तनुं क्षिपता येनेमे पादपाः संभ्रमा इत्यन्वयः । स यदि
मामकम् आश्रमं वदामानमुद्दिष्टं समन्तात्परिचरन्ति पूर्णं योजनं
वर्गपर्यन्तम् ॥ ५४ ॥

ये चास्य सन्निधाः केचित् सन्निधा नामकं वनम् ॥ ५५ ॥
 न च तैरिह वसन्त्येवमुक्ता यान्तु यथासुखम् ।
 तेऽपि वा यदि तिष्ठन्ति त्रयिमे तानपि भुङ्क्ते ॥ ५६ ॥
 कनेऽस्मिन् नामके वित्तं पुत्रकथरिरचिते ।
 यथाङ्कुरादिनाम्नाय फलमूलाभयाय च ॥ ५७ ॥
 दिक्पञ्चाय मर्त्यादा यं द्रुष्टा श्रोऽस्मि वानरम् ।
 मत्तवर्षवह्नादि स वै जैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥
 ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं सुनिश्चीरिताम् ।
 निष्कतुर्वनात्तस्मात्तान् दृष्ट्वा वासिरजवीम् ॥ ५९ ॥
 किं भजन्तः समस्ताश्च मत्तवृक्षमवाप्तिनः ।
 मत्तमीपमनुजान्ता अपि स्मृतिं वनौक्यम् ॥ ६० ॥
 ततस्ते कारकं सर्वं तथा त्रयिह वासिनः ।

आहमिहति यद्गतां स्मृयति तर्हि न भविष्यति न जीविष्यती-
 त्यर्थः ॥ ५५ ॥

तैर्वैरिष्यन्तिवैः सुता मदुत्तमं चापम् ॥ ५६ ॥

चापमेव हृदयग्रासपूर्वमाह, कने इति । कनःसुभाषाय तन्नाम्नाय
 चापमेव यतोऽतः त्रयिष्यामि ॥ ५७ ॥

अथ दिक्पः अथ दिक्पः सर्वगता दृश्यमाना एव । तदेवाह,
 यमिति । अस्मि अहं यं वानरं वासिसंविद्धं शोभता स जैलो
 भविष्यति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अग्रसुवीरराः सर्वे बालिने देवबालिने ॥ ६१ ॥

एतच्छ्रुत्वा तदा बाली वचनं वानरेरितम् ।

स महर्षिं ममासाद्य याचते सा कृताकृतिः ॥ ६२ ॥

महर्षिस्तमनादृत्य प्रविष्टेनैवार्थं प्रति ।

ब्राह्मधारकभीतस्तु बाली विकृततां गतः ॥ ६३ ॥

ततः ब्राह्मभयाङ्गीतो ज्वलन्मूर्क महागिरिम् ।

भवेष्टु' नेच्छति हरिर्द्वेष्टु' वापि नरेन्दरः ॥ ६४ ॥

तस्मात्प्रवेष्टुं बालिचं इदं राम ! महावनम् ।

विचरामि महामात्स्यो विवादेन विचर्जितः ॥ ६५ ॥

एषोऽस्मिन्निचयक्षस्य दुन्दुभेः संमकाशने ।

वीर्योत्सेकास्त्रिरसस्त गिरिज्जटनिभो महाशु ॥ ६६ ॥

इमे च विपुलाः शालाः सप्तशालावसम्भिनः ।

यचैकं घटते बाली निष्पद्यिर्भोजसा ॥ ६७ ॥

याचते तु ज्ञानवाचत । ब्राह्मणेनमिति शेषः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मधारणेन ब्राह्मणिययोवचामेन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

वीर्योत्सेकः मुष्काकायः ॥ ६६ ॥

इमे विपुलाः विशालमूलकाः शालावसम्भिनः सप्तशालावसम्भिनः । यच येषु यकं यककाशनेन बाली योजसा योजेयुक्त-
कश्यपेन सवेद्विषयमितुं प्रगहीमान् कर्तुं घटते घटते ते इमे सा
शाला इत्यर्थः । अनेन वागेत्यधिकं वक्तुं सूचितम् । न हि वायो-
र्ये यमवाक्येन सक्तत्वात्प्रवचनं कर्तुं दृढवदम् । वक्षितुं निष्पद्य-

एतदस्मात्तु वीर्यं मया राम ! प्रकाशितम् ।
 कथं तं वालिनं हन्तुं समरे बद्धमेवम् ॥ ६८ ॥
 मयातुवाचं सुग्रीवं प्रहसन् सत्कण्ठोऽभवीत् ।
 कास्मिन् कर्मणि निवृत्ते श्रद्धया वालिनो बधम् ॥ ६९ ॥
 तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्तसाक्षात्निभान् पुरा ।
 एवमेकैकतो वाली क्रियायाथ स चासहन् ॥ ७० ॥
 रामो निर्दारयेद्देवां बाणेनैकेन च ह्रूमम् ।
 वालिनं निहतं मत्वे दृष्ट्वा रामस्य दिक्कमम् ॥ ७१ ॥
 हतस्य महिषस्यास्त्रि पादेनैकेन सप्तशः ।
 उवाच्य प्रक्षिपेत्तानि तरसा दे धनुःशते ॥ ७२ ॥

शिर्षु निष्पत्तीकृतमित्यर्थः । हतं सात्तं शरेण मित्वा शरेण निष्पत्तं
 कथा शक्त्यति तत्राकर्तुमतिशयवितुमिति यावत् । सप्तनिष्पत्ति-
 चयन इति शास्त्रात् । अप्राज्ञतर्कापत्त्या च वाक्यापारम्भ्यामि सम्भव
 इति आशङ्क्यो ॥ ६७ ॥

अत्र बाणधौर्ध्वमुपसंहरति, इति इति ॥ ६८ ॥

प्रहसन् भगवन्वीर्यशालामादेवं वा इति हासः ॥ ६९ ॥

इदमुक्तप्रकारेण एकैकशः शक्यैकस्मिन् बाणे कृतापि स वाली
 असह्यद्विधाथ पीडितवान् । बाणं परस्मैपदं सङ्गृह्यते भावः वाली-
 यत्नबुदासायासकृदिति । दिव्याद्येति पाठान्तरं तुल्येऽर्थः ॥ ७० ॥

इवमेव बाणेनैवामेकं ह्रूममपि चेद्विद्विरेत् । तदापि वालिनं
 हतं मत्वे तदप्येवमावासायनयेति भावः । पादेनैक्येन शक्येन सप्तशः-

एकमुक्ता तु सुधीवो राम रक्तामालोचनः ।
 ध्यात्वा मुञ्चते काकुत्स्थं पुनरेव वशोऽब्रवीत् ॥ ७२ ॥
 शूरे च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः ।
 मलयान् वानरो वाली बन्धुमेखपराजितः ॥ ७३ ॥
 दृष्ट्वा मे वास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ।
 यानि सञ्चिन्ता भीतोऽहं चक्षुःकमुपाश्रितः ॥ ७४ ॥
 तमजयमधूय च वानरेन्द्रममर्षणम् ।
 विचिन्तय च मुञ्चामि चक्षुःकमुत्तमम् ॥ ७५ ॥
 उद्दिष्टः शङ्कितश्चाहं विचरामि महावने ।
 चतुराग्रेः सहानाख्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७६ ॥
 उपाश्रितश्च मे स्थाप्य सन्निधौ निषेकतल ।
 त्वामहं पुरोपधास्य ! हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७७ ॥
 किं तु तस्य बलश्रोत्रैः दुर्भीतुर्वलज्जालिनः ।

येनमुक्ता तु तस्मात् वचनेन प्रक्षिपेदपि चेत्तदपि रामस्य किमसं दृष्ट्वा
 वाशितं हर्षं मन्य इति संबन्धः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

ध्यात्वा रामवीर्यं स्थापयत् स्थापयामि च वाचिष्यः शङ्को न चेति
 सञ्चिन्तय पुनर्मिथमब्रवीत्, शूरश्चेति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यानि वाशिष्यमैत्रि सञ्चिन्तय भीतकेन सह दृष्ट्वा भीतः ॥ ७४ ॥

उक्तमेव भीत्या पुनराह, तमजयमिति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

त्वां निषेकतलम् ॥ ७७ ॥

जपत्यक्षन्तु न वीर्यं मनरे तव राघव ! ॥ ७६ ॥
 न खल्वहं त्वां तुल्ये मावमन्ये न भीषये ।
 कर्मभिरस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम ॥ ७७ ॥
 कामं राघव ! ते वासी प्रमाद्यं धैर्यमाकृतिः ।
 सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्निवामलम् ॥ ७८ ॥
 तत्र तद्वर्णं श्रुत्वा सुधीवन् महात्मनः ।
 क्षातपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ॥ ७९ ॥
 यदि न प्रत्यधोःस्मासु विक्रमे तव वानर ! ।
 प्रत्यथं मनरे स्थाप्यमहत्तयादध्यामि ते ॥ ८० ॥
 एकमुक्त्वा तु सुधीवं सान्त्वयन् लज्जाकायजः ।
 राघवो दुन्दुभेः कार्यं पादाकुष्ठेन लीलया ॥ ८१ ॥
 तोलयित्वा महाबाहुर्विधेयं दत्तयोजनम् ।

यदि मामाश्रितकर्हि व्यस्य वाचिभयं तच्चाह, किं निति । तद्वचं
 श्राव्यं तद्वचश्चाश्रितमतो भयमिच्छयैः ॥ ७६ ॥

तुल्ये तद्वचस्वीकृतं न कुर्वे इति भावः । नाथमनेन भीषये च ।
 किंतु लज्जावर्धनदेव पुनर्वीमीति भावः ॥ ७७ ॥

वासी वाचिभयविषया प्रमाद्यं विन्यसनीया । यतो धैर्यं रामकात-
 र्येण तद्वीर्यत्वात् तदः आकृतिरनुभवसिद्धो दिव्यविग्रह इति हे । परं
 तेजः सकलजगत्संहारकं तेजः काममतिप्रयेन सूचयन्ति सूचयतां
 भस्मच्छान्निवमया गुहावस्त्रितमहाशक्तिमत्त्वं कूपितम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

अस्मासु विक्रमे अस्माद्विजयिष्ये प्रत्यधो विन्यासः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

असुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुलैश्च वीक्ष्यवान् ॥ ८५ ॥

विभ्रं दृष्ट्वा ततः कार्यं सुधीवः पुनरजनीत् ।

लक्ष्मणव्याघ्रयो रामं तपन्तमिव भास्करम् ।

दरीयानघतो वीरमिदं वचनमर्चयत् ॥ ८६ ॥

आर्तः समर्थः प्रत्ययः शिखः कायः पुरा सखे ।।

परिभ्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे बालिना तदा ॥ ८७ ॥

लघुः सप्ततिर्निर्मोक्षकृत्भूतश्च राघव ।।

चित्त एव प्रहर्षेण भवता रघुमन्दन ॥ ८८ ॥

नाथ त्वत्वं बलं प्राप्तुं तव वा तस्य बाधिकम् ।

आर्तं शुष्कमिति ज्ञेयत् सुमहद्ब्रूयवान्तरम् ॥ ८९ ॥

स एव संशयसातः । तव तस्य च यद्वलम् ।

सालमेकं विनिर्भिय भवेद्वाकिर्यसायले ॥ ९० ॥

कृत्यैकैकान्तुं कं वच्यं दक्षिणतानिवापरत् ।

अथैवदुपपत्तिदुष्कमिदं वचनमजनीत् । अमुत्तरप्रथम इति
ज्ञेयः ॥ ८६ ॥

तदेवाह, आर्त इति । प्रत्ययो जूतनः मभेन भोक्तार्यं प्रीत-
मदेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

वच्यबाधिकमिदं ज्ञेयमाह, आर्तमिति ॥ ८९ ॥

यद् वचं तमेति ज्ञेयः । यद् वचं इति पाठे दृश्यते अथर्व यः
संशयोऽस्ति प्रपञ्चात् प्राक् वचनमिदं आसीत् सोऽप्यस्यैवेत्यर्थः ।

आकल्यपूर्णमायस्य विद्वजस्य महात्मरम् ॥ ८१ ॥

इमं हि तत्सं ग्रहितस्तथा वरु

न संशयोऽर्थात् विदारयिष्यति ।

सत्सं विमर्शेण मम प्रियं ध्रुवम्

कुर्वन् राजन् ! प्रतिपादितो मया ॥ ८२ ॥

यथा हि तेजःसु वरः तदा रश्मि-

र्धया हि तैलो हिमवान् महाहिम ।

यथा चतुष्पातसु च केमरीवर-

सथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ८३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तर्हि किं ते प्रत्ययकारकं तत्राह, साक्षमेकमिति । यथा साक्षं उत्तरेषु

विनिर्भेदं यथावत्तद्विवर्धे साक्षिः प्रकटता भवेत् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

तथा ग्रहितः कृतः वरः इमं साक्षं विदारयिष्यति । यान न
सन्देशकस्यात्मया विमर्शे विचारो न कर्तव्यः मया कस्या सम्पत्ति
प्रापितः प्रपद्यपूर्वे निवृत्तोऽतो मम प्रियं ध्रुवं कुर्वन्त्यर्थः ॥ ८२ ॥

तेजःसु तेजस्विषु । विक्रमे वरः श्रेष्ठत्वेनाभिमतेऽसि भवन्ती-
त्यर्थः । साक्षमेकमेकमिति ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

हतश्च वचनं मुक्ता सुगीतश्च सुभाषितम् ।
 मद्यवार्धं महातेजा रामो जपाह कार्मुकम् ॥ १ ॥
 च पृथ्वीला भृगुर्धोरं ब्रह्मेकश्च भावहः ।
 यास्तुहिम्न चित्तोप पूरयन् स रवेर्दिनः ॥ २ ॥
 स विद्वतो बलवता बाधः स्वर्णपरिष्कृतः ।
 भित्वा तासाम् गिरिमखं सप्तभूमिं विवेक ॥ ३ ॥
 सायकस्तु दुर्ज्ञेन तासाम् भित्वा महाजवः ।
 निष्पत्य च पुनस्तुल्यं तमेव प्रविवेक ॥ ४ ॥
 तान् दृष्ट्वा सप्त विभिन्नान् तासाम् वानरघुञ्जवः ।
 रामश्च ब्रह्मणेन विज्ञाय परमं मतः ॥ ५ ॥

स एकताद्येद्येमेव क्षितिःपि बाधः सप्त वाचान् भित्वा तदाश्रम-
 गिरिमखमपि भित्वा तदाधारभूमिमपि भित्वा सप्तभूमिरसातकं विवे-
 केत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

निष्पत्य रसातलपथं गत्वा गत्वा तन्मयासुरान् हत्वा तमेव तुल्यं
 पूर्वाघातं तुल्यम् । अनेन रामबाधोऽस्मिन्नेतदपरिष्कृतमस्ति तत्तद्विषयं
 सूचयति, तदुक्तम् ।

युगपत्सप्ततापान् दधुनाधो विभेद ॥

दावाश्चरानवान् हत्वा पुनस्तुल्यं दिवरेक ॥

इति ॥ ३ ॥ ५ ॥

स भूर्भुवः स्वः । तस्यैव वरुणस्य धियोः ॥ १ ॥
 सुवीर्यः परमवीर्यो रघुनाथः ॥ २ ॥
 इन्द्रोऽश्वं धर्मं कर्मका तेन वर्धितः ।
 रामं धर्माविरुद्धं मेघं गृह्णन्वसितम् ॥ ३ ॥
 येन्द्रानपि सुरान् सर्वान्स्वभाषैः सुहृत्पथम् ।
 समर्थः समरे हनुं किं पुनर्वाक्किं प्रभो ॥ ४ ॥
 येन सप्त महाताला गिरिभूर्निभः दारिता ।
 बाधेनेकेन काकुत्स्थ ! स्नाता ते को रघुपथः ॥ ५ ॥
 अथ मे किन्तः शोकः प्रीतिरथ परा मम ।
 सुहृत्तां सनाथाथ महेन्द्रवरोपमम् ॥ ६ ॥
 तमथैव प्रियार्थं मे वैरिणं आदृक्प्रियम् ।
 वालिनं वहि काकुत्स्थ ! मया बहोऽयमक्षयिः ॥ ७ ॥
 लो रामः परित्यज्य सुवीर्यं प्रियदर्शनम् ।
 मनुजान् महाप्राज्ञो जघानाहमर्गं वरः ॥ ८ ॥

मन्वेदीकृतभूषणः साक्षात्पुण्यामवकाशंमानायकापमोःकथा-
 रिशितंयकवभूषणः स्यात्सुविद्यमानानन्तरमिति शेषः ॥६॥७॥८॥
 भूमिश्च यत्सप्तपातायुजवर्तिनोऽसुराश्च ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥
 यथायानुवर्तं यत्समन्विष्टयोः । तदा यथायवतिथेनानुवर्तं यथायव
 यथायवतिथेः ॥ १२ ॥

असाहस्यान् किष्किन्वां किं नष्टं त्वनक्तः ।

गत्वा याज्ञाय सुधीम् । वासिनं धातमन्विष्यम् ॥ १३ ॥

ध्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्वां वासिनः दुरीणम् ।

वृषैरात्मानमाहृत्य ह्यतिष्ठन् गवने वने ॥ १४ ॥

सुधीषोऽप्यनद्वन्द्वोर् वासिनो ज्ञानकारणात् ।

गच्छं परिहितो मेनाद्यादैभिन्दन्निवाय्यरम् ॥ १५ ॥

तं मुक्त्वा निनदं धातुः कुट्टो वासी महाबलः ।

निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोक्ततादिव ॥ १६ ॥

ततः सुतुष्टुर्लं सुहृन् वासिसुधीवधोरभ्यम् ।

गवने गृह्यधोर्ध्वं बुधाङ्गारकधोरिव ॥ १७ ॥

असाहस्यमूकान् । आहृत्यान्विनं चमसंभारंश्चपदेभ्यम् ॥ १३ ॥

आत्मनं खदेष्टान् ॥ १४ ॥

ज्ञानकारणादाज्ञाननिमित्तं गच्छं परिहितं वक्तुं योग्यैष्ये ।

वाससा वृद्धं कटिं वन्द्यैष्ये । मेनात् बुधाङ्गारकप्रभवेनादुरपमे-
रिति श्रियः ॥ १५ ॥

भास्करोक्ततादिविदूरेमप्युदयपर्वतम् अश्वमेधेन काशेन याति ।

एकमहमस्त्राभयतां तत्पुच्छगुहासः शब्देन वहिरागत इत्यर्थः । यावत्
अपदेनोदयगिरिस्ततः यदपि मेकस्त्रयासिनोऽधिकार्थेऽमुञ्चिरिति
वाक्यान् तत्पुच्छमसकृत्सद्येति स्पष्टम् सुविधां ॥ १६ ॥

बुधाङ्गारकधोरिव वज्रमेव ध्वंसीत्येति तादात्म्यम् । वज्रमे-
वैः सदाकाशध्वंसे । यथा तथेति श्रुतः ॥ १७ ॥

तत्प्रेरयन्नित्यस्यैव वक्ष्यन्त्यस्यैव हृदिभिः ।

अग्रतः समरेऽन्वोऽन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८ ॥

ततो रामो धनुष्याक्षिपातुभौ सधुदैकतः ।

अन्वोऽन्वसह्यौ वीरावुभौ देवाधिराधिनौ ॥ १९ ॥

अज्ञातगच्छन्तुधीर्वं कालिनं वापि राघवः ।

ततो न हतवान् बुद्धिं मोक्षुमस्तकरं शरम् ॥ २० ॥

एतस्मिन्मते भग्नः सुधीवशेन कालिना ।

अपश्यन् राघवं नाथं अश्वमूकं प्रदुर्गुव ॥ २१ ॥

कालो रश्मिराशिताङ्गः प्रहारैर्जर्जरितः ।

कालिनाभिभूतः क्रोधात्प्रविवेकं महावनम् ॥ २२ ॥

तं प्रविष्टं वनं हृष्टा बाण्यो प्रापभयागतः ।

सुप्तो ह्यसि त्वनित्युक्ता रश्मिस्ततो महावतः ॥ २३ ॥

राघवोऽपि सह आत्मा सह चैव हनुमता ।

तद्देव वनमासक्तुधीवो अथ वानरः ॥ २४ ॥

अत्रनिर्दग्धोऽसिः वक्ष्यं वक्ष्यावुधम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

नायतच्छब्दिभिश्चेति शेषः ॥ २० ॥

राघवं नाथं राक्षकमित्यपश्यन् अज्ञानम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

वनं प्रविष्टं अश्वमूकश्चेति शेषः । रश्मिस्ततो परावतः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तं समीक्ष्यार्त्तं रामं सुग्रीवः सहस्रश्लाघम् ।
 त्रीमाम् दीनमुवाचेदं बहुधामनलोकयम् ॥ १५ ॥
 आरुप्यसेति भासुक्का दर्शयित्वा च किम्बन्धम् ।
 वैरिणा भातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ १६ ॥
 तामेव वेषां वक्तव्यं त्वया राघव ! तत्त्वतः ।
 वालिनं न निहृष्यतीति ततो गार्हमितो ब्रूये ॥ १७ ॥
 तस्य चैवं मुवाचस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 कश्चिद् दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ १८ ॥
 सुग्रीव ! श्रूयतां तात ! क्रोधश्च व्यपनीयताम् ।
 कारुण्यं येन बाणोऽयं स भवा न विषर्जितः ॥ १९ ॥
 अक्षहारेण वेदेषु प्रभासेन गतेन च ।
 त्वच्च सुग्रीव ! वाली च सदृशौ स्तः परस्परम् ॥ २० ॥

त्रीमाम् पराभूतत्वात् ॥ १५ ॥

किम्बन्धं वाचभेदेन । भातयित्वा युद्धभेदवशात् । किं क्वम्बन्ध-
 चितमेव कृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तामेव वेषां सारमर्थे द्वितीया । वालिना युद्धभेदवशात् ।
 वतक्षयेत्यर्थः । इतः अष्टमूकवनादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

स वाली वालिबन्धारको बाणः ॥ १९ ॥

तदेव कारुण्यमाह, अक्षहारेणेति ॥ २० ॥

क्षरेण वर्षेण वैव मेक्षितेन च वानरः ।
 विक्रमेण च धाक्षेण धार्ढ्यं वां मोपलभये ॥ ११ ॥
 ततोऽथ रूपसाहस्योद्योहितो वानरोत्तमः ।
 मोक्षुषामि मक्षयेन त्वरं बभ्रुमिबर्हणम् ॥ १२ ॥
 जीवितात्मकं चोरं साहस्यस्तु विक्रिहृतः ।
 मूषघातो न नौ स्याद्द्वि द्योरेति ह्यनो मया ॥ १३ ॥
 त्वयि वीर ! विपक्षे हि यज्ञाभावावशात्तथा ।
 नौक्ष्यस्य नम वात्यस्य स्यापिर्ल स्यात् कपीन्दर ! ॥ १४ ॥

वर्षः शरीरकान्तिः वा युवयोः ॥ ११ ॥

मोक्षित इति । नन्विदमनुचितं यदूच्यते मोक्षः । अमोक्षे
 मोक्ष इत्यथवकथनम् । किञ्च यथायनसमये ऋष्यभूकाभिमुखधावनेन
 सतिरस्येवेति चेन्न । वाचिन आरुर्दीयासमाप्तता तथात्वरत्नेऽपि
 सुग्रीवसन्तोषाय सतिरस्यानुस्यूतत्वात्तदाय चात्मनि मोक्षेतिहवा
 समाधानादस्यते । मोक्षित इत्यस्येवेति शेषः । ईदृशे विषये वरु-
 णिघाततत्त्वम् न दोषायेक्ष्यकमेव धनितम् । मोक्षुषामि मोक्ष-
 यणम् ॥ १२ ॥

विक्रिहृतः यज्ञावान् । हि भिक्षयेन नौ आचर्योर्द्वयोरेषि त्वमा-
 धेन मूषघातो न स्यात् माभूदिति एतदर्थं मया कृतः । अत्राऽनुसृतं
 इति शेषः ॥ १३ ॥

मूषघातमेव दर्शयति, त्वयीति । मया विषये मक्षयावातेन ना-
 क्षिते । अत्रात्मनिच्यमपहतिः । आचर्यावापकम् ॥ १४ ॥

इत्ताभयवधो नाम पातकं महद्भुतम् ।
 अहम् लक्ष्मणस्यैव सीता च वरवर्जिनी ॥ १५ ॥
 त्वहधीना वधं सर्वं वनःस्थितं वरयं भवान् ।
 तस्माद् वुङ्क्ष्यामि भयम् ना मातङ्गीय वावरः ॥ १६ ॥
 एतत् सुहृत्सु तु मया पक्षं वासिनमाहव ।
 निरतानिषुषैकेन चेतमानं महीतले ॥ १७ ॥
 अभिज्ञानं कुरुस्व त्वमात्मनो वानरेन्द ॥
 येन त्वानभिज्ञानीयां इन्द्रयुद्धसुपान्नम् ॥ १८ ॥
 गजपुष्पीतिमां फुल्लासुत्यान् शुभलक्षणम् ।
 कुम्भं लब्ध्वा कण्ठेऽस्मि सुपीवस्व मयात्मनः ॥ १९ ॥
 ततो गिरिनटे घातामुत्थाप्य कुसुमायुताम् ।
 लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ २० ॥

बाधकान्तरमाह, इत्तमभयमहो स इत्ताभयस्य वधो महत्प-
 त्कमिति नाम प्रसिद्धम् । खड्गपातमप्याह, अहमिति ॥ १५ ॥
 मा मातङ्गीरिज्जावाधायो द्वित्वम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 गजपुष्पी नामपुष्पीकता शुभं लक्षणं कण्ठगतोऽसि शुभलक्षण-
 याम् ॥ १९ ॥
 व्यसर्जयन्निष्कृतवान् समर्पितवाचिण्यैः ॥ २० ॥

स तथा शृणुमे श्रीमान् सतथा शक्यतया ।
 मासयेव वसाकानां ससन्ध इव तोषदः ॥ ४१ ॥
 विश्वागमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ।
 जगाम सह रामेण किञ्चिन्वां पुनराप सः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किञ्चिन्वाकाण्डे
 द्वादशः सर्गः ॥ ७ ॥

सतथा शृणुमे श्रीमान् सतथा शक्यतया ।
 मासयेव वसाकानां ससन्ध इव तोषदः ॥ ४१ ॥
 रामवाक्ये तत्परं समाहित उद्युक्तः ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 किञ्चिन्वाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ ७ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अथमूकस्य धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।

अगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥

समुद्यम्य महत्पार्श्वं रामः काञ्चनभूषितम् ।

अरांवादित्वसंकाशम् पृथ्वीत्वा रत्नसाधकान् ॥ २ ॥

अग्नौतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।

सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणस्य महाबलः ॥ ३ ॥

पृष्ठतो हनुमान् वीरो नलो नीलच वीर्यवान् ।

तारयैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥

ते वीक्षमाणा दृष्ट्वांश्च पुण्यभारावसम्बिनः ।

अक्षयानुवशाक्षैव भरितः सागरकृपाः ॥ ५ ॥

कन्दराणि च त्रैलोक्यं निर्दराणि तुहासया ।

त्रिखराणि च सुख्यानि दरीच प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥

अथमूकादिति ॥ १ ॥ २ ॥

संहतग्रीवः दृढबन्धसग्रीवः ॥ ३ ॥

हरियूथपानामयि यूथं याति साहसः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कन्दराणि मन्दिराकारपर्वतविबन्धाणि निर्दराणि त्रिधाविमराणि

मुहाः देवसाधित्रिदिविबन्धाणि । दर्श्या गङ्गराणि ॥ ६ ॥

आकाशमयमागदवीर्यम् कुङ्कुमचैर्मुकुचकैः तमेवदिकसितैः वपुः

वैदूर्यविनसैस्तोयैः पद्मेचाकोत्तकुम्भतः ।
 ज्योभितान् वनलान् मार्गे तटाकांश्चावलीकृतम् ॥ ७ ॥
 कारखैः सारसैर्हंसैर्वपुसैर्जलकुमुदैः ।
 चक्रवाकैस्तथा चान्यैः ब्रह्मणैः प्रतिमादितान् ॥ ८ ॥
 मृदुबभ्र्याङ्कुराहारादिर्भयान्न वनचारिणः ।
 चरतः सर्वतः पद्मम् खलीषु हरितान् खितान् ॥ ९ ॥
 तटाकवैरिणश्चापि शृङ्गदन्तविभूषितान् ।
 क्षीरानेकधरान् वन्यान् हिरण्यान् कूलपातिनः ॥ १० ॥
 मन्त्रान् गिरितटोद्बुधान् पर्वतानिव जङ्गमान् ।
 शम्बरान् हिरदप्रख्यान्काहीरेणुष्वुषितान् ॥ ११ ॥
 धने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहङ्गमान् ।
 पद्मनाक्षरिता जम्बुः सुधीववर्णवर्तिनः ॥ १२ ॥
 तेषामुपपन्नानां तत्र त्वरितं रघुमन्दनः ।
 क्रुमन्मृग्यन् वृष्टः रामः सुधीममब्रवीत् ॥ १३ ॥

ज्योभितान् । आवलीकृतम् ॥ ७ ॥

कारखैः कारखैः ॥ ८ ॥

धनं वनम् ॥ ९ ॥

कूलपातिनादेव तटाकवैरिणम् एकधरान् चक्रवाकधरान् ॥ १० ॥

हिरदप्रख्यान् मन्त्रतुल्यान् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मुमाकां कण्ठः समूहो यतिन् गच्छन् वनम् ॥ १३ ॥

एष मेघ इवाकाशे दृश्यस्त्वयः प्रकाशते ।
 मेघसङ्घातविपुलं पर्यन्तकदलीदृतम् ॥ १४ ॥
 किमेतन्नुज्झातुमिच्छामि सखे ! कौतूहलं मम ।
 कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥
 तस्य तद्वर्णं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
 नन्द्यन्मेवाच सखेऽयं सूर्योदयमदहनम् ॥ १६ ॥
 इतद्राघव ! विसीर्षमाश्रमं न्यमनाशनम् ।
 उद्यानवनसम्पन्नं स्वादुभूलफलोदकम् ॥ १७ ॥
 अथ सप्तजना नाम सुमयः प्रंसितव्रताः ।
 सप्तैवासम्पन्नः श्रीर्षा नित्यतं वलज्जायिमः ॥ १८ ॥
 सप्तरात्रे कृपाहारा वायुनाचक्षवाग्निनः ।
 दिवं वर्षयन्तीर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥

वज्रसङ्घो दृश्यसमूहः मेघेत्यादुत्तराण्य ॥ १४ ॥
 त्वया कर्त्ता कौतूहलस्योक्तुं न्यस्यापनयनं निवर्त्तनं कर्तुं कारयितु-
 मिच्छामि ॥ १५ ॥ १६ ॥
 उद्यानैरुपवनैश्च सम्पन्नं युक्तम् ॥ १७ ॥
 सप्तजना नाम सप्तजना इति प्रसिद्धा अथःश्रीर्षाः भूपतिहासित-
 शिरसः ॥ १८ ॥
 केवलवायुनैश्च सप्तरात्रे जले कृपाहाराः । सप्तभिर्वर्षयन्तैः सकले-
 वरा दिवं सताः ॥ १९ ॥

तेषामेतत्प्रभावेण द्रुमप्रकारसंयुतम् ।
 चायमं सुदुराधर्षमपि येनैः सुरासुरैः ॥ २० ॥
 पक्षिणो वर्जयन्तेऽतस्तथान्ति वनशरिणः ।
 विजिह्मि मोहाद् धेयश्च न निवर्तन्ति ते ह्यनः ॥ २१ ॥
 विभूषणरवाक्षाश्च भूयन्ते सकलाचराः ।
 दुर्लभ्यीतस्तत्रापि गन्धो दिव्यश्च राशयः ॥ २२ ॥
 चेतामयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रहस्यते ।
 तेष्वथश्विन वृक्षायाम् कपोताङ्गरुको वनः ॥ २३ ॥
 एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंयक्तमशकाः ।
 मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥
 कुह प्रक्षामं धर्मात्मन् ! तेषामुद्दिश्य राश्व ! ।
 स्रक्कायेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताश्रितः ॥ २५ ॥

एतदात्मं चर्षणादिराक्रमणम् ॥ २० ॥

वर्जयन्ति न प्रविशन्ति धूमं निवर्तन्ति यथैव मुमुक्षु इत्यर्थः ॥

॥ २१ ॥

सकलाचराः वक्ताक्षरामिर्मसुराक्षराभिर्बोभूमिः सखिवा भूय-
 रमा चक्षुरस्तामिति शेषः । दिव्यो मन्त्रश्च वासामेवानुभूयते इति
 शेषः । न केवलं मेऽगभूमिः वर्मेभूयसीत्याह ॥ २२ ॥

चेतेत्यादि । कपोताङ्गरुको धूमरो वन इव धूमो वृक्षाद्यान्
 वेदुष्यन् यामुच्यन् दृश्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रथमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ।
 न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम । विद्यते ॥ २५ ॥
 ततो रामः सह भ्राता सखायेन हमाञ्जलिः ।
 समुद्दिग्ग महात्मानस्तारुषीनभवादयत् ॥ २७ ॥
 यमिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च सखायः ।
 सुधीवो वानराश्चैव जग्मुः संदृष्टमानसाः ॥ २८ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात् सप्तजनाचमात् ।
 ददृशुस्तान् दुराध्वीं किष्किन्धां वासिपातिताम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रामानुजरामवानराः
 प्रष्टुञ्च मन्त्राण्युदितोयतेजसः ।
 पुरीं सुरेष्वात्मजवीर्यपातिनां
 वधाय ब्रवीः पुनरागतस्त्रिह ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 त्रयोदशः सर्गः ॥ = ॥

तेषामुद्दिग्ग तानुद्दिक्षेति यावत् तेषां प्रथमन्ति तान् प्रथमन्ति ॥ २५ ॥
 महात्मानः महात्मनस्तारुषीनुद्दिग्गाभवादयत् नमस्कृतवान् ॥ २७ ॥
 वानरा इनुमहादयः । यतश्चपाप्रहारिकं वाज्यायुःसमाप्ति-
 कावचाभाय ॥ २८ ॥ २९ ॥

मन्त्राणि वानराणां ब्रह्मं शिवादि ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

सर्वे ते स्मरितं गत्वा किष्किन्वां वालिनः पुरीम् ।
 दृष्ट्वा रामानमाहृत्य व्यतिष्ठन् गच्छन् वने ॥ १ ॥
 विसार्य सर्वतो दृष्टिं कामने कामनमिषः ।
 सुग्रीवो विपुलपीवः क्रोधनाहारकद् वनम् ॥ २ ॥
 ततस्तु निवर्द्ध चोरं कृत्वा युद्धाय बाहुयत् ।
 परिहारैः परिहृतो नार्दभिन्दकिष्किण्णरम् ॥ ३ ॥
 गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः ।
 अथ बालार्कसदृशो हस्तसिंहगतिस्ततः ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा रामं क्रियादर्शं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ।
 हरिबाहुरथा व्याप्तां महा काष्ठमभूषणाम् ॥ ५ ॥
 प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राणां किष्किन्वां वालिनः पुरीम् ।
 प्रतिष्ठा था कृता वीर ! त्वथा बालिवधे पुरा ॥ ६ ॥

गच्छन् निवर्द्धे दुष्कृषे ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥

वायोर्वेगः पुरःसरः यस्य स महामेघ इव । बालार्कसदृशो
 यत्नेन प्रसमिन् ॥ ४ ॥

हरिश्चन्द्रबाहुदया व्याप्तां बाहुपाकारतया क्लृप्तहरिकाम् ॥ ५ ॥

अजैर्वैद्यैः प्राकारयुद्धायैकैराक्षाम् ॥ ६ ॥

अकलां कुरु तां विप्रं कलां काल इवागताः ।
 एकमुत्तमं धर्मात्मा सुधीवेष्ट स राघवः ॥ ७ ॥
 तमेवोवाच वचनं सुधीवं बभूवुस्तनः ।
 कृताभिज्ञानचिह्नकमनया गजसाङ्गया ॥ ८ ॥
 सङ्काशेन स्फुटपात्र एषा कण्ठे कृता तव ।
 शोभतेऽप्यधिकं वीर । सतया कण्ठशक्तया ॥ ९ ॥
 विपरीत इवाकाशे सूर्योऽनश्वरमाश्रया ।
 अथ वालिमुत्सृजे भयं वैरघु वानर ! ॥ १० ॥
 एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोचेष्ट संयुगे ।
 मम द्रष्टव्यं सुधीव ! वैरिणं आढरूपिणम् ॥ ११ ॥

यथा आगतः काशेः ऋतुविशेषकः कलां प्राक् समुत्पन्नां ततः
 अकलां करोति तथा सङ्काशप्रतिष्ठां तमपि सङ्काशं कुर्विष्यति ॥ ७ ॥

गजसाङ्गया गजेन समानमाश्रितो नाम यस्याश्रया ॥ ८ ॥

गजशमाश्रया आकाशे विपरीतो विशेषेण परीतो चेदितः सूर्यो
 हव । कविविकल्पितोपमाश्रीकोपमा । तेन दादृष्टः सूर्यो यदि भवेत्
 तदा तद्वत्कौबलेस्तु कण्ठसक्तमुक्तपुष्पमास्तस्योपमास्यादित्यतिशयो-
 क्तिरप्यत्र ॥ केचित्तु विपरीते इति सप्तम्यन्तम् ।

परीतस्तु दिनमोक्षं विपरीतस्तु सवैरी ।

प्रेममासीदतश्चन्द्रः सूर्योऽद्वयमिधीयते ॥

इति काव्यश्लो ॥ १० ॥

प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि ॥ ११ ॥

वासी विनिवृत्तो यावदने पांसुषु चेदते ।
 यदि दृष्टिपथं प्राप्नो जीवन् स विनिवर्त्तते ॥ १९ ॥
 ततो दोषेण मा गच्छेत्तु सद्योर्गर्हेण मा भवान् ।
 मत्पथं यत्न ते तासां नद्या बाधेन दारिताः ॥ २० ॥
 ततो वेत्ति वक्षेनास्य वाचिनं निवृत्तं रणे ।
 अदत्तं नोक्तपूर्वं मे विदं स्रष्टुं ऽपि तिष्ठता ॥ २१ ॥
 धर्मलोभपरीतेन मय वक्ष्ये कथञ्चन ।
 सप्तसास्य करिष्यामि प्रतिज्ञां यदि संभवम् ॥ २२ ॥
 प्रसूतं कलमशेषं वर्षेद्येव जलकतुः ।
 तदाह्वाननिमित्तस्य वासिनो हेममाश्रितः ॥ २३ ॥
 सुयीव ! कुत तं ब्रह्मं निव्यतेद् येन वानरः ।

चेदने कुठिच्छति मर्द्दयामावन्तरमेवेति शेषः ॥ १९ ॥

यदि मद्दृष्टिपथं प्राप्नो जीवन् स विनिवर्त्तते सतच्छदा मा मा
 दोषेणोपपन्नस्य गच्छेद्वज्रक्रेतुं मा भवेत् । किञ्च मद् वक्ष्या दृष्ट-
 तावाचिनं निवृत्तमेवावेहीत्याह, प्रत्यक्षमिति ॥ २० ॥

वेत्ति विदं । स्रष्टुं ऽपि प्राक्कथं कटेऽपि मे मया ॥ २१ ॥

धर्मलोभेन धर्मेच्छया परीतेन व्यापन्नचित्तेति सूचीकार्य ॥ २२ ॥

सप्तसां करिष्यामीत्यत्र दृष्टान्तः । प्रसूतमिति आहुरितमित्यर्थः ।

कलमशेषमिति बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अतिकाशी जितशरीरो जितभयो वा । तदा आधर्षितः सन्
 पुराक्षेपं निव्यतेतं ब्रह्मं कुर्वीत्यर्थः ॥ २४ ॥

जितकाक्षी जयछाधी त्वया चाचर्षितः सुरात् ॥ १० ॥
 निष्पत्तिव्यत्यसङ्गेन वाह्यी च प्रियसंयुगः ।
 रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयन्ति न संयुगे ॥ १८ ॥
 जानकालु स्तनं धीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ।
 स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिबुलः ॥ १९ ॥
 भगवद् भूरगादेन विनिर्भिन्दन्निनाम्बरम् ।
 तत्र मध्येन विचक्षा गावो यानि हतप्रभाः ॥ २० ॥
 राजदोषपरावृष्टाः कुलक्षिय इवाकुक्षाः ।
 ब्रूवन्ति च स्तनाः प्रीतिं भग्ना इव रणे दृष्ट्वा ॥ २१ ॥
 पतन्ति च जगा भूमौ शीघ्रपुष्पा इव यथा ॥ २२ ॥

ननु कतेऽपि आङ्गले क्षत्रादिसङ्घे न निष्पत्तिव्यति तत्राह,
 निष्पत्तिव्यतीति । असङ्गेन क्षत्रादिसङ्घपरित्यागेनेत्यर्थः । ययः प्रिय-
 संयुगः न मर्षयन्तीत्यस्य भूरा इति शेषः ॥ १८ ॥

विशेषतो न मर्षयन्तीत्यनुवक्तुः ॥ १९ ॥

गावो महान्तो हतप्रभाः हतप्रभाः हतप्रभयः ॥ २० ॥

राजदोषेण प्रचारयन्मानवक्षयेन राजदोषेण परैरन्यैरावृष्टा
 पश्यन्नाकुक्षा आकुक्षाः कुलक्षिय इव गावो यानि ॥ २१ ॥

यथाः देवाः ॥ २२ ॥

वीमूवत् क्षत्रप्रकाशः प्रवीतः रामे इति शेषः । यौर्ध्वं पराक्रम-

ततः च जीमूतकनमकाहो
 नाहं क्षतुचक्षुरया प्रसीतः ।
 सूर्यास्ततः सौर्याविलम्बतेजाः
 हरितपतिर्वाग्विजयस्यजीर्भिः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 द्वादशः सर्गः ॥ ७ ॥

करणे विद्वदं वेजो बलं हरितपतिर्वा समुद्र इव ॥ २३ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोये रामायणपतिव्यये
 किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तच्च निनाहं तं सुधीयक मन्त्रात्मनः ।
 इन्द्रावाप्तः पुरगतो वासी भ्रातुरनर्थकः ॥ १ ॥
 भुत्वा तु तच्च निनाहं सर्वभूतप्रकल्पनम् ।
 मन्त्रैकपदे नरः क्रोधवापादितो मन्त्रात् ॥ २ ॥
 ततो रोषपरीताङ्गो वासी च कर्मकर्मनः ।
 उपरक्त इवादितः सद्यो निष्पुभतां गतः ॥ ३ ॥
 वासी इन्द्राकरासस्त क्रोधादीनामिच्छितः ।
 भ्रातृत्पतितपद्माभः सन्ध्यात् इव ह्रदः ॥ ४ ॥
 क्रुद्धं दुर्मर्षं च भुत्वा निष्पुमान् ततो हरिः ।
 वेगेन च परन्वासेर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥

अथेति । १ ॥

रूपपदे तत्तमे । आपादितः सन्ध्यादितः ॥ २ ॥

कर्मकर्मनश्च क्रोधादितिरुत्तमे सन्ध्याप्रभाभाभेर्मेदिनीप्रकारित्वोप-
 मेयता ॥ ३ ॥

इन्द्रादीनि आसन्नवस्तुवस्तुनि उत्पतितपद्मेभ्योऽपि वस्तु ।
 उत्पतितैरुदतैः पद्मेभ्यस्तत्तमे नरः पद्मवर्णोभा यस्य वाहयो चक्रा-
 हरितो अथ इव इन्द्रा चक्रावलीनीया ॥ ४ ॥

दुर्मर्षं दुःसहं वेगेन युक्तैः परन्वासेः ॥ ५ ॥

तं तु तारा परिष्वज्य कदाहर्षिमसौ वद ।
 उवाच चक्षुषंधान्ता हितोदरमिदं वचः ॥ ६ ॥
 बाधु क्रोधमिमं वीर ! नदीवेगमिवामृतम् ।
 वधनादुत्थितः काश्यं त्यज भुक्तान्मिन् सजम् ॥ ७ ॥
 काश्यमेतेन संयामं करिष्यसि च वामर । ।
 वीर ! ते बहुबाहुल्यं फलुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥
 सद्यः तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ।
 म्रूयतामभिधास्यामि यस्मिन्मिदं निवार्यते ॥ ९ ॥
 पूर्वमापतितः क्रोधात् स त्वामाक्रुयते युधि ।
 निमग्न्य च निरक्षसो हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥
 त्वया तस्य निरक्षस्य पीडितस्य विज्ञेयतः ।

बहुधा नान्ता क्रमेधारेणे पुनश्चम् । त्वया भीता संभ्रान्ता शुभित-
 विता हितोदरं हितहृषोत्तरकाण्डम् ॥ ६ ॥

काश्यं प्रातःकाशे व्रयनादुत्थितः भुक्तां चक्षुषिन् त्यज क्रोधम् ॥ ७ ॥

काश्यं प्रातःकाशे संयामं कुरु । हे वीर यद्यपि संयामे शची-
 ष्वीश्वरं तव आधिक्यं न विद्यते अपि तव कर्मभुता क्षुता विद्य-
 तेऽप्यपि सद्यः चटातवाद्य निष्क्रामो निष्क्रमणं मम न रोचते ।
 पुनस्तथा म्रूयतामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

पूर्वमपि क्रोधादापतितः सुधीर्नोयुदाय त्वामाक्रुयते आक्रुयत तदा ते
 त्वया निमग्न्य निरक्षोऽह्यमानश्च दिशो गतः । तस्य त्वयानिरक्षस्य
 पुनरेत्याह्वनं श्रद्धां जनयत्येव ॥ १० ॥ ११ ॥

रक्षेत्पुमराज्ञानं ब्रह्मं जनयतीव मे ॥ ११ ॥

दर्पेण स्वसाधनं चाद्वयस्तस्य नर्ततः ।

निनादस्य च संरम्भो नैतदस्य हि कारकम् ॥ १२ ॥

नासहायनहं मम्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ।

अवष्टब्ध सहाय्यं यमाश्रित्यैव मर्जेति ॥ १३ ॥

प्रकृत्या निपुणस्यैव बुद्धिमांसैव बानरः ।

नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सख्यमेच्छति ॥ १४ ॥

पूर्वमेव मया वीर ! श्रुतं कथयतो वचः ।

अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य चितं वचः ॥ १५ ॥

कुतश्चात्र दर्पश्चेति । दर्पः गर्वः स्वसाधौ मुहुरित्यर्थः । चाद्व-
यस्तस्य नर्तत इति निनादस्य संरम्भीरुद्विरेतदेतस्य कारकं नाशं । अयं
दर्पादिः कारकविशेषपूर्वकः कार्यविशेषत्वात् इत्यनुमितिः ॥ १२ ॥

कारकविशेषं दर्शयति चेति । अवष्टब्धसहायः परिश्रुतसहायः ।
सर्वथा सहायसम्बन्धमूलोयं संरम्भ इति भावः ॥ १३ ॥

मर्जेति तस्य बुद्धिः कुतश्चात्र । प्रकृत्येति । निपुणः
उचितकालनिष्पादने समर्थः । तत्त्वज्ञबुद्धिमांसः । ननु सहाय-
कत्वं वक्ष्यामीति चेत्तत्राह । अपरीक्षितं शत्रुनाशकवीर्येण सुग्री-
वः सख्यं नेच्छति । अतस्तस्यैवमूतः प्रहरीयवच ॥ १४ ॥

न केनचन मदनुमितश्रुत्यामर्थः किन्तु शब्दप्रमाणादप्यवगत इत्याह ।
पूर्वमेवेति । अथवा पूर्वमङ्गदस्य कुमारस्य वचः श्रुतं तत्तत्र हिममस्य
नो वक्ष्यामि ॥ १५ ॥

अङ्गदस्य कुमारोऽयं वनागतस्तुपनिर्गतः ।
 प्रवृत्तिकेन कथिता चारैरासीश्वरेदिता ॥ १६ ॥
 अधोऽधोऽधिपतेः सुखी शूरी समरकुर्वधौ ।
 रक्षाकूटं कुले जातौ प्रसितौ रामकथाधौ ॥ १७ ॥
 सुखीवद्विषयानार्थं प्राप्नो तत्र दुरासदौ ।
 य ते धातुर्वि विस्मृतः सहायो रक्षकर्मणि ॥ १८ ॥
 रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ।
 निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ १९ ॥
 आर्त्ताणां संशयश्चैव यत्रयथैकमागतम् ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पत्तौ निदेने निरतः पितुः ॥ २० ॥
 धातुर्नामिव वैलेभ्यो शुचालामाकरो महान् ।

तदेवाह । अङ्गदस्त्विति । वनात्तं वनमर्थं वा तस्मै चारैर्नि-
 वेदिता प्रवृत्तिरासीत् । प्रवृत्तिः सुखीवद्विषयाः सा तेन मम
 कथिता ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्र वयोर्मध्ये वक्ष्यन् धातुः सहायोविस्मृतः हि यतः य परबल-
 मर्दी साधूनां निवासवृक्षः आश्रयः आपन्नानां वरदायकानां अग्निः
 शरवः ॥ १८ ॥ १९ ॥

आर्त्ताणां ज्ञानपीठिकानां सहायत्वं संशयः संशयार्थः । यान्
 प्रज्ञानानां धर्मविषयं विज्ञानं त्रिष्वनैपुणं वा । निदेनेनिरतश्चर्मण
 वराण्यमरविषयः कुतः परबलवत्सामर्थ्यमियमर्थः ॥ २० ॥

तत्त्वतो न विरोधस्ते सद्यः तन मयात्मना ॥ २१ ॥

दुर्जयेनाग्रमेयेन रामेन रक्षकर्मसु ।

भूर । वक्ष्यामि ते किञ्चिच्च चेच्छास्यस्यसि पुनः । २२ ॥

नूयतां क्रियताश्चैव तव वक्ष्यामि यद्विदुः ।

धौवराज्येन सुगीर्णं त्वं साध्वभिषेच ॥ २३ ॥

विषयं ना कृत्वा वीर । आत्मा राजन् । यवीयसा ।

यत्तं हि ते यत्तं मन्ये तेन रामेन धौवदम् ॥ २४ ॥

सुगीर्णे च संमीलि वैरमुत्प्लव्य दूरतः ।

साक्षानीयो हि ते आता यवीयानस्य वानरः ॥ २५ ॥

तत्र वा सखिपक्षो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ।

नहि तेन यत्तं बन्धुं भुवि पश्यामि कश्चन ॥ २६ ॥

दानभानादिसत्कारैः कुदन्त्य प्रयत्नकारम् ।

वैरमेतत्समुत्प्लव्य तव पार्श्वे च तिष्ठतु ॥ २७ ॥

वत्सलात्तेनोत्थमानमृज्जकेन रामेन सद्यः विरोधो न कामः न युक्तः ॥ २१ ॥

दुर्जयेनेत्याद्यर्थं पूर्वान्वयि । किञ्चिद्वक्ष्यामि तयाभ्यसूचितं
वेच्छामि कश्चमियं माम्पुति वदतीदिमदसूया न कर्तव्येत्यर्थः । पार्श्व-
तादशमानकर्तव्येति तुमुम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

तेन वक्षीयसा रामेन ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्र सखिपक्षे वा सन् विद्यमानः सख्यकायसमीपको वा ।
भुवि न पश्यामि तथेति श्रेयः ॥ २६ ॥

प्रयत्नकारं साधीनं ॥ २७ ॥

सुखीवो विपुलपीवो महाबन्धुर्मतस्तव ।
 भ्रातृवौहृदमासम्भ्रमन्वा गतिरिहासि ते ॥ २८ ॥
 यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ।
 धाव्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥
 प्रवीद पथं शूरा उल्लिखन् हि मे
 न रोषमेवाशुविधातुमर्हसि ।
 चमो हि ते कोसलराजसूनुना
 न विमदः सकृन्माननेजसा ॥ ३० ॥
 तदा हि तारा हितमेव वाक्यं
 तं वासिनं पथमिदं वभाषि ।
 मरुच्यते तद्वचनं हि तच्छ
 कालाभिपक्षस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 पञ्चदशः सर्गः ॥ ११ ॥

भ्रातृवौहृदमासम्भ्रमन्वा तव गतिर्मायागतिरसीत्यर्थः ॥ २८ ॥
 यदि ते यदि त्वयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 वराहीत्यादि कविवाक्यं ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोषे रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १० ॥

षोडशः सर्गः ।

तामेवं भुवतीं तारां ताराधिपनिभाननां ।
 वासीनिभर्त्सयामास वचनं चेदममवीत् ॥ १ ॥
 गर्जतोऽस्य सुसंरम्भं धातुः प्रकीर्तिरेषतः ।
 गर्वयिष्यामि कनापि कारणेन वराजने ॥ २ ॥
 अघर्विताणां शूराणां समरं न्यनिर्वर्तिनां ।
 ध्वेषामर्षं भीह । मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥
 सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुग ।
 सुपीवस्य च संरम्भं हीनपीवस्य गर्जितं ॥ ४ ॥
 न च कार्यो विषादस्तु राघवं प्रति मत्कृतं ।
 भर्त्सय च क्लृप्तं च कथं पापं करिष्याति ॥ ५ ॥

तमिति ॥ १ ॥

सुसंरम्भं भावेनिष्ठा । सुसंरम्भमित्यर्थः । कोनापि न कोनापि-
 तदुक्तकारणेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

ध्वेष्यामर्षं सहनं ॥ ३ ॥

संयुगे संरम्भं संयुगनिमित्तं संरम्भमित्यर्थः ॥ ४ ॥

राघवं प्रति राघवनिमित्तमयमाचक्ष्य मत्कृते त्वया विवादी न
 कार्यः यतो धर्मोऽस्मादिगुणः सः दायं मत्कृत्यं ॥ ५ ॥

निवर्तस्य सद्यः स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छति ।
 सौन्दर्यं दर्शितं तावन्नयि भक्तिस्तथा कृता ॥ १ ॥
 प्रतिघोस्त्राग्र्यं गत्वा सुपीठं जहि सम्भ्रमं ।
 दर्पेणास्य विनेयामि न च प्राचेर्विधोक्ष्यते ॥ २ ॥
 अथ क्षात्रिस्त्रिणास्य करिष्यामि घटीपुलितं ।
 हृद्यैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतिघातयति ॥ ३ ॥
 न मे गर्वितभावस्तं वदन्ति दुरात्मवान् ।
 कृतं तारे ! सहायत्वं दर्शितं सौन्दर्यं नयि ॥ ४ ॥
 प्राप्तिमात्रे मनः प्राचेर्निवर्तकं जनेन च ।
 अक्षं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे ॥ ५ ॥
 तन्तु तारा परित्रय्य राक्षसिन् प्रियवादिनी ।
 चकार दहती मन्दं दक्षिणा वा प्रदक्षिणं ॥ ६ ॥

कथं भूयोऽनुगच्छति निवर्तकं कुक्षमावापोति आत्म । भक्तिरनु-
 वादः ॥ १ ॥

दर्पेण दर्पमेव । विधोक्ष्यते विधोक्षयिष्यते सौन्दर्यकृतं ॥ २ ॥
 उक्तमेव विदुषोति ईप्सितं मदीप्सितं दर्पमोक्षनमेवेत्यर्थः
 दक्षेहं समहारिः ॥ ३ ॥

गर्हितं दर्पे आयक्षं त प्रवृत्तं हृद्यं भावेभिरुक्ता । सहायत्वं बुद्धि-
 भाविष्यं ॥ ४ ॥

जनेन अपरिवाहजनेन । अक्षं जित्वा जयमानं कृत्वा निवर्तिष्ये
 ननु भयमित्यर्थः । अक्षं जित्वेति वाङ्मन्त्रसाधनादिकः ॥ ५ ॥ ११ ॥

ततः स्वस्ययत्नं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैविषी ।
 अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा भोक्तलोहिता ॥ १२ ॥
 प्रविष्टायास्तु तारायां सह स्त्रीभिः समाश्रितं ।
 तन्मया निर्वर्धयौ कुङ्को महासर्प इव स्रग्वन् ॥ १३ ॥
 यं निश्चल महारोषो वाली परममेवमान् ।
 सर्वतन्धारयन् दृष्टिं हनुदर्शनकाञ्चया ॥ १४ ॥
 यं ददर्श ततः श्रीमान्मुषीव हेमपिङ्गलः ।
 सुसंवीतमवदन् दीपमानमिवानलं ॥ १५ ॥
 तं स हृष्टा महाबाहुः सुषीवं पर्यवक्षितं ।
 गाढं परिदधे दासो वाली परमकोपनः ॥ १६ ॥
 यं वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ।
 सुषीवमेवाभिरुचौ ययौ योद्धुं हतचक्षुः ॥ १७ ॥
 क्षिप्तं मुष्टिं मुद्यम्य संरञ्जनमागतः ।

मन्त्रविद्विजयैविषी । देवाग्रतापदेरत्नं ॥ १२ ॥ १३ ॥
 सर्वतो दृष्टिं चारयन् क्षितिरति श्रेयः ॥ १४ ॥
 सुसंवीतं मदकच्छं क्षीयन्तं मुद्युक्तया हृष्टं भूमिमाश्रयं
 क्षितं ॥ १५ ॥ १६ ॥
 गाढं संवीतः हृष्टं मदकच्छः ॥ १७ ॥
 सुषीवोपि वाचिनं समुद्रिक्तं क्षिप्तं हृष्टवत् मुष्टिमुद्यम्य किञ्चित्
 सन्नुत्तमागतः ॥ १८ ॥

सुधीवोपि कुन्दिन् वरिष्ठं हेममालिनम् ॥ १८ ॥
 तं वाली कोधनायाचं सुधीवं रक्तकोविदम् ।
 आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 एष सुष्टिर्महान् बह्वो गाढः सुमिथताकुलः ।
 मया वेगविमुक्तो प्राधान्यादाय कायनि ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा सुधीवः कुह्वो वालिनमब्रवीत् ।
 तव चैव हरन् प्राक्तान् सुष्टिः फलं मूर्धनि ॥ २१ ॥
 ताडितस्तेन मङ्कुटः संमभिप्रेक्ष्य वेगतः ।
 अभवच्छोषितोद्गारी सापीकृतव पर्वतः ॥ २२ ॥
 सुधीवेव तु निःशङ्कं साहसमुपाय मेववा ।
 नाभेद्यभिहतो वाली वक्ष्येव महागिरिः ॥ २३ ॥
 स तु दृष्ट्वा निर्भयः साहसादनविह्वलः ।
 सुहभारभराकाला नीः स्वार्थेव सागर ॥ २४ ॥

वेगविमुक्तस्तदुपरीति शेषः ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा वालिना । तव प्राक्तान् हरन्नेव सुष्टिर्मामकलय मूर्ध्नि
 पततु इत्यब्रवीत् ॥ २१ ॥

सुधीवमभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा तस्मिन् वालिना वेगमप्राहितः सुधीवः
 सापीकः सनिर्भयः पर्वतवत्प्रभवत् ॥ २२ ॥

निःशङ्कं शोभितोद्गारजदुःखसम्पन्नरहितं यथा तथाऽभिहतो
 वाली सामरे नैरिव विह्वलोऽभवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसम्भोगिनौ ।
 प्रमुञ्चौ भोरवपुषौ चन्द्रसूच्याविवान्वर ॥ २५ ॥
 परस्परममिषग्नौ द्विभ्रान्तेष्वेतत्परौ ।
 ततोऽवर्धत काली तु बलवीर्यममन्विता ॥ २६ ॥
 सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुधीवः परिशीलत ।
 कालिना भग्नदर्पेण सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥ २७ ॥
 कालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवं ।
 इषैः सन्नाथैः त्रिखरैर्वक्षकोटिभिर्भस्मैः ॥ २८ ॥
 कुट्टिभिर्जीवुभिः पङ्क्तिर्वाजुभिश्च पुनःपुनः ।
 तथोर्ध्वमभूद्भोरं दृष्ट्वा सखवोरिव ॥ २९ ॥
 तौ प्रोक्षिताम्बौ धुम्केतां वानरौ वनचारिणौ ।
 मेघाविव महाजम्बूद्वैतार्जुनाम्बौ परस्परं ॥ ३० ॥
 हीयमानमथापश्रुत्सुधीवं वानरेन्द्वरम् ।
 प्रेक्षमाद्यं दिग्भ्यैव राघवः स सुजुस्तुष्टः ॥ ३१ ॥

सुपर्णेन समं वेजितं वेगोवयोद्यौ प्रकृष्टं शुद्धं यमोद्यौ चन्द्रसूच्या-
 विभेति यद्युद्योतिश्रयोक्तिरेता ॥ २५ ॥ २६ ॥

परिशीलत । अट्टभास धाम्निः ॥ २७ ॥

राघवं दर्शयामास कालानिमित्तियेवः ॥ २८ ॥ २९ ॥

धुम्केतां अयुधेतां ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ततो रामो महातेजा चार्तन्दृष्ट्वा हरीश्वरं ।
 स श्वरं वीक्षते वीरो वारिभो वधकाकृषया ॥ १२ ॥
 ततो धनुषि कन्वाद्य श्वरमात्रीविधोपमम् ।
 पूरयामास तथापि काशचक्रमिवात्मकः ॥ १३ ॥
 तस्य श्वात्तलघोपेण चक्षा पञ्चरथेश्वराः ।
 प्रमुञ्चुर्बुध्नं गात्रैव युगान्तरं मोहिताः ॥ १४ ॥
 सुकृत्, वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताङ्गजिह्वजिह्वः ।
 राघवेण महाबाहो वारिवचसि पातितः ॥ १५ ॥
 ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।
 वगमाभिहतो वासी निपपात महीतले ॥ १६ ॥
 दग्धजलोद्भूतः पौर्णमास्यां महीतले ।
 आश्वयुक्तस्य मासि गतसत्तो विद्योतनः ॥ १७ ॥
 आश्वयुक्तस्य मासि गतसत्तो विद्योतनः ॥ १८ ॥

स रामः श्वरं वीक्षते स्म ॥ १२ ॥ १३ ॥

पञ्चरथाः पतितवः ॥ १४ ॥

मुक्तोपायः पतितवस्तथैः ॥ १५ ॥ १६ ॥

आश्वयुक्तस्य मासि आश्वयुक्तस्य मासि पौर्णमासी यत्र मासे कति-
 प्रायिने मासि पौर्णमास्यामिन्द्रजित्त्वान्ते उद्भूत उन्मिषित इन्द्रजित्
 यथा भूमौ पपात लहदाक्षी ग्रीष्मान्ते पतित इत्यर्थः । अतएव सुग्रीवा-
 मिन्द्रजित्सममेन्द्रजित्त्वान्ते पपात इति वचनेन न विरोधः ॥ १७ ॥ १८ ॥

नरोत्तमः कालहन्तकोपनं
 नरोत्तमं काश्यपमुपभाषितम् ।
 स्वर्गं दीप्तं तन्निचमर्हन्
 सधूमनिधिं सुखतो यथा हरः ॥ ३८ ॥
 अयोधिनः मोक्षितोयविस्रवैः
 मधुप्यितामोकरवाचलोद्भूतः ।
 विचेतनो वासवस्तुराहवे
 प्रभृतिभ्यश्चैव चितिप्लुतः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

उक्तमुपसंहरति । नरोत्तम इति । सुखतः सुखसाधनादनेनेने-
 ण्यर्थः ॥ ३८ ॥

मोक्षितोयस्य विस्रवैः सुविभिः प्रभृतिभ्य उक्तवान्ने वारितः ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामावतारिणके
 किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १० ॥

सप्तदशः सर्गः ।

मलः प्ररचाभिहतो रामेन रक्तकर्षणः ।
 यपात सहसा वाली निहन्तव्य पादपः ॥ १ ॥
 स भूमौ मृगस्यार्वाङ्गसन्नकाक्षमभूषणः ।
 अपतद् वराजस्य सुतरङ्गिरिव ध्वजः ॥ २ ॥
 अस्त्रिजिपतिते भूमौ हर्षसाक्षां गणधरे ।
 मष्टचक्रमिव ध्योम न व्यराजत मेदिनी ॥ ३ ॥
 भूमौ निपतितस्त्रापि तस्य देहं महात्मनः ।
 न जीर्णहति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥
 क्लृप्तदन्ता वरा माला काष्ठनी रक्तभूषिता ।
 दधार हरिसुखस्य प्राणांस्तेजः त्रियक्ष्ण सा ॥ ५ ॥
 स तथा मातया वीरो हैमया हरिसूचयः ।
 सन्ध्यानुगतपद्मिनाः पयोधरदवामवत् ॥ ६ ॥

भवद्वि ॥ १ ॥

मुत्तराक्षिः मुत्तरधरन्मुषमनः ॥ २ ॥

मेदिनी तमालभूमिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्राणाद्वहने कारयमाव । अर्जयि ॥ ५ ॥

हैमया हैम्या सन्ध्या सन्ध्यारासेनामुगतः पद्मिनी वस । पयो-
 धरदवामवत् । वचिदे वस ॥ ६ ॥

तस्य नाका च देहस्य गर्जयती ॥ ७ ॥ वरः ।
 त्रिवेण रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ८ ॥
 तद्वत्समस्त दीरक्ष कर्ममार्गमभावनम् ।
 रामबाणाक्षमचिन्मनावदत्परमां ममिम् ॥ ९ ॥
 तं तथा पतितं सङ्केतं मत्तर्षिषमिवानखं ।
 यथातिमिव पुष्पान्मो देवलोकादिषु च्युतम् ॥ १० ॥
 आदित्यमिव कालेन युगान्मो भुवि पतितम् ।
 महेन्द्रमिव दुर्धर्षमुपेन्द्रमिव दुःखम् ॥ ११ ॥
 महेन्द्रमुचं पतितं कालिनं हेममालिनम् ।
 सूडोरस्कं महाबाहुं दीमाक्षं हरिलोचनम् ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणाक्षचरो रामो ददर्शोपकर्म्यं च ।
 तं तथा पतितं वीरं मत्तर्षिषमिवानखम् ॥ १३ ॥

निधा रचितेन निधा निभक्षेन नाकादेहशरण्या लक्ष्मीरिति
 वाच्यः ॥ ७ ॥

कर्ममार्गमभावनं तद्वत्समस्तं सन् वरमां ममिं मत्तर्षिषमिवानखं
 वाचयति स्तु । नाका अमृतलोकेष्वेति नाकास्यं धनुः ॥ ८ ॥

महेन्द्रं उपेन्द्रमिव दुर्धर्षमोत्तममिदं नाम्नेत्येके । महेन्द्रं आत्मान-
 देवः । उपेन्द्रः कर्मदेव इत्यने ॥ १० ॥

हरिलोचनं वीरनेन हरितुं प्रमदः वीरधर्मरायः । हरिनामः
 पाशाक्षी हरिणी हरिर्दिवि कीदृशः । आर्जुनलोचनः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ब्रह्मान्ध च तं वीरं वीक्षमायं जगैरिव ।
 उपवातो महावीर्यो भ्रातरौ रामसखावौ ॥ १३ ॥
 तं हृष्टः राक्षसं वाक्सी लक्ष्मणश्च महामयम् ।
 यजवीर्यदम् वाक्च भूमितं धर्मवर्धितम् ॥ १४ ॥
 स भूमावपतेभ्योऽनुमिहतो नवचेतनः ।
 धर्मवर्धितका वाचा भवितं रजगर्वितम् ॥ १५ ॥
 पराशुस्रवधं कृत्वा कोच प्राप्तस्त्वया सुखः ।
 यदहं युद्धसंरम्भस्तत्कृते निधनं गतः ॥ १६ ॥
 कुलीनः शम्भस्यन्यस्योऽजस्त्री चरितव्रतः ।
 रामः करुणवेदी च प्रजानाञ्च हिते रतः ॥ १७ ॥
 साहस्रकोटो महोत्साहः समवज्रो हृदयतः ।
 द्राक्षेतत्सर्वभूतानि कथयन्ति यत्रोभुवि ॥ १८ ॥

ब्रह्मान्ध सन्मान्य जगैरेव उपवातो समीपं गतो ॥ १३ ॥ १४ ॥
 वाक्च तेजोऽस्रवश्च यद्वा सः नवचेतनः नवचेष्टः भवितं धर्मवर्धितं
 यथा भवति तथा रजगर्वितं रामसर्चयुक्तया वाचा पञ्चवक्त्रावी-
 दिक्ष्यत्ययः ॥ १५ ॥
 पराशुस्रवधं युद्धकृत्वा लब्धमस्मिमुक्तं । यदेकाहं युद्धसंरम्भः
 युद्धार्थमन्यस्यै कथयिष्ये ॥ १६ ॥ १७ ॥
 समवज्रः अचिन्तानुचितकायश्च ॥ १८ ॥

इतः इतः क्वा धर्मो धृतिः सत्त्वं पराक्रमः ।

पार्श्विवाणां युष्मा राजन् इच्छन्त्यापकारिषु ॥ १८ ॥

तान् युष्मान् सम्प्रधास्याधमप्राप्तमिज्जगत्तव ।

तारवा प्रतिपिबुः सन् सुपीवेष समागतः ॥ १९ ॥

न मामन्वेत संरब्धं व्रतसन्निभुमर्हसि ।

इति ते बुद्धिहृत्पथा बभूवाद्वर्त्तने तव ॥ २० ॥

स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकं ।

जाने पापसमाचारं ह्यसौ कूपमिवावृतं ॥ २१ ॥

स्वतां वेदधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ।

नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छन्नाभिर्भूतं ॥ २२ ॥

निवसे वा दुरे वा तै यद्वा पापं करोम्यहम् ।

न च मामवधानेहं कक्षात्वं हंसकिञ्चिदं ॥ २३ ॥ *See page*

इत्यप्रमादवर्त्तमानोऽस्मिन्निति दहः कृत्वा । अन्वयप्रतिष्ठितोऽप्यकार
वधिभूता ॥ १८ ॥

तान् राजयोग्यान् । अभिजनं महापुरुषसूतम् ॥ १९ ॥

अन्वेन संयुक्तमतस्तव ते त्वयि प्रमथमसावधानं मां न वेदु-
मर्हसीति बुद्धिः तवाद्वर्त्तने । दृष्टं वात् प्राप्नुयता ॥ २० ॥

विनिहतात्मानं कक्षमौघवज्रात्तदात्मानं ॥ २१ ॥

प्रच्छन्नं महावेति चेतः । अथ आजः ॥ २२ ॥

राजहा नक्षत्रा मोक्षचौरः भास्विधे रतः ।
 नासिकः परिवेता च यत्ने निरवगामिनः ॥ १६ ॥
 सुधकश्च कर्णश्च मित्रो गृह्णतस्मै ।
 लोकं पापात्मनमेते गच्छन्ते नात्र व्रतयः ॥ १७ ॥
 अधार्यश्च न मे सङ्गीरोनास्रसि च वर्जितः ।
 अभयसि च मांसानि यदिर्धर्मचारिभिः ॥ १८ ॥
 पक्षपक्ष्मणा भक्ष्या नक्षत्रेण राभवः ।
 क्रत्यकः शान्तिरो मोधा नमः कूर्पाश्च पक्ष्मनः ॥ १९ ॥

अर्धचरितः पूजा । कामिचरः सन्निधौः कर्णश्च इति
 सन्त्यः ॥ १७ ॥ १८ ॥

परिवेता अग्रेऽक्षतदारोऽक्षतामिहोने च क्षतदारः कृताधि-
 होनोनुयः ॥ १६ ॥

गच्छन्ते गच्छन्ति तेषु प्रकृते राजहत्वं दोषो बोध्यः ॥ १७ ॥

यद्यपि क्षत्रियस्य चरित्रमनमर्थसि तथापि मक्षियमिहमप्रयो-
 जनमिहोह । अधार्यमिति । वर्जितं अप्रसूयस्तेन स्यात्तित्त-
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥

अभयस्योत्पन्न प्रसक्तमाह । पक्षपक्ष्मणाह । नक्षत्राचनेनेमि
 समारारुहः । क्रत्यकः सहजी मुक्तिकाकार नक्षत्रावसर्वाङ्गो
 अनुविद्योष इत्यर्थः । शान्तिः कण्टकाकारदीर्घरोमभिः मुक्तो
 वेधको जलः ॥ १९ ॥

कर्णं चाक्षि च मे राम ! न सुवर्णि मनीषिणः ।

अभक्ष्याक्षि च नांसानि सोऽहं पश्यन्सो हतः ॥ ४० ॥

तारया वाक्पुत्रोऽहं सत्यं सर्वत्रया हितं ।

मद्विद्वत्स्य मोहेन काश्चन व्रजमानतः ॥ ४१ ॥

तया मथेन काकुत्स्थ ! न सनाथा वसुन्धरा ।

ब्रमदा श्रीलसन्पूर्णा पत्न्यैव च विधर्षका ॥ ४२ ॥

ब्रह्मैकैतिकः जुहो मिथ्याप्रक्षितमानसः ।

कथं ब्रह्मरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४३ ॥

द्विषन्वारिचक्रक्षेण सतां धर्मातिवर्तिना ।

त्यक्तधर्माङ्गु मेमाहं निहतो रामदक्षिणा ॥ ४४ ॥

अशुभस्वाप्यनुक्तस्य सताक्षेव विगर्हितम् ।

वक्ष्ये मे वदस्य कृत्वा सङ्गः सद्यः भमागतः ॥ ४५ ॥

सोऽहं पश्यन्सो हतः अभक्ष्य पश्यन्सो हत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तन्तु न राक्षसाहं इत्याह तमेति ॥ ४२ ॥

ब्रह्मैकैतिकः मूढविप्रियक्तः । निष्कृतिं पराधकारं धरतीति मैत्र-
यिकः । मिथैव प्रक्षितं मानसं शब्द सः अजिज्ञानः करण इति
वाच्यः ॥ ४३ ॥

द्विषा चारिचक्रस्य कृत्वा मयैमादा येन कृत्वा । सतां धर्म-
प्रसिद्धान्तेन ॥ ४४ ॥

वक्ष्ये किम् कालीत्यर्थः । किमिन्द्रावाचारः ॥ ४५ ॥

कदाचीनेषु योऽस्मासु विप्रलोचं प्रकाशितः ।
 अपकारिषु ते राम ! तैव यस्मानि विप्रमम् ॥ ४९ ॥
 हृद्यमानसु युध्येता मया युधि वृषाक्षय ! ।
 अथ वैवस्वतन्देवं पश्येत्स्वं निहतो मया ॥ ५० ॥
 तयाऽऽश्मेभतु रणे निहतोऽं दुरासदः ।
 मसुप्तः प्रकोणेन भरः पापवज्रहतः ॥ ५१ ॥
 सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्तथा ।
 मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥
 मैत्रिलीमहमेकाङ्गः तव आनीतवान् भवेः ॥ ५२ ॥
 राक्षसञ्च दुराक्षयं तव भार्यापहारिणम् ।
 कष्टे मया प्रदक्षाम्हेऽनिहतं रावणं रणे ॥ ५३ ॥
 नक्षत्रां वागरतोये वा पाताले वापि मैत्रिली ।
 आनयेयमवादेऽवाप्ते ताममृतरीमिव ॥ ५४ ॥

अपकारिषु दारामहारिषु ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अष्टमोऽध्यायः ।
 अष्टमोऽध्यायः । अष्टमोऽध्यायः । अष्टमोऽध्यायः । अष्टमोऽध्यायः । अष्टमोऽध्यायः ।

तदा मया मैत्रिलीमहमेकाङ्गानोतवान् भवेः भवेदिति वाच्यम् ॥ ५२ ॥
 अनिहतं अनिहतमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

फलमूलाग्रं नित्यं वानरं वनजोवरं । *For slok 24 & 13.*
 मानिहाप्रतिपुङ्गवमन्त्रेण च वनागतम् ॥ २५ ॥
 तं नराधिपतेः पुत्रः प्रसीतः प्रियदर्शनः ।
 लिङ्गमध्वसि ते राजन् ! दृश्यत धर्मसंहितम् ॥ २६ ॥
 कः चचिचकुले जातः सुतपासहृदययः ।
 धर्मलिङ्गप्रतिष्ठाकः क्लृप्तं कर्म समाचरेत् ॥ २७ ॥
 त्वं राघवकुल जातो धर्मवानिति विभुतः ।
 अभयोभयकूपेण किमर्थं परिधावसे ॥ २८ ॥
 साम दानं कृपा धर्मः यत्नं भूतिपराक्रमौ ।
 पार्थिवानां तुषा राजन् ! इष्टसाधनकारिणुः ॥ २९ ॥
 त्वयं वनचरा राम ! कृपा मूलफलान्वितः ।
 एषा मङ्गतिरध्वसि पुद्गलान् नरेवर ! ॥ ३० ॥

विप्रके देवे वदा यस्यात्पापं न करोमि नैवैकानुमतेः । त्वं
 नास्मान्ने वदामि वाच न करोमि ॥ २७ ॥ २५ ॥
 लिङ्गं जटावक्त्रचरणं चक्षुः मर्दङ्गिसंसाधनमिति शेषः ।
 यच्च मन्त्रसहस्रेनेत्याह । दृश्यत इति ॥ २६ ॥ २७ ॥
 अभयोऽविभीतः ॥ २८ ॥ २९ ॥
 त्वया वनचरत्वादि कृपा मङ्गतिः स्वभावः पुद्गलार्थं तेन प्राप्त-
 पाशिलादग्राजितं चक्षुः ॥ ३० ॥

भूमिर्हरणं कपह निघने कारयामि च ।
 तत्र कक्षे वने श्रीमो महीयेषु फलेषु वा ॥ २१ ॥
 नयसु विनयचोमौ निघहातुग्रहावपि ।
 रावहृष्टिरचंकीर्णं न वृषाः कामदत्तायः ॥ २२ ॥
 त्वं तु कामप्रधानस्य कोपमन्थामवस्थितः ।
 रावहृष्टेषु चंकीर्णः मरालमपराधतः ॥ २३ ॥
 न तेकायपचितिर्धर्मो नार्थे बुद्धिरवस्थिता ।
 इन्द्रियैः कामदत्तः सन् कृष्यसे मनुजेभ्यः ॥ २४ ॥
 यत्वा वाप्येव काकुतस्त्वानिहानपराधिभ्यः ।
 शिं तच्छसि स्तां नभे कर्ष्य कृत्वा कुण्ठितम् ॥ २५ ॥

कर्ष्यक्यं कारयामि चेत्याहुर्विति शेषः । नने विघ्नमानेषु मदी-
 येषु मूषेषु धनेषु वा कक्षे कोम अपेक्षा न कापीत्यर्थः । रावहृ-
 ष्तमचरन् पुनश्चरन् चरन् मनुजान् मूलाग्रमन्त्राग्रचरन् मरेन्दुरन्
 मलदेन्दुरन् कक्षैषैर्णोत्ताप्योर्विशेषप्रशस्तिरिति भावः ॥ २१ ॥

श्रीमोनीतिर्विभवः प्रकृत्या चंकीर्णो निघहातुग्रहादिविभवे
 स्थिरीता ॥ २२ ॥

मरालमपराधतः । यत्र कामि मरालमन्त्रं मरालमन्त्र-
 यतः ॥ २३ ॥

युक्तं चत्प्राप्नुवाद्वाच्यं सुधीवः स्मरते नयि ।

अयुक्तं यदधर्मेण तथार्हं निवृत्ता रणे ॥ ५१ ॥

काममेवविधो लोकः काश्चिन् विनियुज्यते ।

अमहेतुकता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्तयतां ॥ ५२ ॥

इत्यवसुक्ता परिशुष्यावन्तः

अराभिवाताश्चरन्ति नृहाताः ।

अप्यारतोऽपि तत्कथं नृपि द्वीपे न्येतान्मन्त्रदीप्तिव न्येतान्मन्त्रदीप्तिवर्षी
वृत्तिः । मधुकैटभाभां पातः सै निवृत्तीतां यथा हयग्रीवोभुवनः न-
यति स्य वक्तुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

लोकः सर्वोऽपि काश्चिन् काश्चिन्मेव कृत्युना विनियुज्यते स्वस्मिन्-
स्वमावः काममस्तु तन्नाम्ने मरणाकृतो न विवादः कथितुं भवता
राज्यं प्राप्तश्चेत्तदा मदवकारकस्य तन्माक्यस्य लोकैः धने क्षमं युक्त-
मुत्तरं साधु चिन्तयिताम् ॥ ५२ ॥

उपसंहारति । इत्येवमिति । अस्य सगंस्य तीर्थेन रामकृतिपर-
वया यद्योजनं तत्र कविनिबन्धस्य वक्तुर्वाचिनकात्यर्थेन विषयभूतं ।
अयुक्तं मया पूर्वे प्रमादादवाक्यमप्रियं । तथापि सक्तुं मे दोषं कर्तुं
नार्हति राक्षसेत्यर्थे वाक्यहेतुः । नापि वाक्यीकोः तस्य दुष्टत्वमुपादक-
वत् । अत्रात्यर्थेन विषयमपि बुद्धिबैभवात्तदराचंस्तेन कथ्यते इति-

कनीष्ठा रामं रत्नविभक्तम्
 मूर्ध्नी कनी वावरराजपूतः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

येन्यान्वाप्तप्रेमं मज्जयत्युपश्रुतं विभक्तं विभक्तं मयासेमेति
 दिव ॥ १४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोदे रामायणसिद्धौ
 किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ ११ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

इत्युक्तः प्रवृत्तं वाक्यं धर्माधर्मवर्धनं हितम् ।
 पश्यन् वासिष्ठा रामो निहतोऽपि विभवेन ॥ १ ॥
 तं निष्प्रभमिवाहितं सुकृतोऽपि निवाण्डुः ।
 उक्तवाक्यं हरिश्चेष्टसुपन्नान्मिवानन्दम् ॥ २ ॥
 धर्माधर्मसुखदम्बं हरीश्वरमनुत्तमम् ।
 अचिन्तितशब्दा रामः पश्चाद्वासिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 धर्मैर्मर्त्यस्य कामस्य समथस्तपि लौकिकम् ।
 अविज्ञाय कथं वाक्यान्प्रामिदाद्य किमर्थम् ॥ ४ ॥

प्रवृत्तं प्रत्यवाभासोद्येयं एवं धर्माधर्मवर्धनं हितम् । तत्र
 मामेव यदि सूत्रमित्यादि हितभासः अर्थभासश्च धर्माभासोऽप्यन-
 र्थादि पश्यत्वं तु मुख्यमेव । निहतोऽपि विभवेन ॥ १ ॥

धर्मैर्मर्त्यस्य कामस्य समथस्तपि लौकिकम् । अविज्ञाय
 कथं वाक्यान्प्रामिदाद्य किमर्थम् ॥ २ ॥

अविज्ञाय कथं वाक्यान्प्रामिदाद्य किमर्थम् ॥ ३ ॥

अष्टदा दृष्टिसम्मान् दृष्टानाचार्यैः कृतान् ।

सौम्यं वामरथापत्त्यन्तं तां वस्तुनिर्देश्यपि ॥ ५ ॥

इत्याकृत्यामिव भूमिः सज्जसवनकामना ।

मृगपक्षिस्तनुव्याकां नियन्तास्तुपहेत्वपि ॥ ६ ॥

तां पासयति धर्मात्मा भरतः सख्यवाद्भुजः ।

धर्मकामार्थतान्त्रो नियन्तास्तुपहे रतः ॥ ७ ॥

मयस्य विनयकोभौ यस्मिन् सख्यस्य सुस्थितः ।

विक्रमस्य यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥

तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवः ।

धरामो वसुधां कृत्वा धर्मसत्तान्निभस्तुः ॥ ९ ॥

अविज्ञाने हेतुमात्रं । अष्टद्वेति । आचार्यैः सकृत्तान् सप्तपुत्रा-
चार्यैः कृतान् । वामरथादेशैस्तदभावः । वामरथमसुख्यामच्या-
देशं वादकमेत्यर्थः । इत्यसि रेखीः ॥ ५ ॥

इयं भूमिर्दिवाङ्मूर्ता मनुनाद्यान्तुल्यकूटश्रेण दत्तेत्यर्थः । तथा कृता-
द्विपर्वणं नियन्तास्तुपहेत्वधिकारोपि दत्त इति शेषः ॥ ६ ॥

तां पिबयितामहादिकमाजया भुञ्जं नियन्तास्तुपहे दुष्टशिर-
वोदिति शेषः ॥ ७ ॥

यथादृष्टः अयरोक्षानुभवसिद्धः स राजा यस्मिन् काले सर्वभूमे-
दिति शेषः ॥ ८ ॥

ततः किं तथाह तस्येति । धर्मस्य कृत आदेशो निगोत्रो येषां
ते धर्मसत्तानं धर्मद्वयं । धर्मोपदमसमं निदमोपदमकथनं ॥ ९ ॥

अधिकां पतिवार्द्धिं भरणे धर्मकक्षणे ।

पालयत्यखिलां पृथुं कथरेदुर्ध्वविप्रियं ॥ १० ॥

ते वधं मार्गविभटं कथरे परमे स्मिताः ।

भरताश्रं पुरस्कृत्य चिन्तयामो यथाविधि ॥ ११ ॥

तन्तु संक्षिप्तधर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः ।

कामतन्त्रप्रधानश्च न स्मितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यच्च विद्यां प्रयच्छति ।

अयसो पितरो ज्येष्ठा धर्मे च यथि वर्त्मनः ॥ १३ ॥

अवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि सुपोदितः ।

पुत्रवत्ते अयश्चिन्ता धर्मस्यैवात्र कारणम् ॥ १४ ॥

धर्मविप्रियं धर्ममार्गं कथरेत् आचारितुं समुयात् ॥ १० ॥

ते अयमिदानींतन्मूलप्रभुभरताश्रया मार्गविभटं चिन्तयामः
विचारयामः । निःशङ्कोऽपि पाठाकारम् ॥ ११ ॥

ततः किं लक्ष्यम् । तन्तु कर्मणा चारित्र्येण वर्धितः सौमित्रे निन्दितः
अतएव संक्षिप्तः प्रोहितो धर्मो येन तादृजः कामतन्त्रं कामक्षयः
पुरुषार्थः च तत्र प्रधानो मुखो यस्य ॥ १२ ॥

तदुपपादयति । ज्येष्ठ इति । विद्यां अयमादिविद्यां धर्मो च यथि
वर्त्मनः धर्ममार्गे वर्तो वर्तनं यस्य तस्य ॥ १३ ॥

अथ चिन्तते कथा धर्मो धर्मप्रधानमेव कारणम् ॥ १४ ॥

सुखः परमविशेषः कां धर्मः सुवृत्तम् । ।

हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥

अपत्यपत्नीः धर्मं धामरैरुत्तमात्मभिः ।

जात्यन्व दत्त जात्यन्वैर्मन्यन् प्रेक्षते तु किम् ॥ १६ ॥

अर्थं तु धनतामस्य दक्षस्य ब्रवीमि मे ।

न हि मां केवलं रोषात् किञ्चित्तु गर्हयि ॥ १७ ॥

तत्र न सर्वेषां सुखमस्मिन्वाह । सुखं इति । सर्वे सुखी वो धर्मः ।
स परा सकृदप्यदेष्टादिना मा शोभा येनान्तरेण विद्येतेऽन्यैः पर-
मस्यैवमविद्येय एव । किञ्चेत्पर एव तज्ज्ञ इत्याह । हृदिस्थ इति ।
सर्वभूतानामात्मा तत्त्वभूतेऽप्यपकृष्टातएव सर्वप्राणिहृदिस्थः । स
कर्मभूतानां सर्वप्राणिनां शुभाशुभं वेद । एवञ्चात्मावामित्यत्रापि
मायमहं ज्ञाने इति शङ्क्यमपि ॥ १५ ॥

तन्तु धर्मज्ञानप्रसङ्गहीन एवेत्याह । अपत्य इति । जात्यन्तो
जात्यन्वैरपि अपत्यैरुत्तमात्मभिराचार्यैराजिच्छितैर्वागदैः सद्यः मन्त्र-
त्रिचिन्मन् किमु कथं नु प्रेक्षते आस्त्यसि धर्ममिति प्रेतः । रक्षसे नु
किमिति पाठे रक्षसीयपञ्जाजानं किं नु रक्षसि न किमपि । अतो
धर्मज्ञो राजदण्डात्ममिति भावः ॥ १६ ॥

अथ धर्मज्ञस्य धर्ममेव वक्तुमाह । अथविधिति । अथ दक्षस्य
अपत्यपत्नैरिति अपत्यस्य जातृतां जातृत्वां यद्येति धर्मं जातृत्वम् ।
अपत्यपदं कर्तृत्वा जातृता तदर्थकं ब्रवीमि ॥ १७ ॥

तमेतत् कारकं यत्तु चर्चन्तं तथा हतः ।

भातुर्वर्तवि भाव्यायां तद्वत् भव्यं स्यात्तम् ॥ १८ ॥

अथ त्वं भरमावस्य सुयीवस्य तथात्मनः ।

हमायां वर्तते काभात् सुवायां वायकमेतत् ॥ १९ ॥

इह तुल्यमयुक्तं वेति चिन्तय । वर्तते वर्तते ॥ १८ ॥

अनु भातुर्वर्तकस्य यो भावो जीवतो मर्त्यतो धिया । धर्मस्य
भावत्वं यत्तु जीकरोति अनुस्यूतः । इति अये प्राप्तेपवेत्यसमये अङ्ग-
दोक्तेः सुयीवस्यापि ज्येष्ठभातुः प्रित्तसमस्य भाव्यावमर्त्यं तुल्य-
मित्यत्र आह । अस्य त्वमिति । भरमावस्य प्राभात् वादयत एव जीव-
दवस्था निधीयमानजीवनस्यैव प्रमगं तत् सुधामुत्तयां हमायां यतो-
र्वर्ततेऽतएवं स्यात् वायकमेतत् । सुयीवस्य त्वं जीवनमित्यस्याभा-
वात्प्रायां वादायां धामवर्त्यं अतःपरं वक्ष्येति च । किञ्च नैवर्तते
केनपि देवस्य, अतन्नाह्नियामपुत्रायां इतिदर्शनार्थिर्गोत्रोन्नि-
वृत्त्या इतिर्न दोषः । तथा हतौ च मरणात्तन्मेव प्रयोजकं तिर्ह-
न्तिभि भगवदात्मनः । अन्ते नैवर्तिकेतरस्त्रीणां अतमर्त्यकानां
तद्वर्तीनां अन्तादीमुत्तराङ्गीकारो नास्ति इति सूचितं । इत्येवम्
तथा अपहारा शूरादि जातौ ; न च मनुष्याधिकारस्य निवेद्यादि
प्राप्त्यर्थं कर्तुं तिर्हन्तु प्रवृत्तिरिति वाच्यं । तिर्हन्तेति मनुष्यव-
शात्प्राप्त्यर्थं तद्वर्त्यमेव मनुष्यमुक्त्यात्मकत्वादस्त्वैवायं दोष इत्य-
ङ्गवात् । किञ्च धर्मोऽनधिकारिणामपीन्द्रादीनां हव्यधारौ नृप-
प्राप्तादि दोषकारमेव निवेद्येत् तदधिकारमात्राङ्गीकारो च दोषात्त-

तद्वतीतस्य ते धर्माद्वानुशङ्क कथर ।।

आत्मभार्याभिर्गर्वेक्षिन् इच्छोर्ष प्रतिपादितः ॥ १० ॥

मधिकारवदेवाम्यधिकारे बाधकाभावः । किञ्च देवादीनां स्वयम-
कीर्णान्तराभावादनधिकार इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतं । एवञ्च
यदनपेक्ष दासदि धर्मेषु मन्त्रविद्यायाश्चाधिकारोक्ष्येवेत्युक्तमीमांसायां
स्मृतं । तद्वतीतस्यानां आनयनां तिरस्त्राम्यधिकारे बाधकाभावः ।
किञ्च सर्वे देवतावाचकपदानामन्तर्यामीश्वरवाचकत्वेन सर्वेण देवता-
मधिकारोक्ष्येव । न च ब्राह्मणवाद्यभावात्तेषामनधिकारः तेषामपि
आधिक्यत्वात् नैवस्तत्तन्वादेदितातएव चन्द्रब्रह्मादीनां वक्ष्यः स्मर्यते ।
पुनश्चैव तत्र तत्र कर्मस्थायीवादतः प्रत्यक्षकल्पनवत् पुराणस्यार्चनार्थ-
वादधिकारस्यापि कल्पयितुं युक्ततः । किञ्च नैवर्तिकस्याधिकार
इत्यत्र नैवर्तिकपदं वेद तदर्थज्ञानवत् परमतो देवादीनां तदधिकारः
निवृत्त इति भगवतो आस वाञ्छीकि प्रवृत्तीनां चाग्रहः । जैमिनेस्त्वैव
दंष्ट्रोऽयमनेव । अतएव तद्वतीकरणार्थं मार्कण्डेयेनाम्नात् प्रति
अर्थान् प्रवृत्तो जैमिनेर्विध्यस्त्ववाप्ति तत्रच प्रतिमुखेन धर्ममेधनं
क्षतं तेन हि प्रतिकं आनानधिकार इति श्लोकोः तस्याविज्ञाने जाले-
नवापि आसादि विषये श्लोकोऽर्थे तस्याप्रामाण्यमर्थो भविष्यतीति
वदाग्रहः इत्यन्यत्र विस्तारः । अतएव गृह्यसूत्रस्य भगवता दृष्टादि
कृतं । आयेन सम्पादितो गृह्यान् कारिष्यमानमुदकदानानि नासङ्ग-
मिति दिक् ॥ १८ ॥

उपसंहरति । तदिति । तत्प्रकारेणैव तद्वतीतस्य च धर्माद्वानुशङ्क
एवमेवमेव चकारे गृह्यान्तोदक इति सूचितं ॥ २० ॥

न हि लोकविषदृक्ष लोकादृष्टादप्ययः ।
 दृष्टादन्यत्र पञ्चानि निधनं हरिषूयम् ॥ २१ ॥
 न च ते तर्ह्ये पापं चचिवोऽहं कुलोद्भूतः ।
 चौर्यो भगिनी वापि भार्या वाप्यसुख्यः च ॥ २२ ॥
 प्रचरेत् नरः कामाक्षस्य दण्डो बधः स्मृतः ।
 भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेश्वरर्त्तिनः ॥ २३ ॥
 तस्य धर्मादतिक्रान्तः कथं न कृत्युपेक्षितुं ।
 सुरुधर्मव्यतिष्ठान्ते प्राप्नो धर्मस्य यास्यन् ॥ २४ ॥
 भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्यवसितः ।
 वयं तु भरतादेश्वरार्थं कृता हरीश्वर ! ॥
 तद्विधान् भिन्नमर्यादाविशृङ्खीतुं स्ववसिताः ॥ २५ ॥

लोकादृष्टात् लोकस्वकारमयीदातः कपेयुधोऽप्रगतवतः । दृष्टा-
 दन्यत्र ततोन्वमित्यर्थः । कोचित्तु यत्नेन तिर्यग्योनिस्वकारमयीदाप्ते-
 र्हेति ध्वनितं । दृष्टते च गृहे पाल्यमानेषु पारावतादिषु कथं सभार्या-
 चचित्तं दृष्टव्यं परस्परं युद्धं भार्याया अजयकारतादिसिद्ध-
 दृष्टाः ॥ २१ ॥

चचिवोऽहं दृष्टाधिकारीत्यर्थः । दृष्टादन्यत्र निग्रहं न पाशानी-
 व्युत्तरेण स्मृतिं प्रमादयति । चौर्योऽस्मीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

गुरुमेवान् यो धर्मस्य व्यतिक्रान्तं तदप्युक्तं निवृत्तिरिति ध्वनः । प्राप्नो-
 विद्वान् धर्मस्य यास्यन् । प्रमैयुक्तमिति ध्वनः ॥ २४ ॥

भरतादेश्वरार्थं कृता भरतादेश्वरं तदाचार्यवर्धनं प्रमाणं कृता ।

सुग्रीवेण च मे सर्वं लक्षणेन यथा तथा ।
 हारराज्यनिमित्तं निःश्रेयसकरः स मे ॥ २६ ॥
 प्रतिज्ञा च मया कृता तदा वानरवक्ष्येवौ ।
 प्रतिज्ञा च कथं कथा मद्दिशेनामवेक्षितुम् ॥ २७ ॥
 तदेभिः कारकैः सर्वैर्महद्भिर्भूमिचरैः ।

ननु भयतेन रामं यस्याद्याया अक्षतमाशुषोक्षिरेवेति चेन्न अक्ष्मादेव
 भयवत्त्वात्तात्पर्याभरतोक्तैरनुमानेनाहतेः । यदा राज्यमूषप्रप्तौ
 पर्यवर्त्तते सर्वेषां वदीयानां दृष्ट्यदृष्ट्यनादावनुज्ञापि तदाद्या सिद्धेवेति
 न दोषः । अपि च चारुण्ये भयवत्ता भयतस्तु याचनमाद्यायां दत्तायाम-
 योत् अस्मिन् प्रधानराजपुरुषत्वस्थितौ तदाद्याऽर्चसिद्धेवेति न
 दोषः ॥ २५ ॥

यत्र कारकाणांमपि वाच्यत्वे दर्शयति । सुग्रीवेणेति । लक्ष-
 णेन यथा तथा सुग्रीवेणापि मम लक्ष्मणा यस्यान्तः स सुग्रीवः हार-
 राज्यनिमित्तं हारप्रदायकं राज्यप्रार्थकं मे मम निःश्रेयसकरः
 निःश्रेयसविषये कृतप्रतिज्ञः ॥ २६ ॥

कृतप्रतिज्ञोत्तरं मयापि तदभिमतविषया प्रतिज्ञा कृता कृता च सा
 प्रतिज्ञा मद्दिशेन कथमवेक्षितुमस्मापयितुं कथा ॥ २७ ॥

रभिः लक्षैः कारकैः एकैकमेव तत्र वधे प्रदीप्तं किं पुनर्मिथि-
 वर्तनं । तस्मात् वक्तव्यं मया याचननिर्दिष्टं सर्वं तत्पुत्रं प्राक्कथंमवमिति
 भवाननुमन्वतो विन्ययतु । तत्र आहमीवाचहारकत्वेन दृष्ट्यदृष्ट्य-

ब्राह्मणस्य धन्युक्तं तद्वानुमन्वताम् ॥ १८ ॥

सर्वथा धर्मदत्तेषु दृष्टव्यस्य नियतः ।

न्यस्तस्मिन्निष्कर्षार्थं धर्ममेवावुपपन्नता ॥ १९ ॥

अथ त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवावुपवर्तता ।

सूयते मनुष्या गीतोऽसौ चारित्र्यमसौ ॥

दृष्टीतो धर्मकुलचैक्या तद्वर्तितं मया ॥ २० ॥

किंकार्यस्य सकार्यत्वात् । अनियतं प्रतिपादयामी च मन्वतोऽधर्मस्य
अवकाशद्वयोर्मे व्यापकयोर्धर्मचैक्यादयः ॥ १८ ॥

सर्वथा भवा यः कृतः तव नियतः स धर्मश्चेति त्वया प्रकृत्यः ।
दृष्टनियतपक्षकत्वात्तद्व्यवहारस्य स्वस्वेत्याश्रयोऽगूढः । किञ्च धर्ममेवा-
वुपपन्नता जानता निष्कर्षोपकर्षार्थं निष्पीयकारकत्वमपि धर्मश्चेति
सूयितोपकारक्यत्वादयस्य धर्मत्वमिति भावः ॥ १९ ॥

किंवाचानुपादिना धर्ममनुवर्तता यतदुक्तमेवावचित्तत्त्वधर्मो-
नुवर्तिं पुर्वता त्वयापि तत्कार्यं मन्वतनियतदृष्ट्यं कार्यं शब्दं राज-
धर्ममापूर्व्ये कारयितुं शक्यं । अत्यनुतपि त्वया धर्ममापूर्व्यमर्थं दत्तः
सस्य कारणीयश्चेति त्वत्कारणीयस्यैव मया कृतत्वाज्ञानं सोमः कार्येन
इति भावः । वापिनामेवं स्वदत्तप्रार्थनां स्मृतिविज्ञेयात् । शूक्ष्मे
दति । चारित्र्यमसौ चारित्र्यप्रतिपादनतत्त्वदौ । धर्मकुलचैक्य-
यो च अवतत्तत्तदर्शितत्त्वमेव तत्वाज्ञासौऽज्ञप्रकारेणैव भवा रक्षितं
तत् ॥ २० ॥

राजभिर्भुतदग्धाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमावाप्ति सन्तः सुहृत्तमो यथा ॥ ३१ ॥
 शासनादापि मोक्षदा क्षेत्रः पापाग्रस्तुष्यते ।
 राज्ञा तत्रासन् पापस्त तद्वाप्नोति किञ्चिद्व ॥ ३२ ॥
 चाय्येष मम माम्बावा यस्मिन् धोरमीषितम् ।
 अस्मिन् हते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३३ ॥
 अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ।
 प्राचक्षिप्तस्तु कुर्मन्ति तेन तच्छास्यते रजः ॥ ३४ ॥

तौ श्लोकावाह । राजभिरिति । अनेन दण्डवदस्य राजस-
 भतत्वं दण्डवदतत्वं चोक्तं ॥ ३१ ॥

त्वमापि प्राचेनापूर्वमयमर्थः कारणीयः स्थादित्यर्थप्रतिपादकं श्लोक-
 माह । शासनाच्चेति । पापेभ्यं मे दण्डं कुर्वन्ति प्राचेनवा श्वसमीष-
 मागतस्य पापिनेः शासनदण्डकारणाद्वा मोक्षदायथा विसर्जनाद्वा ।
 क्षेत्रे इति पापोपकृतत्वं । तत्र द्वितीयः यत्रो राजो देशायेत्याह ।
 राज्ञा तु पापस्याग्रासम् । पापमिदमकुर्मन् । अनेन तद्व्यकरण-
 मन्नाहृतामाधकमिवि अनितं ॥ ३२ ॥

यथाचार्ये प्रिष्टाचारमपि प्रमादयति । अयिञ्चेति । मम कूट-
 क्षेत्रे माम्बावा त्वया यत्रकारं पापं कृतं तत्रकारे पापे केनचित्प्रमत्त-
 मारुतेन कृतो सति कर्तुमीषितं धीरं यस्मिन् दण्डवत्वं माम्बावा
 ज्ञातं ॥ ३३ ॥

अन्यैरपि वसुधाधिपैः प्रमत्तगुरुषुः कृतं पापं प्रतिशुद्धये दण्डवत्

तदसं परितापेन धर्मेतः परिकल्पितः ।

वधो वानरजाकुलं । न वयं स्वयमे स्मिताः ॥ २५ ॥

यदनु चाप्यपरं भयः कारणं हरिपुङ्गव ! ।

तच्छ्रुत्वा हि महद्भीर ! न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुङ्गव ! ।

वायुराभिश्च पात्रैश्च कुट्टैश्च विविधैर्नराः ॥ २७ ॥

स्तमित्यध्याहारः । न केवलं राजदण्डस्य प्रापप्रामादितमन्वदपि मन्वाद्युक्तमित्याह । प्रायश्चित्तं तु कुर्वन्ति । स्तुतपापः इति शेषः । तेन कर्त्तुमर्हसि प्रायश्चित्तेन ॥ २४ ॥

धर्मेतः शास्त्रतः न वयं स्वयमे स्मिताः किन्तु शास्त्राधीना इति शेषः । यत्तेनादर्शनपूर्वकं वधोऽधर्मे इति यदुक्तं तदपि समाहितं दण्डाधीनवधे दर्शनापेक्षयात् । एवं नाशिनः सम्भेदापायनाद्यनुष्ठानेन शास्त्रानुसंगतमपि समाहितम् ॥ २५ ॥

अथ केषवाशास्त्रादगतमवकल्पनापि समाधत्ते । ह्यनुचादीति । कर्त्तेनानभिमुखस्य निःशङ्कवधे कारणं ह्यनित्यमर्थः । तत्राहत् कारणं कृत्वा मन्युं न कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

तत्र प्रच्छेदवधे मनस्तापः कथमेवं स्तुतमिति पश्चात्तापो न । नापि वधस्य कारणं मन्युर्मम दोषः । यदा मन्युः प्रोक्ताः । ज्ञानायां तादृश वधस्य राज्ञां सम्भावयता न दोष इत्याह नागुराभिः विविधैः कुट्टैः शङ्खजम्बादिसम्पादमन्त्रैः ॥ २७ ॥

प्रतिष्ठायां हस्ताय यच्छक्तिं सुवह्न् सुभाम् ।
 प्रधाकितान् वा विषयान् विद्वद्भानतिविहितान् ॥ १८ ॥
 प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसादिनो यजं ।
 विद्वन्ति विदुषांश्चापि न च दोषोऽयं विद्वते ॥ १९ ॥
 यान्ति राजर्षयश्चायं सगर्वा धर्मकोविदाः ।
 तस्मान्न निहतो युद्धे मया नाशेन वानर ! ॥ ४० ॥
 असुहृन् प्रतिपुहन् वा यस्याप्यास्मान्नोद्यति ॥ ४१ ॥
 दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य दुर्भस्य च ।
 राजानो वानरसेठ ! प्रदातारो न मंत्रयः ॥ ४२ ॥

प्रदीप्तादितादित्यैः प्रतिष्ठायां हस्तयः । विद्वद्भान् विद्व-
 कान् धर्माधिकितान् संपातितयैः विद्वत्त्वान्निरोधेन स्त्रितान्दुष-
 मानानिति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न दोष इत्यथ प्रदीप्तायां प्रमादयति । यात्रीति । अगर्वा वानर-
 प्रकारेणगवधयुक्तां कर्तुं राजर्षयो धर्मकोविदा यान्ति ॥ ४० ॥

प्रतिपुहन् । अश्वेन युद्धं कुर्यान् । मांसादिसौभाग्यायेषि
 कृत्रिमसौभाग्यात्तत्र यद्यो मया कृत इतरथाप्रादि विमोक्षः सन्तुवत् ।
 यत्र मे न कश्चिन्नष्टान् दोषः । अजयत् प्रजापाममापापनेय इति
 भावः ॥ ४१ ॥

समस्तैश्चिन्ताभ्युदयस्य राजानः कृत्रिमाः ॥ ४२ ॥

ताम्रं हिंसाजपकोत्रेणाक्षिपेन्नामिदं वदेत् ।
 देवा मानुवरूपेण चरन्ति ते महीतले ॥ ४२ ॥
 तन्मु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमाकृतः ।
 विकृतवचि मां धर्मे पिब्येतामहे स्मितं ॥ ४३ ॥
 हस्तकस्तु रामेण बाली प्रवर्धितो धर्मः ।
 न दोषं राघवे दृष्ट्वौ धर्मोऽधिगतामिव च ॥ ४४ ॥
 भक्तुवाच ततो रामं प्राप्नोतिर्वीरदेवदरः ।
 यत्नमात्रं नरमेष्ठं । तत्तच्चैव न संशयः ॥ ४५ ॥
 प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापहतस्तु यत्कुर्यात् ।
 यदमुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यममिदं ॥ ४६ ॥

न हिंसाजपव्यतिरेकेणैवार्थः । आलोकोऽस्मिन् आलोकोऽस्मात्तर्क-
 चाप्रत्ययः प्रतिवक्तुमर्थः । तन्मु न वादप्रत्ययसि भावः । यत्नेन
 राघोऽविद्यादौ नञ्जनमादिदौ इति सूचितं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रवर्धितो भगवति मिथ्यादोषोक्त्या प्रवर्धितः । न दोषं राघवे
 दृष्ट्वौ तयाश्चानस्यापि पापानहतादिति भावः । यदा धर्मेनापि
 नाविन्दस्तु ननु नमुक्तस्य भावतादिति भावः । धर्मोऽधिगतमिव च भग-
 वद्वचनदेव धर्मविषये जातमिव च ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रकृष्टे प्रकृतबालैर्धर्मोऽप्यप्रकृतो माहव इति शेषः । यत्प्रमादा-
 द्वाक्यमुक्तं यदमुक्तमेव ॥ ४५ ॥

तथापि क्षणु नां दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ! ।
 त्वं हि हृत्कार्यतमज्ञः प्रजानां हिमे रतः ॥ ४८ ॥
 कार्यकारणविद्वौ च प्रजया बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥
 मानसकर्म धर्मादतिशयान्तरात्कृतम् ।
 धर्मसंहितया वाचा धर्माच्च ! परिपालय ॥ ५० ॥
 बाल्यवद्वहकपटस्य बालीवार्तरवः प्रभैः ।
 अवाच रामं समिच्छ पञ्चकण्ठस्य विप्रः ॥ ५१ ॥
 न चास्मानमहं जीवे न तारां नापि बाल्यवान् ।
 यथा युवं तुल्योऽहमस्मिन् कलकाङ्क्षदं ॥ ५२ ॥

तथापि अस्मान्कार्मभ्योऽस्मावपि दोषं कर्तुं दोषं भावयितुं । यत्र
 हेतुर्वर्हीति । हृत्कार्यतमज्ञः प्रजानां हिमे रतः । धर्मादतिशय
 जाता ॥ ४८ ॥

कार्यं दक्षः कार्यं तदेतुभूतं पापं तयोः विद्वैर् निश्चये तत्र
 बुद्धिरन्तःकरणं प्रसन्ना निर्मला चैतन्यरहितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

धर्मादेव अतिशयान्तरात् पुनश्च कृतमस्येति । अत्रमर्तं तदस्येति
 प्रसिद्धं मामपि परिहृतम् । धर्मसंहितया वाचा परिपालय उत्तम-
 वाक्यान् प्राप्तुमीति वाचानुष्ठानेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अवाच युनादिमाश्लक्ष्यः सन्नवाचेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नवास्मान् भगवता तया हतलङ्घ्यभोग्यान् न तारां क्षयी-
 क्षायि तस्यामनुरागात् । न बाल्यवान् क्षयीवर्तापि सौवदा जीवन्-
 वामात् । युवं जीवामि वाक्यमात् ॥ ५२ ॥

अथमादर्शनाद्दीप्तो वात्स्याप्रभवति काचित् ।

तदाक एव पीताम्बुरूपमोक्षं गमिष्यति ॥ ५२ ॥

वात्स्याकृतमुद्दिष्टं एकमुपच मे दिष्टः ।

तारेद्यो राम ! भवता रक्षणीयो महावक्त्रः ॥ ५३ ॥

सुधीवे चाङ्गदे धैव दिक्षस्तु मतिमुत्तमां ।

त्वं हि गोप्ता च प्राप्ता च कार्याकार्यविधौ क्षितः ॥ ५४ ॥

या ते नरपते कृतिर्भरते सत्पथे च या ।

सुधीवे चाङ्गदे राजसांसिन्धुधितुमर्हसि ॥ ५५ ॥

महोपकृतदोषाणां यथा ताराक्षपस्त्रिणो ।

सुधीवो नावमस्येन तथावसातुमर्हसि ॥ ५६ ॥

अथा काचित् स अमादर्शनाच्छोभं गमिष्यति । पीताम्बुः सख्या-
सुखयोजिताम्बुः ॥ ५२ ॥

वात्स्याकृतमुद्दिष्टं । एकमुपचमेनाविश्रितत्वं ॥ ५३ ॥

मतिमुत्तमां मर्यादां नैरासीति श्यामेति भावः । सुधीवे च
धैवेवेत्यर्थः । भाङ्गदे होद्येन वा । तत्राप्यनुग्रहप्राप्तये चावर्ज-
विधौ गोप्ताः । अकार्यविधौ प्राप्ता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

महोपकृतदोषां मत्कृतसुधीवोपकारदोषानुसृत्यमात्रेण कृत-
दोषां न तु कृतकृत्यदोषकारां । तपस्त्रिणो योत्थां । अथसातुं अथ-
कावयितुं ॥ ५६ ॥

तदा ह्यनुपदीतेन ब्रह्मं राज्यमुपासितुं ।
 तद्वत् कर्मभागेन तव हितः सुवर्तिना ॥ ५८ ॥
 ब्रह्मं दिव्यार्जयितुं वसुधाक्षपि त्रासितुं ।
 ततोऽहं वधमाकाङ्क्षन्वार्थमाप्नोऽपि तारया ॥ ५९ ॥
 सुवीरेण सह आत्मा हन्युहमुपागतः ।
 हत्युक्ता वाकरो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६० ॥
 स तमाश्वसवद्भ्रात्रो वालिनं व्यकदर्शनं ।
 साधुर्धर्मतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्ता ॥ ६१ ॥
 न वयं भद्रादिमया नाप्यात्मा शरिसत्तमः ।
 वयं भद्रादिभ्यश्च धर्मतः कृतमिच्छयाः ॥ ६२ ॥

राज्यं वाकरोरार्थं ॥ ५८ ॥

व्यकदर्शनं । सारराज्यमपि स्वतन्त्रसादृश्यमिति भावः । अहं
 हन्युपदेष्टव्यकदर्शनतत्त्वदर्शनं स्वीकृत्यायः । ततोवर्धं उत्तमशोकराज्य-
 प्रचक्रं चाकौशमपेक्षमात्रं इदानीमस्मि । अतस्कारमा वयमिमांशपि वत्
 भ्रात्रा युद्धमुपागतः प्राप्तवत् पूज्यतपुष्पपरिपक्वेनेति शेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 व्यकदर्शनं । उदुद्वेगार्थं ॥ ६१ ॥

न वयं शून्यवयवकथाकारित्वेन चिन्त्याः । नाप्यात्मा आत्मभार्य्या-
 यशस्वकथाकारित्वेन । वयं हेतुर्नैवमित्यादि । भवतु विश्वेभ्यः तद-
 पेक्षया विशेषेण विशेषज्ञत्वेन धर्मतो शास्त्रमार्गेण कृते तत्कृतदाये
 कदाचनयथाकृतकाले आपादेन विश्वेभ्योऽपि दायेऽयमेव रक्ष इति निश्च-
 यो येषां तादृशाः ॥ ६२ ॥

दृष्टेः यः पातयेद्दृष्टं दृष्टेः कश्चापि दृश्यत ।

कार्यकारणसिद्धान्ताकुभौ नौ नावसीदतः ॥ ६३ ॥

तद्वान् दृष्टमंघोगादस्माद्द्विगतकस्यः ।

गतः स्तां प्रकृतिं धर्माणां दृष्टदिष्टेन वर्तना ॥ ६४ ॥

तद्यज्जोकस्य मोक्षस्य भयस्य हृदये स्थितम् ।

तथा विधानं धर्म्या ! न त्रस्यमतिवर्तितम् ॥ ६५ ॥

थथा त्वय्यज्ञदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ! ।

तथा वर्तेत सूर्यावे नयि चापि न संशयः ॥ ६६ ॥

अथार्थः ॥ तिसृष्वप्यस्यति । दृष्टेः ॥ इति । कार्यकारणेति भाष-
प्रधानो निर्देशः । कार्यत्वं दृष्टत्वं कारणत्वं दृष्टयितृत्वं ताभ्यां
सिद्धान्तौ निष्प्रपरलोकप्रयोजनौ । कृतस्य नावसीदतः । एवं
न्याय्यदंडकर्मत्वाद्वाहमकृत्यकारी जातदंडरावाच त्वमपि न तथेति
भावः ॥ ६३ ॥

तदेवाह । स्तां प्रकृतिं लक्ष्यं युद्धसमागतं । दृष्टदिष्टेन
दृष्टबोधकशास्त्रोक्तेन मार्गेण ॥ ६४ ॥

अयं भावभार्यग्राहककर्मजनितनाकभयं मद्बुद्धनिमित्तपरलोक-
भयस्य । दृष्टेन कर्मणे नास्ति । मद्बुद्धस्य मया चाकलाच । जोक-
मोक्षौ तादातादभिविधौ । विधानं प्राग्भवीयं कर्म । अथान्ते दृष्ट-
स्यैव संहारात्तरिचामपि ज्ञानवतां शास्त्रार्थोद्धिक्कारी हृदः कृत इति
बोध्यं ॥ ६५ ॥

तथा वर्तेत यित्वदेव तं प्राचमिथ्याह इति भावः । अस्मात्तत्प्राचमि-
थ्यावादिप्रकारार्थः ॥ ६६ ॥

य तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः
 समाहितं धर्मपद्यानुवर्तितं ।
 निब्रूय रामस्य रथावमर्दिनो
 वचः सुयुक्तं निब्रूयाद बाबरः ॥ ६० ॥
 अराभिमानेन विचेतसा मया
 प्रभाषितस्तु यदज्ञानता विभो ! ।
 इहं महेन्द्रोपमभीमविक्रम !
 प्रवादितस्तुं नम मे क्लीबधर ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तस्य वाक्यं । आत्मनः सुगतिः सुवचनस्य च प्रतिपादनं ॥ ६० ॥
 इहं प्रभावजं ॥ ६१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अनविंशः सर्गः ।

स वामरमद्वारात्तः प्रद्यानः अरपीदितः ।
 प्रत्युक्तो हेतुमहात्म्ये नैतदं प्रतिपद्यत ॥ १ ॥
 अस्माभिः परिभ्रजान्ताः पादपैराद्यतो भवतः ।
 रामवाक्येन चाक्रान्ते जीवितान्ते सुमोहयः ॥ २ ॥
 तं भाष्यं वाक्यमोक्षेण रामदन्तं संयुगे ।
 त्वं भवगद्गदं त्वं तारा दृष्ट्वा वासिष्ठं ॥ ३ ॥
 सा ययुजाऽप्रियं मुक्ता वधं भर्तुः सुदारुणं ।
 निष्पयात अत्र तस्मादुद्विग्नं गिरिकन्दरान् ॥ ४ ॥
 ये त्वद्गदपरीक्षारा वानरा हि महावलाः ।
 ते सकामुक्ताः लोक्य रामं वलाः प्रदुर्गुः ॥ ५ ॥

हेतुमहात्म्ये हेतुमहात्म्ये नैतदं प्रतिपद्यतः ॥ १ ॥
 जीवितान्ते लक्ष्मणे सुमोहं विसंचोऽभूत् ॥ २ ॥ २ ॥
 अस्माभिर्मिच्छेहः । अयुना पुनोदुः । मिच्छेहः किञ्चि-
 त्वात् ॥ ३ ॥ ५ ॥

सा ददर्श तनयस्यान् वरीणापगतो ब्रुत ।
 सूचादिव परिभ्रष्टान् मृगाश्चिरतयूथपान् ॥ ६ ॥
 तानुवाच समासाद्य दुःखितान् दुःखिता यती ।
 रामत्रिणाशितान् सर्वाननुवहन्निवेष्टुभिः ॥ ७ ॥
 वानरा राज्ञिर्दिष्टं यस्तं यूयं पुरःकराः ।
 तं विद्याद्य सुविचक्षाः कक्षाद्रुवत दुर्गताः ॥ ८ ॥
 राज्यहेतो म चेद्भ्राता भ्रात्रा कूरेण मानितः ।
 रामेण प्रकृतेर्दुरात्मनोऽप्यैर्दुरपातिभिः ॥ ९ ॥
 कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ।
 प्राप्तकाशमविस्मृतमूर्ध्वचर्ममकुम्भा ॥ १० ॥

सा तारा आपगततः प्रत्यागममान् ॥ ६ ॥

इष्टुभिश्चरन्नुपद्वानिवानुसृतर्जिव रामविनाशितान् रामादिन-
 क्षान् ॥ ७ ॥

वचनमाह वानरा इति । यस्य वानिनः दुर्गतावस्थादिकम-
 पश्यन्तः ॥ ८ ॥

आत्मा प्रयोजककर्ता रामः प्रयोज्यकर्ता मातुः करणम् । 'दूरात्
 दूरे स्थित्वा तैः स मानितश्चेत्किं युष्माभिः प्रत्यायितं इति श्रेयः । यत्कि-
 न्चैव भवन्तीवमसंभवादिति भावः ॥ ९ ॥

प्राप्तकाशं काशोचितं । अविस्मृतं सर्वसंमतिपूर्वमेककथं ।
 अभिस्मिष्टमिति पाठे अस्मिन्मार्गः । अकुम्भां वानिन इति श्रेयः ॥ १० ॥

जीवपुत्रे ! निर्मलं पुत्रं रक्षत चाङ्गदं ।
 अमलौ रामरूपेण कथा नर्वाति वालिनं ॥ ११ ॥
 चित्रान् वृत्तान् समाविध्य विपुलाश्च तथा चित्राः ।
 वाली वज्रसमैर्वीर्यैर्वज्रैश्चैव निघातिनः ॥ १२ ॥
 अभिभूतमिदं सर्वं विद्वत् वानरं वक्षं ।
 अस्मिन् अवगच्छादूर्ध्वं हतं वक्रसप्तभिः ॥ १३ ॥
 रक्षतां नमरी शूरेरङ्गदस्याभिपिचतां ।
 पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति वक्रजमाः ॥ १४ ॥
 अथवा रुचितं स्नानमिह ते रुचिरानने ! ।
 आविश्यन्ति च दुर्गाणि चिममद्यैव वानराः ॥ १५ ॥

पुत्रं रक्षत रामादिति शेषः । कुतः पुत्रस्य अर्थं तत्राह । अमलक-
 शब्दादि । नयति यमपुरमिति शेषः ॥ ११ ॥

वृत्तान्वाचितप्रतिपत्ताह । अर्थं सर्वेषां संभाषणवादः एवं वक्रवा-
 न्मत्तातवादोऽपि ॥ १२ ॥

अभिभूतमिव कुतं वानरं वानराङ्गमिदं ॥ १३ ॥

पदस्थं वानरराज्यपदस्थं पुत्रमङ्गदं भजिष्यन्ति । अन्धयाऽराज-
 केऽनास्थाभिरवस्थातुमशक्यमिति भावः ॥ १४ ॥

अथवेति । सरामे सुप्तोवे किष्किन्धमाशङ्कति । अभिमिक्षे-
 नाप्यंशदेनास्त्याशङ्कमशङ्कमेवेति नेह स्नातुं योग्यमिति शेषः । हे
 रुचिरानने यद्यदीदं स्नानं ते तुभ्यं रुचितमभीष्टं तदादीह किष्कि-

अभाष्यः कदाचित् सन्तप्य मनचारिणः ।

कुम्भेभ्यो विप्रसज्य भस्मेभ्यो नः धुमहर्षम् ॥ १६ ॥

अवसावरागतानाम् भुक्ता वचनमङ्गना ।

आत्मनः प्रतिकर्षं वा वभाषे चादहायिनी ॥ १७ ॥

पुत्रेण मन किं कार्यं राज्येनापि किमात्मना ।

कपिविंहे महाभगे तस्मिन् भर्त्सयि मम्यति ॥ १८ ॥

पादभूतं गमिष्यामि तस्मैवाहं महात्मनः ।

धोऽसौ रामप्रयुक्तेन वरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥

एकमुक्ता प्रदुद्राव रदनी चोकमूर्च्छिता ।

शिरचोरश्च वाङ्मथां दुःखेन सर्वाभगती ॥ २० ॥

आ वचन्ती रदमार्थं पतिं निपतितं भुवि ।

हन्तारं वानरेन्द्राणां समरेखनिवर्तिनां ॥ २१ ॥

नारायणं विदमानानि दुर्गाणि अथैव वानराः सुग्रीवहनुमदादयः आबि-
हन्ति वर्तमानसामोद्ये चट् । तेषु प्रविष्टेषु येऽभाष्यः सभाष्यश्च वानराः
सुग्रीवावचलिनः प्राप्ताभ्यामिः कृतवैराग्येण प्रवेक्षन्ति । ततश्च कुम्भेभ्यो
राज्यादिविषये विप्रसज्येभ्यः पूर्वमस्याभिर्दक्षितेभ्योस्त्राकं तुमुचं मह-
ज्जवमसि रत इति श्रेयः । कोचित्तु रश्च ये ज्ञानमस्याकमवधितं अममि-
मयं इतरत् पूर्ववद्विद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥

अवसावरागतानां नातिदूरवर्तिनां । अवसावरागतानामिति वाटे
मध्ये मारुमागतानामिच्छार्थः । तेषां वानराणां वचनं भुक्ता । आत्मनः
प्रतिकर्षं काचोचितं वभाषे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

चेतारं पञ्चतेज्जायां वज्राणामिव वासवं ।
 महापातसमाविष्टं महानिघौघनिःसृतं ॥ २९ ॥
 मलतुल्यपराक्रान्तं रुष्टं कोपयतं धनं ।
 नर्दन्तं नर्दन्तां भीमं धूरं धूरेण घातितं ॥ ३० ॥
 ग्राहूँस्तेजामिवस्वार्थं मृगराजमिवाहतं ॥ ३१ ॥
 अर्चितं सर्वलोकस्य उपताकं सर्वेदिकं ।
 नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्माद्यितं यथा ॥ ३२ ॥
 अवष्टम्भावतिष्ठन्तं ददर्श धनुर्कूर्जितं ।
 रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजं ॥ ३३ ॥
 तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ।
 समीपस्य व्यधिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ ३४ ॥

पञ्चतेज्जायां चेतारं रणेऽस्ति शिवः । रणेऽस्ति पञ्चतेज्जा-
 निति बहुवचनप्रयोगः । महता घातेन समं तुल्यं व्यापितमावेशो
 यस्य रणेऽनु तं ॥ २९ ॥

परिक्रान्तं पराक्रान्तो यस्य तं । रुष्टोऽव जलमुत्सृष्टा विरतं ।
 नर्दन्तां मध्ये भीमं नर्दन्तं ॥ ३० ॥

मृगराजं प्रभूतमासादिमत्त्वेन मृगश्रेष्ठं ग्राहूँसो व्याघ्रः ॥ ३१ ॥

सर्वलोकस्य सर्वलोकैकैर्नार्चितं । चैत्यं चतुष्पथवर्तिवल्लीकं नाग-
 हेतोः रान्तवैद्यमानं नागभक्त्यर्थं सुपर्णेन गरुडेन यद्योन्माद्यितं तथा
 समीपस्य राज्यभोगहेतो रामेऽन्माचितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तानतीत्य मार्गजान् रामादीन्तीत्य ॥ ३४ ॥

सुतोऽहं हनूतव्यं चार्धपुत्रेणादिनी ।

हरोद या पतिं हृदा संवीतं क्षुत्पुद्गलानिः ॥ १८ ॥

तामनेष्ट्य तु सुवीरः क्रोडनीं कुररीनिव ।

विषादनामनु कदं हृदा चाकुलनाम्न ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे नास्मोकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकोनविंशः सर्गः ॥ १८ ॥

संवीतं वद ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणविरचिते

किष्किन्धाकाण्डे जनविद्यः सर्गः ॥ १८ ॥

विंशः सर्गः ।

रामबापविह्वलेन शरैश्चात्मकरैश्च तं ।
 हृद्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपात्मना ॥ १ ॥
 वा समाधास्य भर्तारं पर्वज्यन्त मानिनी ।
 हृषुषामिदं हृद्वा बाह्विर्न कुक्षरोपमं ॥ २ ॥
 शानरं पर्वतेश्रामं शोकवन्तुममानसा ।
 तारा तस्मिन्मूलं पर्वदेवघतापुरा ॥ ३ ॥
 रथे दारुण ! विकान्त ! प्रवीर ! भवतांवर ! ।
 किमिदानीं पुरोभागामस्तु त्वं नाभिभाषसे ॥ ४ ॥
 खलित हरिबाहून् ! भजन्तु प्रपन्नोत्तमं ।
 नैवविधाः शरते हि भूमौ वृषत्सत्तमाः ॥ ५ ॥
 अनीय बालु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ! ।
 मत्तासुरपि तां गच्छिमां विहाय निषेवसे ॥ ६ ॥

आत्मकरैश्च शत्रुकारिणा ॥ १ ॥ २ ॥
 अमूल्यमुत्पतितमिति शेषः ॥ ३ ॥
 प्रवतां वातराजं श्रेष्ठ । इदानीं पुरोभावां वतस्त्रिण्ण्वाणे क्षता-
 पराणां मत्ताऽयं नाभिभाषसे किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथमद्य त्वया वीर ! धर्मतः प्रवर्तिता ।

किष्किन्धेव पुरी रक्षा स्वर्गमार्गे विनिर्दिता ॥ ७ ॥

धान्यस्याभिस्तुत्या सार्धं कर्तुं मधुगन्धिवु ।

विहृतानि त्वया काले तेषांस्तुपरमः कृतः ॥ ८ ॥

निराजन्दा निराकाशं निमग्ना शोकनीगरे ।

त्वयि पञ्चलमापन्ने महाधूयपयूयपे ॥ ९ ॥

हृदयं सुस्थितं मत्तं दृष्ट्वा निपतितं भुवि ।

यत्र शोकाभिवन्तर्जं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ १० ॥

सुयोदस्य त्वया भार्या हृता स च विवाहितः ।

घनतस्तु त्वया युष्टिः प्राप्तं यत्राधिप ! ॥ ११ ॥

हे वीर धर्मतः सत्यवर्तिता धर्मैव युद्धमाचरता त्वयाद्य स्वर्गमार्गे
स्वर्गसाधनरत्नभूमौ किष्किन्धेवान्या रक्षा पुरी निर्दिता । नोचेत्
कथं किष्किन्धं विहायाण श्रेष्ठे इत्यर्थः । कतकस्तु धर्मतः प्रवर्तिता
रक्षिता किष्किन्धेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मितेत्यर्थमाह ॥ ७ ॥

यानि त्वया सार्धं विहृतानि तेषामनकाशे त्वयोपरमः समाप्तः
कृतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मत्तं मम हृदयं सुस्थितमतिदृढं यस्यां पतितं दृष्ट्वा न स्फुटते ॥ १० ॥
स विवाहित इति याज्ञसिद्धं कर्म तस्य कर्मैव इयं युष्टिः यदिपाकः
प्राप्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

निःशेषस्या मोहात्तत्रा चार्हं किञ्चित् ।

सैवानुर्ध्वं हितं वाक्यं भगवन् । हितैर्विधी ॥ १२ ॥

रूपयौवनदृष्टानां दृष्टिमानाश्च मानदः ।

नूनमश्वरसामर्थ्यं ! चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥

कासो निःश्वस्यो नूनं जीवितान्तकरसाव ।

वशाद्येनावपश्योऽसि सुयीवस्यावन्नो वन्नौ ॥ १४ ॥

अस्थाने वासिनं हत्वा युवमानं परेण च ।

न सन्तप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितं ॥ १५ ॥

वैधव्यं शोकसन्नापं रूपव्याकृत्या सती ॥

अदुःखोपचिता पूर्वं कर्तव्यव्याख्यानाद्यवत् ॥ १६ ॥

सैवाहं हितं वाक्यमनुर्ध्वं सा त्वया मोहादिगर्हिता । अश्लोकात्
वचना कृता इति यावत् ॥ १२ ॥

दृष्टिमानां विदग्धानां समर्थानां वा चित्तानि प्रमथिष्यसि प्राप्त
दिश्यदेहानामश्वरसां काममोहजननेति शेषः ॥ १३ ॥

कासः प्राणहति शेषः । अश्वप्रसः प्राणितोसि । कासमिश्रैश्च
निःश्वस्य इति तत्तदायुर्वैश्वसन्देशरहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न सन्तप्यति तदस्थानेऽयुक्तं ॥ १५ ॥

रूपव्याकृत्या अतिशयेन रूपव्या अवाधायां वा हितं । पूर्वैरदुःखो-
पचिता अदुःखं दुःखरहितं यथा भवति तथोपचिता वर्धिता ॥ १६ ॥

कालितचातुर्यो वीरः क्षत्रुमारः सुखोचितः ।
 वसति कामवशां मे पित्र्ये कोधमूर्च्छिते ॥ १७ ॥
 कुर्वन् पितरं पुत्र ! सुदृष्टं धर्मवत्सलं ।
 दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स ! भवित्यति ॥ १८ ॥
 समाश्रासथ पुत्रं त्वं सन्देहं सन्दिग्धस्य मे ।
 मूर्ध्नि चेन समाश्राय प्रवानं प्रसितोद्यमि ॥ १९ ॥
 रामेण हि मघत् कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ।
 आहृष्टां तु गर्तं तस्य सुधीवस्य प्रतिश्रये ॥ २० ॥
 वक्तानो भव सुधीव ! वृतां त्वं प्रतिपश्यसे ।
 भुञ्ज्य राव्यमनुदिग्गः ब्रह्मो भ्राता त्रिपुस्तव ॥ २१ ॥
 किं नामेवं प्रसपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे ।
 इमाः पक्ष वरा वङ्गो भार्यासौ वानरेश्वर ! ॥ २२ ॥

मे मया वाचितः कामवशां प्राप्य वरस्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥
 पितरं सुदृष्टं कुर्वन् ॥ १८ ॥
 मूर्ध्नि त्वमुप्राश्राय सन्देहं कर्मसौमदेयं सन्दिग्धस्येत्यन्वयः । प्रसितः
 प्रसन्नानुकामः ॥ १९ ॥
 - प्रतिश्रये प्रतिष्ठापितये । अनेन रामस्य वाचिषमविवरदेवामाचि-
 ष्यमितः ॥ २० ॥
 अष्टोर्विहितः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तथा विलपितं मुक्ता समर्थाः श्वेतक लाः ।

परिपृच्छानन्दं दीना दुःखार्ता मणिचुम्बुः ॥ २२ ॥

किमङ्गदं साङ्गदवीरवाहो !

विहाय यातोसि चिरं प्रवासं ।

न युक्तमेवं युक्तस्यैकदं

विहाय पुनं प्रियवाचनेषं ॥ २४ ॥

यस्यप्रियं किञ्चिदसम्भार्य

कलं मयास्मात्तव दीर्घवाहो ! ।

कमल मे तद्दूरिषंज्ञनाथ !

प्रजानि मूर्ध्ना नव वीर ! पादौ ॥ २५ ॥

तथा तु तारा कदम्बं कदम्बी

भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ।

तस्याविवक्षितं ताराया विचार्य ॥ २२ ॥

किमङ्गदं साङ्गदवीरवाहो ! साङ्गदो वीरहता बाहुयैः काट्यः ।

मुक्तस्यैकदं युक्तस्यैकदं प्रवासं प्रियवाचनेषो यस्य तं पुनं विहाय
चिरं प्रवासं मनु न युक्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

असम्भार्य अनिवार्य दूरिषंज्ञानां वानरसमूहानां नाथ प्रजानि
कलामौल्यैः ॥ २५ ॥

आवृत्तं प्राचमनिन्द्रवर्षी

उपोपयेदुं भुवि च च वासी ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

यत्र वासी तर्षापभुवि तद्रूसमीपभुवि प्राचमुपवेष्टुं प्राचोपवेशं
कर्तुं व्यवस्यत निश्चितवती ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

विंशः सर्गः । २०

एकविंशः सर्गः ।

ततो निषणितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ।
 भ्रतैराग्रासयामास हनूमान् हरियूथपः ॥ १ ॥
 गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकं ।
 अन्यवशाद्वाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभं ॥ २ ॥
 शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनन्दीनामुक्तपसे ।
 कस्य कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बहुदोषमे ॥ ३ ॥

तत इति ॥ १ ॥

जन्तुः फलहेतुकं सर्गनष्टकादिमलसाधनं शार्थकः । गुणैः प्रमा-
 दिभिः दोषैश्च रागादिना वा कृतं यत् स्वकर्मसि तत्तस्य शुभाशुभकृतं
 यत्नं प्रेत्याश्रयोऽनाकुलोवाप्नोति गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानकृतमित्यर्थः
 इति कश्चित् ॥ २ ॥

शोच्या यापपुण्यकर्मपाशवशात्तत्त्वेन शोचनीया त्वं कमन्त्यं शोच्यं
 शोचसि कर्मवशात् भर्तृदिकं कर्मफलवशातोदीना त्वं कमन्त्यं पुनादि-
 कमनुक्तपसे । बहुदोषमे देहे कतीते कः कस्यानुशोच्योऽस्ति । उद-
 चकृतं । कस्य कोनुशोचकोक्तोऽपि बोध्यं । विदुषोऽनोचितः शोक
 इति भावः ॥ ३ ॥

अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रुह्यो जीवपुत्रवा ।
 आद्यत्वाच्च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥
 जनाङ्गनिघ्नानिभवं भूमानामागतिं मतिं ।
 तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनेह लौकिकं ॥ ५ ॥
 यस्मिन् हरिसहस्राणि व्रतानि नियुक्तानि च ।
 वर्तयन्ति कृताङ्गानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥
 यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानवमापरः ।
 गतोधर्मजितां भूमिं नैनं श्रोतुमुर्धसि ॥ ७ ॥

इदृशोवाक्योऽङ्गनिघ्नत्वमिति शेषः । अस्य वाचिनो मरिचमाद-
 स्वायत्त्यां मरयोत्तरकाले यानि विधेयानि कार्यानि समर्थानि श्रेष्ठानि
 तानि त्वं चिन्तय विचारय ॥ ४ ॥

अत्रियतामव्यवस्थितां । तस्माच्छुभं परलोकासुत्सावर्हं दत्तत्वर्तव्यं ।
 हे प्रसिद्धे इह प्रतिपन्नादिविशेषकाले न लौकिकं बहूदनादि
 कर्तव्यं । प्रीतिमाननेधकतया ज्ञेयसाधनत्वेन च तस्य लौकिकत्वं ॥ ५ ॥

यस्मिन् जीवतीति शेषः । कृताङ्गानि कृतभोग्याङ्गानि वर्तयन्ति
 जीवन्ति । दिष्टान्तं आयुर्दीयव्यक्तितकालात् ॥ ६ ॥

न्यायेन जीतिशस्त्रेण दृष्टार्थोराजकार्येण येन । सामादिपरो वाक-
 र्हेयु । धर्मजितां धर्मेण भूमिं जितवतां राज्ञां भूमिं स्वानं स्वः प्रत्येकैः
 अमीमैतच्छ्लोक उच्यते ॥ ७ ॥

कथं च हरिराहूलाः पुत्रवाद्यन्तवाङ्मदः ।

वर्ष्यपतिराज्यस्य सप्तमाद्यमनिन्दिते ॥ ८ ॥

ताविमौ शोकसन्तप्तौ धनैः प्रेरय भामिनि ।

तथा परिश्रुहीतोऽयमङ्गदः प्राप्सु मेदिनी ॥ ९ ॥

सन्ततिश्च यथादृष्टा कृत्यं यथापि साध्यतम् ।

राज्ञस्तान् क्रियतां सर्वमेव कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥

संस्कार्यौ हरिराजस्तु अङ्गदत्वाभिषिच्यतां ।

निर्वासनगतं पुत्रं पश्यन्ती ज्ञानिमेष्यसि ॥ ११ ॥

आ तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ।

अमवीदुस्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥

अङ्गदप्रतिरूपार्णं पुत्राणामेकतः कृतं ।

हतस्याप्यस्य वीरस्य मात्रसंनिधेयं वरं ॥ १३ ॥

त्वमपि न शोककरमर्हस्यसि । सर्वेष्वेति । त्वत्पुत्रं च त्वयैवेकया
सन्ततिं ॥ ८ ॥

ताविमौ सुदीवाङ्गदौ धनैः प्रेरय उत्तरकार्यकरत्वायेति शेषः ॥ ९ ॥

सन्ततिः अङ्गदः यथादृष्टा यत्प्रयोजनमतया प्राप्सु दृष्टा यच्च राज्ञः
साध्यतं यत्शोकहितं कृत्यं तत् क्रियतां एव कालस्य इदानीं कर्मकालस्यो-
चिते निश्चयः अनुष्ठाननिश्चयः ॥ १० ॥

तदेवाह । संस्कार्यौ इति । रामबाकस्यामोघत्वात्तरवनिश्चयेनैव-
मुक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यदुक्तं पुनरेव सुसिनी भवेति तत्कथाख्याति तारा । अङ्गदेति ।

न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदं वा ।

पितृव्यसास्य सुयीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥

न ह्येषः बुद्धिरास्तेषां हनूमन्कण्डं मति ।

पिता हि बन्धुः पुत्रस्तु न माता हरिस्तमः ॥ १५ ॥

न हि मम हरिराजसंनधात्

समन्तरमस्ति परमं चेह वा ।

अभियुक्तदत्तवीरसेवितं

शयननिदं मम मेवितुं कर्म ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वास्तवोकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अङ्गदतुल्यानां युवावां प्रथमेकतः सुखसाधनैककोटौ । इतस्यापि
पत्युर्मोक्षसंज्ञे वायरकोटौ । तयोर्मध्ये द्वितीयोऽन्यमतिप्रियतुल्यसाधनं
प्रत्येकं परमानन्दहेतुत्वात् । तस्मात्सहस्रमनं कथिष्यतीति भावः ॥ १७ ॥

राज्यं तदधीनमिति यदुक्तं तद्विराज्ये न राज्यस्य प्रभवामि न
योध्या स्त्रीत्वात् । अङ्गदस्य वा राज्यदानेन प्रभवामि । अनन्तरः
समर्थः मत्तः प्रत्यासन्नश्च ॥ १८ ॥

एषा बुद्धिः मत्कर्तृकामिषेकबुद्धिः । पिता तत्तुल्यः सुयीवः बन्धुः
सुखदानाधिकारी न मातेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वविंशः सर्गः ॥

वीक्षमाचक्षु मन्दामुः सर्वतो मन्दमुच्छसन् ।

आदावेव तु सुयीवं ददर्शानुजमपतः ॥ १ ॥

तं प्राप्तविजयं वाली सुयीवं भ्रवगेश्वरं ।

आभास्य व्यक्तया वाचं सखेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

सुयीव ! दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किञ्चिदात् ।

कथमाहं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां वलात् ॥ ३ ॥

युगपद्विहितं तात ! न मन्ये सुखमावयोः ।

सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ॥ ४ ॥

सर्वतो वीक्षमाचः सः आत्मनस्त्यागतः स्मितं सुयीवमवाहौ
ददर्श ॥ १ ॥

आभास्य सुयीवेति सम्बोध ॥ २ ॥

हे सुयीव मां किञ्चिदात् प्राप्स्यस्यदुष्कृतवशाद्दुर्विषयेभ्यः भविष्य-
तावर्द्धभाविना बुद्धिमोहेन त्वयि बुद्धिस्थयेण वलात् कथमाहं मां आत्मा
त्वं दोषेण सापकारदोषवत्त्वेन मां गन्तुमवगन्तुं नार्हसि ॥ ३ ॥

कार्यत्रानुमितं कर्मप्रावृत्त्यं दर्शयति । युगपद्विहितं । भ्रातृयुक्तं
आभेयुक्तमुचितं सौहार्दं सुखं राज्यसुखसावयोः कर्मकर युगपद्वि-
हितमिति मन्ये यत्तदिदं उचितमपि सौहार्दं सुखसावयोः जातं विष-
टितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसां ।

मामप्यद्यैव गच्छन्तं सिद्धिं वैवस्वतक्षयं ॥ ५ ॥

जीवितञ्च हि राज्यञ्च त्रिधञ्च विपुलां तथा ।

प्रजहार्येष वै तृणमहङ्गागर्हितं यत्नः ॥ ६ ॥

आस्यां त्वहमवस्थायां वीर ! वक्ष्यामि यद्वचः ।

यथायसुकरं राजन् ! कर्तुमेव त्वमर्हसि ॥ ७ ॥

अथ रामशरणीं प्रपत्न्यात्प्राप्तविश्वप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वाम-
न्तरं प्राप्तं राज्यं ददाति । प्रतिपद्येति प्रतिपद्यस्त्वर्थः । वैवस्वतक्षयं
यमष्टयः । ननु राजन्निच्छते तत् पुनरयं राज्याधिकारी ननु कस्य
कसीद्यात् भवति चेन्न । पुनस्तु वक्ष्यते न राज्यं राजासामर्थ्यात् । वक्ष-
यदाश्रितवाच पुनरन्ते माभूदिति तद्योक्तेः । भगवता रामेणापि राज्य-
दत्तत्वाऽसामर्थ्याच्चरस्य सुग्रीवोऽभिषिक्तो राज्ये । दैवराज्ये चाङ्गदः ।
सुग्रीवानन्तरं त्वङ्गदस्यैव राज्यधिकारे न तु सुग्रीवपुत्राणां ज्येष्ठपुत्र-
त्वादित्याहुः ॥ ५ ॥

अगर्हितं यशः पशुणां यशः वासी केनाप्यवध्यत्येवं तच्च प्रज-
हामि । यस्मैव शरेश रामहतत्वात् इति प्राप्ताः । अन्ये तु चत्वर्ये यश-
इत्युत्तरं बोध्यः । अगर्हितं यशस्तप्राप्नोतीति शेषः । वासी भगवता
रामेण हस्तेन हतइत्येवं स्वयं यश इत्याहुः ॥ ६ ॥

अस्यामवस्थायां अमरशयां यद्यप्यसुकरं मया त्वत्प्रमथकत्वात्
तथापि कर्तुमर्हस्येवेति दीजना । सात्त्विकत्वात् सत्त्विकसमाश्रयव-
त्त्वोवाश्रयः । अयं राज्यस्तु दत्तत्वाज्जगति संबोधनं ॥ ७ ॥

सुखार्हं सुखसंतुष्टं बालनेनमश्लिष्टं ।

बाल्यपूर्वसुखं पश्य भूलौ पतितमङ्गलं ॥ ८ ॥

मम प्राणैः प्रियतमं पुत्रं पुत्रमिवौरसं ।

मवाहीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ९ ॥

त्वमप्यस्य पिता दाता परिचाता च सर्वज्ञः ।

भवेन्नभयदस्यैव यथाहं प्रकीर्णः ॥ १० ॥

एष तारात्मजः श्रीमांस्तया तुल्यपराक्रमः ।

रक्षसाश्च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ ११ ॥

अतुरुपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।

करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोद्भवः ॥ १२ ॥

सृष्टेर्दुहितः चैवमर्थस्तु आविनिश्चये ।

शौत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३ ॥

तदेवाह । सुखार्हमिति । अश्लिष्टं समर्थं ॥ ८ ॥

प्राणैः प्राणैः । मम पुत्रं समौरसं पुत्रमिवार्थमहीनमहीनार्थमिवौरसं-
कषप्रयोगनं यथा यथा सर्वतः सर्वतः देशे काले च दातव्यं स्नाननमन-
स्यैव राज्यं देहीति अङ्ग ॥ ९ ॥

पावनप्रकारमेव दर्शयति । त्वमधीति । सर्वत्र भवेति शेषः ॥ १० ॥

उक्तं क्षत्रस्युत्पत्तिश्रवणं दर्शयति । एष इति । रक्षसां वधे राम-
प्रत्युपकारप्रसङ्गप्रति ॥ ११ ॥

अतुरुपाणि मदनुत्पत्तिः ॥ १२ ॥

तारात्मजं तवउपकारमादर्शं सूचयति । सृष्टेर्इति । तरुणि-

अदेवा साध्विति नूनात् कार्यं तन्मन्त्रमर्थं ।
 न हि तारामर्तं किञ्चिदन्वया परिकर्तते ॥ १४ ॥
 राक्षसस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविमद्वया ।
 स्वादधर्मोत्पत्तये मां च हिंसादमावितः ॥ १५ ॥
 इमां च मामामाधत्स्व दिव्यां सुधीव ! काञ्चनै ।
 उदारा त्रीं स्त्रिता क्लृप्तां संप्रजह्यात् मृते भवि ॥ १६ ॥

वारा अर्थात् मध्ये सूक्ष्मः परमदुर्बो योऽर्चस्तस्य निश्चये सौत्पातिके
 विविधे नानाप्रकारोत्पातसूचितप्राप्तकाविकानुष्ठेयनिश्चये । सर्वतः
 ऐहिकामुद्दिष्टनिश्चये च प्रतिनिष्ठिताऽतिसमर्था ॥ १५ ॥

ततः किन्तवाह । यदिति । तत् कार्यं व्यक्तसंशयं कार्यमनुष्ठेयं ।
 तदेव मन्त्रयति महीति । मदनुभवसिद्धमेतदिति भावः । अन्तेन नैव
 किञ्चित्तरत्नेन तत्त्वत्वेनावच्छेदकतत्त्वमुपयान्तरस्त्रीकारायास्तारायाः देव-
 दात् सुधीवस्य स्त्रीकारोप्यनुमत इति गम्यते ॥ १६ ॥

अथ आने वल्लभमुपदेशमाह । राक्षस्येति । अकरुणोऽधर्मः स्यात्-
 मिथ्याप्रतिज्ञादायक इति भावः । एवं पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्शयितुं
 कर्मणि तदाह । त्वाञ्चेति । मामिव धर्मभटत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

अथ राक्षानुमतिं क्रियतामि दर्शयति । इमाञ्चेति । उदारा प्रज्ज-
 श्रीर्जयन्तीरस्यां स्त्रिता महेन्द्रानुराहात् । हि यतो मृते भवि
 अवस्येति । यमां सा श्रीर्जह्यात् अथ इदानीमेवेमां मृतावीति
 भावः ॥ १६ ॥

इत्येकमुक्तः सुग्रीवो वासिना भ्रातृपौत्रदातु ।

इयं त्वत्का पुनर्दीनो यद्यस्य इषोऽङ्गु राट् ॥ १७ ॥

तदास्त्रिवचनाच्छान्तः कुर्वन्मुक्तमर्तद्वितः ।

जग्राह सोभ्यसुप्रातो मालान्तास्त्रैव काञ्चनीं ॥ १८ ॥

तां मालां काञ्चनीं इत्वा दृष्ट्वापिवाक्पत्रं क्षितम् ।

संसिद्धः प्रेक्ष्यभावाय खेदादङ्गदममवीत् ॥ १९ ॥

देहकासौ भजस्वाद्य चमसाणः प्रियाम्रिये ।

सुसदुःखसहः कासे सुधीववज्जगो भव ॥ २० ॥

यथा हि त्वं महाबाहो ! जालितः सततं मया ।

न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बभ्रुमन्यते ॥ २१ ॥

यत्वं वासिष्ठः श्रुत्वा पूर्वं वाणीं दुष्टमिति बुद्ध्या तदर्थे ज्ञातं इयं-
मिदानीमेव सौमनस्य दर्शनेन त्वत्का दीनो विषयोऽभूदित्यर्थः । यद्यस्य
राज्यमयः ॥ १७ ॥

तदास्त्रिवचनाच्छान्तः शान्तः शान्तजैरः । युक्तं ज्ञात-
खेदोचितदर्शनादित्यनहारममद्वितः कुर्वन् । मालाग्रहणे वासिना-
मन्युप्रातो मालां जग्राह ॥ १८ ॥

प्रेक्ष्यभावाय संसिद्धे निश्चितमरयः ॥ १९ ॥

देहकासौ वृत्तान्मोचिन्तौ भजसु जानीहि । प्रियाम्रिये इष्टा-
निरुयोगजे । कासे सेवाकासे सुधीववज्जगो वापरी भव ॥ २० ॥

विश्वे वाक्पत्रमाह यथाहीति । वासतया केवलं जालितः । यथा
सेवाचित्कासेऽपि सेवारहितोऽवर्तिष्ठ तथा सेवाराहित्येन वर्तमानं त्वां
सुग्रीवो न बभ्रुमन्येतातः सेवो कुर्वीत्युपदेशः ॥ २१ ॥

कनान भूमिं परिरुन्ध वासिष्ठं

महाद्रुमं क्षिब्धमिवाग्निता सता ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

द्वाविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणलिखके

किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

चमोर्विंशः सर्गः ॥

ततः स्मृपजिग्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखं ।
 पतिं लोकश्रुतं तारा स्तनं वचनभ्रमवीत् ॥ १ ॥
 शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं भम ॥
 उपलोपक्षिते वीर ! सुदुःखे त्रमुधातले ॥ २ ॥
 मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र ! मही तव ।
 शेषे हि तां परिख्यन् मां च न प्रतिभावसे ॥ ३ ॥
 सुयीवस्य वशं प्राप्ते विधिरेव भवत्यहो ।
 सुयीव एव विज्ञानो वीर ! साहसिक ! प्रिय ! ॥ ४ ॥

अथ तारा खड्गं दृष्ट्वा युनः प्रत्यपति । तत इति । लोकश्रुतां शीव-
 प्रसिद्धं ॥ १ ॥

उपलैः प्राप्तास्तेवमक्षिते क्षाते सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ १ ॥

अथ विधिः राज्यस्यः सुयीवस्य वशं प्राप्तेऽधीनो भवति । अहो
 इत्याख्येयं न तु तदर्थं प्राप्तोयेनाद्यैव भार्यया योजितः स्यादिति भावः ।
 अथः सुयीवस्य विज्ञानोऽन राज्ये भविष्येति शेषः ॥ ३ ॥

शरद्वानरमुखास्तां वसिष्ठं पर्युषासते ।

तेषां विलपितं कृष्णमङ्गदक्षं च श्रोतवतः ॥ ५ ॥

मम चेमा गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ।

इदं तदीरवचनं तव श्रेष्ठे वृत्तो युधि ॥ ६ ॥

ज्ञायिता निहता यत्र तथैव रिपवः पुरा ।

विशृङ्खसत्वाभिजन ! प्रिययुद्ध ! मम प्रिय ! ॥ ७ ॥

मामनाथां विशाद्यैकां गतस्त्वमसि मानद ! ।

शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ ८ ॥

शूरभार्यां हतां यश्च सद्यो मां विधवां कृतं ।

शवभक्ष्य मे मानो भग्ना मे ज्ञायती गतिः ॥ ९ ॥

आमाधे च निमग्नार्स्त्रि विपुले शोकसागरे ।

अशम्यमारमथं नूनमिदं मे हृदयं दृढं ॥ १० ॥

पर्युषासते पर्युषासन्तः ॥ ५ ॥

यत्र तस्या निहता रिपवः ज्ञायिताश्च इदं वीरवचनं तत्र स्वमपि
चेष्टे ॥ ६ ॥

विशृङ्खसत्वाभिजन विशृङ्खसत्त्वदंशभय प्रिययुद्ध प्रिययुद्धत्वाद्युद्देशेनैव
मरणां आश्रमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

शूराय कन्याया श्रदाने हेतुः । शूरस्य तत्र भार्यायां मां विधवां
कृतां यश्च । मानः राजपत्नीत्वाभिमानः ज्ञायतीति स्त्रिया गतिः सुखं
प्राप्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥

भर्ता नित्यं हृष्टः । यन्माय प्रलया कृतः ।

सुहृच्चैव च भर्ता च महत्या च नम मित्रः ॥ ११ ॥

ग्रहारे च पराक्रान्तः शूरः यक्षत्वमागतः ।

पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुच्छिणी ॥ १२ ॥

धनधान्यमन्त्रादि विधवेत्युच्यते बुधेः ।

स्वगात्रप्रभवे वीर ! ज्ञेये रुधिरमण्डले ॥ १३ ॥

हृमिरागपरिक्षोभे स्वकीये प्रयत्ने यथा ।

रेणुश्रोत्रितसम्भीतं गात्रन्तव समन्ततः ॥ १४ ॥

परिरन्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्रवर्षम ! ।

स्तनद्वयोऽथ सुग्रीवो वैरेसिद्धतिदारणे ॥ १५ ॥

कृतं शोकेनेति शेषः । प्रकृत्याऽनुयाधितः ॥ ११ ॥

ग्रहारे रणे पराक्रान्तः परेखाक्रान्तो अभिभूतः यक्षत्वमागतः । एत-
द्दृष्ट्वापि यदुदयं न भिद्यमानो दृढमिति पूर्वज्ञान्ययः । ननु सपुत्रायाः
कक्षे ज्ञेयोऽत आह । पतिहीनेत्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

हृमेरिन्द्रगोपादेशम इव रागे यस्य तादृशः परिक्षोभ आक्षर्यं
यस्मिन् । हृमिरागो आक्षरागः । हृमिरागं ददन्तर्गम्य आक्षिप्तं
धियदर्शनमित्युत्पत्त्या आकाशदित्यन्ते ॥ १४ ॥

परिरन्धुं आक्षिप्तं न शक्नोमि रेणुश्रोत्रितसम्भीतत्वात् । शोकेन
मुज्ज्वलताभावात् गात्रसंयमशक्त्या च । अस्मिन्वैरे, आक्षिप्तविधये वैरे
कवकवः कृतानुकृत्यानुष्ठानः ॥ १५ ॥

अस्य शुभविभुत्वेन हृतमेकेषुधा भयम् ।

अरेष हृदिलघ्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ १६ ॥

वार्त्तामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चलमगते ।

उद्वर्धं धरं नीलसुख गात्रगतं तदा ॥ १७ ॥

गिरिगङ्गरसंसीनं दीप्तमाग्नीविधं यथा ।

तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ क्षुतिः ॥ १८ ॥

अस्य मण्डकस्य सूर्योर्ध्वदिनकरादिव ।

पेतुः शतज्वारास्तु ज्योत्स्नस्य सर्वत्र ॥ १९ ॥

नास्यैरिक्तसमृक्ता धारा इव धराधरात् ।

अवकीर्णं विमार्जयन्ती भर्त्सारं रणरेणुना ॥ २० ॥

अस्त्रैर्नयनजैः शूरं विधेयास्त्रसमाहृतं ।

हृदिरोक्षितसम्याङ्गं हृष्टा विनिहतं पतिम् ॥ २१ ॥

उवाच नारा पितृणां पुत्रमङ्गदमङ्गना ।

अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणां ॥ २२ ॥

अरे तव गानसंस्पर्शने कार्यमि निवारिता भवामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

एवं तद्वचः श्रुत्वा नीलः धरं उद्वर्धं उद्धृतवान् । अस्या वाक्-

क्षयातिशेजसिष्ठानुवचने तेजःशयाद्र पुनस्तूयमनमिति बोध्यं ॥ १७ ॥ १८ ॥

दिवकरादिति यक्ष्मी मरुद्गर्धे । अक्षिरत्नत्वादिति भावः ।

ज्योत्स्नैः धराशिलापादपङ्क्तिभ्यः ॥ १९ ॥

रजरेणुमावकीर्णं क्षाप्तं ॥ २० ॥ २१ ॥

पश्चिमावस्था मरणं ॥ २२ ॥

यत्प्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा ।

बालस्योन्मत्तस्य मयातम् यमसादनम् ॥ २१ ॥

अभिवाद्य राजानं पितरं पुत्र ! तानदम् ।

एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणी पितुः ॥ २२ ॥

भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ।

अभिवाद्यमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ २३ ॥

दीर्घायुभव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ।

अहं पुत्रवहाया त्रासुपासे गतचेतनम् ।

सिंहेन पतितं सद्यो गौः स्वस्मिन् गोदपम् ॥ २४ ॥

दृष्ट्वा संशान्तयन्तेन रामप्रहरणाम्भसा ।

तस्मिन्नवस्थे स्नातः कथं पद्मना मया विना ॥ २५ ॥

या दत्ता देवराजिन तत्र तुष्टेन संयुगे ।

शातकोक्षीं प्रियं मालां तां ते पश्यामि मेघ किम् ॥ २६ ॥

पापकर्मणा प्राचीनपापवशात्कर्मसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्यान्तोवसानं

वतः प्राप्तवान् ॥ २१ ॥ २४ ॥

नामभिवाद्यमानम् इदं तादावाक्यम् ॥ २२ ॥

उपासे समीपे तिष्ठामि ॥ २३ ॥

रामस्य प्रहरणं बाणक्षदूषेणाम्भसा मया विना कथमवस्थे
स्नातः ॥ २५ ॥

राक्षसीः न जहाति त्वां गतास्तुमपि मानद ! ।

५ सूर्यस्यावर्त्तमानस्य शैलराजनिव प्रभा ॥ २६ ॥

न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं

१ न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ।

हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे

सह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

मालासिद्ध न पथ्यामि किन्तु सुधीषाय मालादानस्यादर्शनं
श्रीशत्रुघ्नात् दृष्टस्यापि विस्मरणस्यैवमुक्तिः ॥ २८ ॥

आवर्त्तमानस्य अस्तं गच्छतः शैलराजं तमेवास्तरचमम् ॥ २९ ॥

पथ्यमिदं वच इति कृतिसन्निहितस्य प्रागुपदिष्टस्य परा-
मर्घः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिसुके

किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

तासां श्रुतिगेन दुरामहेन
त्वभिज्ञतां शोकमहाहर्षवेन ।
पश्यंस्तदा बाण्यसृजस्तरस्वी
सात्सुर्धनेनाप्रतिमेन तेषे ॥ १ ॥
स बाण्यपूर्णेन मुखेन पश्यन्
सद्येन निर्विषमना मनस्वी ।
जगाम रामस्य ग्रनैः समीपं
भृत्यैर्दृतः संप्रदिदूयमानः ॥ २ ॥
स तं समासाद्य गृहीतचाप-
सुदात्तमाशीविषतुल्यवायम् ।

तां ताराम् श्रुतिगेन शोकमहाहर्षवेनाभिज्ञतां विद्वाम् । अप्रति-
मेन अतद्वशेन स्वात्मन इति शेषः ॥ १ ॥

बाण्यपूर्णेन मुखेनोपकृष्टितं तारं पश्यन् निर्विषमना विद्वः
संप्रदिदूयमानः समग्रजनुत्पद्यमानः ॥ २ ॥

वनस्थितं लक्ष्मणमिति वाच-
 नवस्थितं राजवमित्युवाच ॥ १ ॥
 यथाभतिज्ञातमिदं नरेन्द्र !
 कृतं त्वया दृष्टफलस्य कर्म ।
 मयाद्य भोगेषु नरेन्द्रसुतो !
 मनोनिवृत्तं हतजीवितेन ॥ ४ ॥
 अस्मां महिष्यान्तु अशं रुदत्या
 पुरेतिविकीर्णति दुःस्वतमे ।
 हतं रूपे संशयितेऽङ्गदे व
 न राम ! राज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥
 क्रोधादमर्षादतिविमर्षात्
 धातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ।
 हतेतिहारी हरियूथपेसिन्
 सुतीक्ष्णनिष्ठाकुवर ! मतस्ये ॥ ६ ॥

उवाच धीरोदात्तसम्भवं लक्ष्मणैः सामुद्रिकशक्तोक्तं राजकृत्यै-
 र्जन्तितमङ्गं यस्य तम् ॥ १ ॥

दृष्टफलं राज्यभोगफलं कर्म नाभिवधरूपं हतजीवितेन कुत्सित-
 जीवितेन साध्येषु भोगेष्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥

अस्मां वारायां पुरे तत्स्ये जने अतिविकीर्णति अत्यन्तं रुदति
 अङ्गदे संशयिते मिहवियोगात् संशयितजीविते ॥ ५ ॥

श्रेयोऽयं मन्त्रे मम शैलसुखे
 तस्मिन् हि वायश्चिरमम्यमूके ।
 यथातथा वर्त्तयतः स्वहृत्वा
 नेमं निहत्य चिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥
 न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मा-
 मधं महात्मा मतिमानुवाच ।
 तस्यैव तद्ग्राम ! वचोऽनुरूप-
 मिदं वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥
 भ्राता कथं नाम महागुणस्य
 भ्रातुर्बन्धं राम ! विरोचयेत ।
 राज्यस्य दुःखस्य च वीर ! मारं
 विचिन्तयन् कामपुरस्कृतोऽपि ॥ ९ ॥

अनिविप्रधर्मात् आलङ्कृताधिकपरामर्शान् हेतुर्ममोत्पन्नात् कोध-
 दमर्षादसद्विद्युतया च धुनीच्छा मतिशयेन प्रतयस्ये तयामि ॥ ६ ॥

यथा तथा वेन केनापि प्रकारेण सञ्चरन् सजात्युचितवृत्त्या वर्त्त-
 यतः जीवतः कष्टमूकवास एव श्रेयो मन्त्रे मनु चिदिवस्य लाभ
 इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

तदक्षमस्त्रैशानुरूपम् । ईदृशं कारणादेऽपि मयि तदक्षत्वान्तरात्मा-
 क्षेपमज्जतया त्वां न जिघांसामि कदापि । चर मच्छेति यत्तद्वच
 इत्यर्थः । इदं कर्म आलम्ब्य कथं नृपकादर्शनात्कारणरूपम् ॥ ८ ॥

बधो वि मे मतो नासीत्
 समादात्मन्यतिक्रमात् ।
 नमासीत् बुद्धिदोषात्
 प्राग्वहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥

द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्त्तं परिनिष्टनम् ।
 सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 भ्रातृत्वमाद्येभावश्च धर्मस्यामेव रक्षितः ।
 मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वश्च मद्वर्जितम् ॥ १२ ॥

कामः पुंस्त्वृतेः येन तादृशोऽपि आत्मा राज्यस्य तत्सुखस्य
 दुःखस्य आदिबन्धे भाविदुःखस्य साहं तावत्तस्य विचिन्तयन् विचा-
 रयन् । कथं भ्रातृत्वमर्थं रोमयेत एवञ्चाहं तन्नास्तस्यार्थमिच्छेद इति
 भावः ॥ ८ ॥

उक्तमेव विवक्ष्येति बधोऽसीति । मां हन्तुं मत्स्य मतिर्नासी-
 दित्यर्थः । तत्र हेतुः समादात्मन्यतिक्रमात् । अनुचितकर्मकारो
 बालीकवशः प्रसङ्गभयात् । प्राग्वहारी भ्रातृदिति शेषः । व्यति-
 क्रमोऽन्वयः ॥ १० ॥

द्रुमशाखावभग्नः मज्जायितः । अतश्च मुहूर्त्तं परिनिष्टनम्
 समाक्रोशन् मद्वर्जितं यदा तेन आत्मा सान्त्वयित्वा पुनर्हर्षं दुःखेष्टं
 कर्तुं नार्हसि इत्युक्तं । न पुनर्मां हतव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अतश्च आह्वयमित्यादि ॥ १२ ॥

अचीकनीयं परिवर्जनीय-
 मनीषमीयं सन्नवेशनीयम् ।
 प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयम् ।
 आतुर्ब्रधान्नाश्रवधादिवेद्मः ॥ १२ ॥
 पाप्मानमिदं मही जलम्
 दृष्ट्वा कामं जपूः स्विद्यन् ।
 को नाम पाप्मानमिमं सहेत
 शाखान्मृगस्य प्रतिपत्युमिच्छेत् ॥ १३ ॥
 नार्हामि सम्मानमिमं प्रजानां
 न दौवराज्यं कुतश्च राज्यम् ।
 अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्त-
 मेवस्मिन् राघव ! कर्म कृता ॥ १४ ॥

अचिन्तनीयं चिन्तयितुमपयोग्यम् । अतएवार्थेनित्यं परिहरणीयं
 चत्किञ्चिदुपाधिनाप्यनीयम् । आत्मजन्मकर्मणि सर्वपापवैक-
 र्माद्यं दर्शनानर्हम् इदं प्राप्तोऽस्मि । इदं पदार्थमाह,—पाप्मानमिति
 हे वयस्य ! आतुः ऋकस्य आतुर्ब्रधात् पाप्मानं तद्रूपं वक्ष्यत्यर्थः ।
 त्वाष्ट्रे विन्मृगस्य ॥ १२ ॥

प्रतिपत्युं प्राप्तुं न इच्छेत् को वा सहेत । ग्रहीतुं जगुसा-
 दित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजानां सम्मानं तानिः क्षिपमाद्यं असम्माननमपि नार्हामि

पापस्य कर्त्तास्मि विगर्हितस्य
 क्षुद्रस्य लोकापहृतस्य लोके ।
 शोको महान्मामभिवर्त्ततेऽथ
 वृष्टेर्धन्या निष्कमिवाश्रुवेगः ॥ १६ ॥
 सोदर्यघातापरगात्रशोकः
 सन्तापहृत्कालिशिरोविषादः ।
 एतन्मयो मामभिवर्त्तति हृत्को
 हतो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥
 श्रेष्ठो बनेदं वृत्रविषह्यं
 निवर्त्तते मे हृदि साधुवृत्तम् ।

पापराक्षसात् । न धैर्यराज्यम् । क्षुद्रस्य पुत्रमकुर्वन् राज्ये क्षात्रे
 यथा प्राप्तधैर्यराज्यमित्यर्थः यवस्त्रिधं कर्म कृत्वा राज्यं सर्वथा नार्त्ता-
 मोत्पन्नयः ॥ १५ ॥

क्षुद्रस्य क्षुद्रयोग्यस्य लोके इहलोके विगर्हितस्य निन्दितस्य
 लोकापहृतस्य मरलोके परमार्थसाधनस्य पापस्य कर्त्तास्मि । यतो
 महान् शोको माम् इव तथाभिवर्त्तते । यथा वृष्टेरश्रुवेगो निघ्नम्
 इव । इवशब्दस्तथा शब्दार्थः ॥ १६ ॥

सोदर्यघात एवापरगात्रभागे बाह्वश्च यस्य तन्नासनाप एव हृत्ता-
 शिशिरोविषादं यस्य सः हतोमत्तः प्रवृद्धो महात् । ॥ १७ ॥

हे कृपण ! इदमंशः पापम् । यत खेदे । अविषह्यं सोऽहमशक्तं
 माप्य मे हृदि स्मितं साधुवृत्तं अन्तर्गतार्जितपुण्यं निवर्त्तते विद्वर्त्तय-

अग्नौ विवर्तं परितपमानं

किहं वया राघव ! जातद्वयम् ॥ १८ ॥

महाबलानां वरियूषपाना-

मिहं कुलं राघव ! मन्त्रिभिराम् ।

अस्त्राङ्गदस्त्राणि च शोकात्ताप-

दर्धस्त्रिलमाश्रमितीव मन्ये ॥ १९ ॥

सुतः सुकभ्यः सुजनः सुवज्रः

कुतस्तु पुनः महर्षोऽङ्गदेन ।

न चापि विद्येत स वीर ! देवो-

यस्मिन् भवेत्कोदरसन्निकर्षः ॥ २० ॥

एवामां परितपमानं जातद्वयम् अविनश्यमशक्त्यसहवासक्षणं प्राप्य
किहं मम वया विवर्तते तथेत्यर्थः । वया वनवतोऽसमेनाधमः स्त्रातुं
न शक्नोति तथा बलवताधमेनतप्तोऽसमेनोत्तराश्रयः । एवमनेन प्रायेण
सर्वमुष्णक्षयो जात इति तात्पर्यम् । केचित्तु अग्नौ परितपमानं
जातद्वयं स्वयं वया विवर्तते विवर्तताकारं किहं दाहकत्वादेत्यर्थं प्राप्य
विवर्तते भक्ष भवति तथेत्यर्थं इत्याहुः ॥ १८ ॥

मन्त्रिभिराम् । मयेतत्सामिगधादिति भावः । अपि चास्त्रा-
ङ्गदस्त्र शोकात्तापाश्च इतीव मन्ये इत्युत्प्रेक्षाशेषकम् ॥ १९ ॥

सुकभ्यः सुकभ इत्यर्थः ॥ २० ॥

अद्याङ्गदो वीरदरो न जीवे-
 जीवेत माता परिपालनार्थम् ।
 विना तु पुत्रं परितापहीना
 या नैव जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥
 सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं
 भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ।
 इमे विचेक्षन्ति हरिप्रवीराः
 मीतां निदेशे परिवर्त्तमानाः ॥ २२ ॥
 कृत्स्नान्ते सेतुं स्युः कार्यमेत-
 न्नय्यप्यतीति मनुजेन्द्रपुत्र ! ।
 कुलस्य हनारमजीवनार्थं
 रामानुजानीहि कृतान्तं माम् ॥ २३ ॥
 इत्येवमात्तंश्च रघुप्रवीरः
 श्रुत्वा वधो बालिजघन्यग्रस्य ।
 सञ्ज्ञातवाप्यः परवीरहन्ता
 रामो मुहुर्हन्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥

अङ्गदो न जीवेत् । यदि जीवेत् तदा माता तारा पुत्रपालनाय
 जीवेत् तदभावे तु सा सर्वथा न जीवेत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥
 सख्यं समानत्वं निदेशो त्वदाद्यायाम् ॥ २२ ॥
 अनुजानीहि अग्निमधेयायेति शेषः ॥ २३ ॥

तस्मिन् क्षयेऽभीष्टमवेक्षमाद्यः
 क्षितिर्जमावान् भुवनस्य गोमर ।
 रामो हृदन्तीं व्यसने निमग्ना
 समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥
 ताश्चावनेत्रां कपिसिंहनाथां
 पतिं समास्त्रिष्य तदश्वथानाम् ।
 उल्कापथामासुरदीनसत्त्वां
 मन्त्रिमघानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥
 सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा
 भर्तुः समीपादपनीयमाना ।
 ददर्श राम शरचापपाणिं
 स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥
 सुसंयुतं परिर्वल्लस्यैश्च
 तं चारुनेत्रं मृगशारवनेत्रा ।

सङ्गतसमाधः दुःखिप्राग्निदर्शनेन महतामयं स्वभाषः ॥ २४ ॥

तस्मिन् क्षये तस्मिन्नवसरे । तारां हृदन्तीमभीष्टं वारंवार-
 मवेक्षमाद्यः जीवन्तीमिच्छन् क्षितिर्विव जमावान् । समुत्सुकः
 प्रोत्थापनमगच्छति शेषः ॥ २५ ॥

कपिसिंहनाथां कपिसिंहानां स्वामिनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अहटपूर्वं ह्यवमर्षिभान-

मयं च प्राकुक्ता इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥

तस्मिन्महत्पथ दुरासदस्य

महाह्वभावस्य समीपमाख्या ।

आर्त्तातिहृष्यं व्यसनं प्रपन्ना

वज्रास तारा परिविक्रमन्ती ॥ २९ ॥

तं सा समासद्य विशद्वृद्धत्वं

बोकेन सम्भ्रान्तमरीरभावा ।

ममस्त्रिणी वाक्यसुवाच तारा

रामं दयोत्कर्षयन्मभसत्पुम् ॥ ३० ॥

तमप्रमेयस्य दुरासदस्य

जितेन्द्रियसोममधस्यस्य ।

अलीनकीर्त्तिष्व विचरन्स्य

चिन्तितमरावाम् चतुर्जीपमासः ॥ ३१ ॥

पुरुषमघानं पुरुषमेकम् । स अहटोक्तः नाकुत्स्थोयमिति प्रजज्ञे
इति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

मरिचिकमणी अस्तेन स्तुतमपूर्वं गच्छन्ती ॥ २९ ॥

सम्भ्रान्तो विस्मृतः शरीरभावे राजस्त्रीत्यादिर्यथा सा रक्षेयु
पुत्रेष्टुत्कर्षयेन ह्यभ्याधिकेत्कर्षयन् अन्तं कथं वेधं येन सम्भ्रान्तोऽग्निक-
वेधवेधक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

त्वमात्मात्मात्मनश्चात्माचि-
 मंशावकः संश्रमनोपपन्नः ।
 मनुष्यदेहाभ्युदयं विशास
 दिव्येन देहाभ्युदयेन सुतः ॥ १२ ॥
 येनैव वाप्येन हतः प्रियो मे
 तेनैव वाप्येन हि मां जहीहि ।
 हता गमिष्यामि समीपमक्ष
 न मां विना वीर ! रमेत वासी ॥ १३ ॥
 स्वर्गेऽपि पद्मामकपत्रनेत्र !
 समेत्य बभूव्यस्य च मामपमन् ।

अथमेवः देहतः काचित्कापदिच्छेद्यः मनुष्यतया कुर्येयम् । सुखा-
 दः योऽस्मिन्निति प्राप्तुमशक्यः । उत्तमधर्मकं पुण्योत्तमधर्मा अक्षिप्त-
 कीर्तिः प्रापयदाभासमानेनापि कर्मणेति शेषः । अतएव पुण्योत्तम-
 धर्मा । अतजोपमाद्यः इत्याद्यः ॥ ११ ॥

अतज्जवात्मानश्चासौ आत्माचिच्छेति कर्मधारयः । संश्रमनं दृढ-
 मात्रता । तादृशेन त्वया हतो वासी । मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यजात-
 यत्तिदेहाप्यमभ्युदयसुखं विशास दिव्यदेहेन प्राप्नोतिभ्युदयक्रीड-
 युक्तः । समाप्त आर्जः ॥ १२ ॥

अतः येनैवेति रमेव रंस्तुते ॥ १३ ॥

नक्षेत्रं तन्वावपतामपूडा
 विविलवेष्मासुरसो भजिष्यत् ॥ २४ ॥
 स्वर्गेऽपि त्रोकश्च विवर्णताम्
 मया त्रिना प्राप्स्यति वीर ! वाली ।
 रम्ये नमोऽस्त्य तटावकाशे
 विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ २५ ॥
 त्वं वेत्स तावत् वनिताविहीनः
 प्राप्नोति दुःखं पुत्रकः कुमारः ।
 तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली
 दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ २६ ॥

पद्मस्यामर्गं यत्पत्रं तदनेत्र । समेत्वासुरोभिक्ताः संपेक्ष्य च मामप-
 रम्भं दमेतेत्यन्वयः । उवाचचेर्नानाप्रकारेणान्नि रक्तपुष्पैः कृतः श्लेखरो
 वाभिक्ता अस्मदसौ नभजिष्यन्न भजिष्यति रक्तपुष्पधारणं नातिवशी-
 करणाय ॥ २४ ॥

तटावकाशे तटदेशे ॥ २५ ॥

यद्वनिताहीनो दुःखं प्राप्नोति तत्त्वं वेत्स्य । अतस्तज्जानतु त्वं मां
 जहि कुमारः सुन्दरः पुत्रकः । यदा दुःखहेतुमाह,—कुमार इति ।
 कुम्भितो मारो यस्य मारकत्वेन मदनस्य प्रसिद्धेः । अथवा कुम्भितो
 मारो मरुतः यस्य । मरुतादयि दुःखजनकत्वादेवमुक्तिः । भावे
 चम् ॥ २६ ॥

यथापि भव्येन भवान् महात्मा
 स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्न मत्तम् !
 आत्मेयमस्मेति हि मां वहि स्वं
 न स्त्रीबधः स्वाभ्युजेत्प्रपुत्र ! ॥ ३० ॥
 शास्त्रप्रयोगादिविधाश्च वेदा-
 दनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ।
 दारमदानाद्धि न दानमन्यत्
 मद्भ्यस्ते ज्ञानवती हि स्त्रोके ॥ ३८ ॥
 त्वत्तापि मां तस्य मम प्रियस्य
 मदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ! ।

मह्यं स्त्रीघातदोषो भवेदिति भवान् महात्मा मन्येत तदपि न इयं
 तारास्तु नास्तिनः आत्मेति आत्मा अहि । यवच्च तदभिन्नत्वात् मम
 न ते स्त्रीबधदोष इति भावः । महात्मनेन तादृकावधादिज्ञानवतः
 स्त्रीबधो अकिञ्चित् २ इत्यपि सूचितम् । ३० ॥

स्त्रीणां पुरुषात्कृत्यमेव साधयति शास्त्रेति । शास्त्रे प्रास्त्रीय-
 यागाद्यनुष्ठाने प्रकर्षेण सहैव येशात् अधिकारादिविधाश्च वेदात्
 अर्हो वा एव आत्मनेः सत्यस्तीति श्रुतेः । अनन्यरूपाः अभिन्नरूपाः ।
 न वैयर्थ्यं दोषाभावमात्रमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह,—दारोति अन्य-
 दधिकं दानं चेति भावः ॥ ३८ ॥

अनेन वामेन न कक्षसि त्व-
 मधर्मयोगं मम वीर ! घातात् ॥ ६८ ॥
 आर्त्तामनायामपनीयमाना-
 सेवं गतां नार्हसि नामधर्तुम् ।
 अहं हि मातङ्गविलासगामिना
 प्रवृत्तमानास्तुषभेन धीमता ।
 किं वरार्होऽसमहेममालिना
 चिरं न तत्क्षामि नरेन्द्र ! जीवितुम् ॥ ६९ ॥
 इत्येवमुक्त्यु विभुर्महात्मा
 तारो सभायास्तु दितं वभाषे ।

त्वयाप्येति । एवञ्च सर्वेण प्राप्तमवधुदतीति न्यायेयि ते वीर ते
 न मदधरोऽय इति भावः । यदा मम वीरस्य वक्तुः कृषेन घातात् प्राप्त-
 मधर्मसम्बन्धं न कक्ष्यसे । किञ्च ततश्च मन्त्रोक्तः प्राप्तमधर्मयोगेनामधर्म-
 फलयोगं क्रीवियोगरूपं न कक्ष्यसे ममावधे तु कक्ष्यसे इवातथन
 क्षपित्यस्यते । अपिरेकेन कालेन त्वया वीर्यवशाद्भूता । सा सीता
 मम प्रापेन न चिरात्पवि बन्धसीति ॥ ६८ ॥

अपनीयमानां प्रियसखाप्रादवस्त इति शेषः । अहन्तुं नार्हसि ।
 अपिन्तु हन्तुमेवेत्यर्थः । तपस्तेतुरहं इति वरार्होऽसमहेममालिना
 केष्टयोस्मोक्तमकार्यमाणावतः ॥ ६९ ॥

ना नीरुभावे ! विमतिं सुख्य
 लोको हि सर्वो विहितो विधाना ।
 तस्यैव सर्वं सुखदुःखयोगं
 लोकोन्नवीसेन कृतं विधाना ॥ ४२ ॥
 यद्योऽपि लोका विहितं विधानं
 नातिक्रमन्ते वज्रगा हि तस्य ।
 प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तौ तस्यैव
 मुक्तस्य ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ ४३ ॥
 धात्रा विधानं विहितं तस्यैव
 न भूरपन्नः परिदेवमस्ति ॥ ४४ ॥

विमतिं मरुतविषयो विरुद्धमस्ति । सर्वो लोको विधाना
 विहितः अहरादौ कृष्टः । तं लोकं सुखदुःखाभ्यामवर्ज्योभ्यां योगोऽस्य
 तं तेनैव विधाना कृतम् । लोकान्तेऽनेनेति लोको वेदोऽब्रवीत् । न
 ह वैस अदोऽस्य सतः प्रियाप्रियोरपहरतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

यद्योऽपि लोका लोकव्यवसायिनोऽपि जना विधातृविहितं विधानं
 नातिक्रमन्ते हि यतस्तस्य वज्रगाः ब्रह्मादिस्त्वनन्ताः वाजी परां
 प्रीतिं तत्सम्बन्धां प्राप्स्यति मत्सुख्यात् । किञ्च भवत्वपि वासि-
 सम्बन्धां प्रीतिं सुयोगसम्बन्धाप्राप्स्यति । ते मुक्तौ यौवराज्यं
 प्राप्स्यति च । येनाहमपि शायं प्राप्स्याम्येवेति ॥ ४३ ॥

आद्यादिता तेन जहात्मना तु
प्रभावसुक्तेन परमायेन ।
आ वीरपत्नी ध्वनता सुखेन
सुखेयरूपा विदरान तारा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

आजेदं विभानं तयैव विहितम् । यथा मघोक्तं कृतम् । अनेन
सर्वशक्त्यनिराविकृता । श्वमीश्वरकृतं सर्वं आत्मा शूरश्रेष्ठो न
श्रीरामः । ध्वनता सुखेनोपकृष्टता विदरान आत्मपरिदेवना-
भूत ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिसरे
किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

य सुधीवच ताराय साङ्गदा सचकच्छयः ।
समानश्लोकः काकुत्स्थः शान्तवसिदमवधीत् ॥ १ ॥
न श्लोकपरितापेन श्रेयसा सुष्यते मृतः ।
सद्व्रतानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्ह्य ॥ २ ॥
श्लोकद्वत्तममुष्ठेयं कृतं वो बाण्यमोक्षयम् ।
न काणादुत्तरं किञ्चित् परं कर्म उपाधितुम् ॥ ३ ॥

समानश्लोकः सुधीवादिभिरिति शेषः ॥ १ ॥

श्लोकयुक्तः परितापस्तेन । श्लोकश्चित्तधर्मः तारुणाद्यैश्च न
मृतस्य श्रेयः । समाधातुं अनुष्ठानम् ॥ २ ॥

श्लोकद्वत्तं श्लोकाधारेऽप्यमुष्ठेयं यत् । तच्च बाण्यमोक्षद्वयं कृतं
दुष्प्राभिरिति शेषः । यदा कृतं पर्याप्तं बाण्यमोक्षयमिति द्वितीया
दृष्टीयार्थः, यतः काणात्तत्कर्मणि विहितत्वात्कादुत्तरं परं तस्मिन्
प्रविक्रान्त इति यावत् । किञ्चिदपि परं कर्म विहितं कर्म उपाधितुं
कर्तुमशक्यं काणश्लोपादेयकारत्वात् । अत्रापि कृतस्याकृतप्राप्तत्वा-
दिति भावः ॥ ३ ॥

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ।

नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४ ॥

न कर्ता कश्चित् कश्चिन्नियोगे नापिचेष्टरः ।

स्वभावे वर्त्तते लोकस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥

कालस्य मुख्यत्वं दर्शयति । नियतिरिति । नियतिः नियन्त्रितमर्थेति नियतिः कालः । कालकृता व्यवस्था निमेषादिपरार्धास्ता । कालकरी-
न्दर इव । लोके लोककक्षादिस्वनहारे । कर्मयोगे शैक्तिकालौकिक-
कर्मप्रवृत्तेर्दिनादिनियोगे कारणं काल इव सर्वभूतानां नियोगाधिकृत-
प्राप्तिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु नियतिर्वसन्तादिः कार-
णम् ॥ ४ ॥

कासातिरिक्तं न साक्षात् प्रवर्त्तकमित्याह,—न कर्त्तृत्वादि ।
कश्चित् कथादेः कश्चित् कर्त्ता ॥ नियतिनिरपेक्षः कर्त्ता न । तथा
नियोगे नियोगानुगानेपि नियतिनिरपेक्षः कश्चिदीश्वरो न नियति-
निरपेक्षेण समर्थः न । यतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वर-
सहिने प्राकृतस्वकर्मणि वर्त्तते तदधीनो वर्त्तते । तस्य च स्वभावस्य
कालः परायणं सदृशोत्वर्थः । तदुक्तं सूतसंहितायां शिववाक्येन ।
स्वभावादेव सम्भवं समस्तमिति चेन्न ॥ सिध्यति विप्रेन्द्रा देव-
कालाद्यप्येवात् । मत्तः कर्मानुष्पेक्षे अगच्छन्नादि जायते । इह
स्वभावा विप्रेन्द्रा इति वेदार्थनिर्णयः । न मया केवलमपि न च केवल-
कर्मणा । प्राणिनां कर्मपात्रेण मया च मुनिसत्तम । जगतः सम्भवो
नाशः स्थितिश्च भवति द्विजा इति ॥ ५ ॥

न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ।

स्वभावश्च सत्तासाद्य न किञ्चिदतिवर्तते ॥ ४ ॥

न कालस्यासि बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।

न मित्रघातिसम्बन्धः कारकं नात्मनो वन्नः ॥ ५ ॥

किन्तु कालपरीक्षामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ।

धर्मशार्थेषु कामसु कालकमसमाहितः ॥ ८ ॥

काणिका भगवानेव सर्वकर्मप्रवर्धक इत्याह,—न काल इति ।
काणो भगवानीश्वरः कालं स्रक्त्य कालव्यवस्थां जन्ममर्यादिरुपां
नात्येति नातिक्रामति । स भगवान् कालं न परिहीयते । अतुल्यं
जगद्भानिकरस्य हानिकरभाभावात् । समावमुल्लङ्घ्य सर्वमासाद्य
किञ्चिदत्युल्लङ्घ्यमपि जीवजातं नातिवर्तते । उत्पत्तिरोप्य उत्पद्यते
नश्यत् नश्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स च भगवान् पश्यपासखम्राव इत्याह,—न कालस्येति । न
कालस्य बन्धुत्वमस्ति । प्राप्तकार्त्तं वक्तुं सर्वथा संहरत्येव । नतु
पश्यपातेन किमपि त्यजतीत्यर्थः । न हेतुः क्षम्यते सग्राह्ये वा स्रक्त-
व्यवस्थानिरिच्छाकारनिर्मेद्य इत्यर्थः । यदा प्राप्तकालस्य संहारनिव-
र्तने न किञ्चिदपि हेतुर्मन्वतगौलघादिः प्रभवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रपञ्चः ।
न पराक्रमः महापराक्रमवतामपि काणो प्राप्ते संहारो भवत्येव । न
मित्रघातिसम्बन्धः न बद्धमित्रता न बद्धघातितः प्राप्तकालसंहार-
निवर्तने हेतुः । सोऽपि भगवानात्मनः प्रत्यङ्मुखः जीवजावस्य न

इतः स्वां प्रकृतिं शक्नो नतः प्राप्तः किञ्चोक्तम् ।

सामदानार्थसंयोगैः पवितं सुदगेभ्यः ॥ ८ ॥

सुधर्मस्य च संयोगाश्रितत्वेन महात्मना ।

स्वर्गः परितृहीतश्च माया न परिरक्षता ॥ १० ॥

एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ।

तद्वत् परितोषेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥

वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ।

वधश्चदिच्छाधीनो न किन्तु परमस्तम्भ इव । तेन च भगवता
आत्मनो ज्ञियमानो नियतधीनः स च कर्मपरिणाम इव सर्वसुख-
दुःखादिनाम् इत्येव साधु पश्यता सुमतिना विवेकवता दृष्ट्यो-
क्तव्यः । ननु दिवाद्दिवो कस्यैव नापि सखामर्षान्द्वेति भावः
एवं धर्मादेवोऽपि चात् अधर्मादेवोऽपि कालक्रमेणैव समाहिता
सम्पादिता भवन्ति । ७ । ८ ।

प्रकृतमाह,—सामदानाभ्यर्पणैर्नैव संयोगैर्दृष्टैः पवितं सुभ-
क्त्यामृतं भोगमिहलोके प्राप्तवान् शक्नो इतो लोकलक्ष्मण गतेऽ-
पगतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्यार्थं करणं ययात् । इव चैन्द्रकोशं
गतो वाकोति क्वचित्सू ॥ ८ ॥

अधर्मस्य संयोगाश्रित महात्मना वाचिना पूर्वं शर्गेर जितोऽर्जितः
सुखे माया न परितृक्ष्यतेदानीं परितृहीतश्च प्राप्तः ॥ १० ॥

अवदत् प्रक्षितं वाक्यं सुधीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥
 कुत स्वमस्य सुधीव ! प्रेतकार्यमनन्तरम् ।
 ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ १३ ॥
 समाप्तापय काष्ठानि शुष्कानि च बह्वनि च ।
 चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥
 समाश्वासय दीनं तमङ्गदं दीनचेतसम् ।
 मा भूर्बालिबुद्धिस्तं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ १५ ॥
 अङ्गदस्नानयेन्मास्यं वस्त्राणि विविधानि च ।
 इतं तैलमद्यो गन्धान्यश्नान समनन्तरम् ॥ १६ ॥
 श्वं तार ! विनिकां शीघ्रमादायागच्छ सम्भ्रमान् ।
 त्वरा शुचवती बुद्धा हस्तिन काले विशेषतः ॥ १७ ॥

यथा नियतिः कालकृतव्यवस्थाप्राप्तिः प्राप्तकार्यं समति-
 शेष्टः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अस्य प्रेतकार्यं कुर्वित्यन्वयः । दहनं प्रति दहननिमित्तं यतस्तेति
 शेषः ॥ १३ ॥

वालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठानि आनेतुं समाप्तापयेतिसन्वयः ॥ १४ ॥

तं सुधीवं अङ्गदं समाश्वासय ॥ १५ ॥

अः कुमात्रापनीयस्तमाह,—अङ्गदस्ति । तस्मत्तदमपेक्षि-
 तम् ॥ १६ ॥

सज्जीभवन्तु जवगाः शिविकावाहनोचिताः ।

समर्था बलिनयैव निर्हरिष्यन्ति वाक्त्रिनम् ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रामन्ददधुनः ।

तस्थौ धातवमपीपश्यो रुक्मण्यः पश्वीरहा ॥ १९ ॥

रुक्मण्यस्य वचः श्रुत्वा तारः सम्भ्रान्तमानसः ।

प्रविवेश सुहृं शीघ्रं शिविकापङ्क्तमामसः ॥ २० ॥

आदाय शिविकां तारः स तु पर्व्यापतत् पुनः ।

वानरैरुक्ष्यमानां तां द्रुमैरुद्धतनोचितीः ॥ २१ ॥

दिव्यां भद्रामनयुतां शिविकां सन्दनोपभाम् ।

पक्षिकर्मभिराचित्रां हुमकर्मविभूषिताम् ॥ २२ ॥

आचितां चित्रपक्षीभिः सुनिविष्टां प्रमन्ततः ।

विमानमिव सिद्धानां जालवातायनावुताम् ॥ २३ ॥

तारः सचिवः सम्भ्रमाद्वेगात् । हि यतोऽस्मिन् काले विशेषतः
स्वरा युक्ता सैव चेदृशेऽवसरे गृहावतीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

समर्था बलिनः शिविकावाहनोचिताः ये निर्हरिष्यन्ति ते सज्जी-
भवन्निबन्धनयः । निर्हारो दहनदेशनयनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भवासनयुतां मध्ये राजोचितमहार्हासनकलीम् । पक्षिकर्मभिः
पक्षिप्रकृतिभिः आसमन्ताचित्रां चित्रवतीम् । हुमकर्मभिर्हुमप्रकृति-
भिर्भूषिताम् ॥ २२ ॥

सुनिवृत्ता विनाशाय सुकृतां शिष्यभिः कृताम् ।
 द्वापर्वतकोपेतां चारुक्रमपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥
 वराभरणहारैश्च चित्रमण्योपग्रोभिताम् ।
 सुहागहनसंस्कृतां रत्नचन्दनभूषिताम् ॥ २५ ॥
 सुव्याख्यैः समभिष्कृता पद्ममालाभिरेव च ।
 तद्व्यादित्यवर्णाभिर्धाञ्जनाभिरावृताम् ॥ २६ ॥
 ईदृशीं शिबिकां हृष्टा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 चित्रं विनीयतां वासी प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥
 ततो वसिष्ठस्तुष्टम्ब सुग्रीवः शिबिकां तदा ।
 आरोपयत विक्त्रोद्यमज्ञेन सहैव तु ॥ २८ ॥
 आरोप्य शिबिकास्यैव वासिनं गतजीवितम् ।

चित्रपत्नीभिश्चित्रपदातिभिः दीर्घं आर्षः । सुनिविष्टां सुसज्जि-
 वेष्टाम् । मातृवातायकयुताम् । मातृवद्विनिवृत्तमार्गयुताम् ॥ २६ ॥
 सुनियुक्तां सुसज्जितां शिष्यभिर्विद्यायां कृताम् । स्वमुक्तरीत्या
 कृताम् । द्वापर्वतकोपेतां चारुक्रमभिः परिष्कृता-
 कर्मभिः परिष्कृताम् ॥ २८ ॥

तदेवाह,—वराभरणहारैरिति । सुकृतमिति शेषः । सुहागहन-
 ग्रन्थेन शिबिकोपरि प्रसार्यमाणं पद्ममुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

विनीयतां दृष्टव्यमिति शेषः ॥ २७ ॥

जयम्बुकाभां भुमेक्यै कृता ॥ २८ ॥

कलहकारैश्च विविधैर्मन्त्रैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २८ ॥

आज्ञापयन्तदा राजा सुग्रीवः स्रवणेश्वरः ।

क्षौद्रं देहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ॥ २९ ॥

विश्राययन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च ।

अयतः स्रवणा यान्तु शिबिका तदनन्तरम् ॥ ३० ॥

राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ।

तादृशैरिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियाम् ॥ ३१ ॥

तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्क्षौद्रं देहिकम् ।

अङ्गदं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्सदा ॥ ३२ ॥

• कोशन्तः प्रयस्युः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ।

ततः प्रणद्धिताः सर्वा वानर्योऽस्य दशाश्रुगाः ॥ ३३ ॥

सुकुशुर्वीर वीरेति श्रुत्यः कोशन्ति ताः प्रियम् ।

ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतबान्धवाः ॥ ३४ ॥

शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा ॥ २८ ॥

आज्ञापनप्रकारेण क्षौद्रं देहिकमिच्छादि । क्षौद्रं देहिकं तत् क्रिया-

योग्यं स्थानं अनुकूलतः नदीतीरसमापतः क्रियतामनुकूलमिति अङ्ग-
यम् ॥ २९ ॥

विश्राययन्तः क्षिप्रतः इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ३० ॥

तादृशैः अर्द्धविशेषैः सहक्रिया कुर्वन्तु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अशुभमुख भर्तारं क्रोशन्तः ककुब्धस्वनाः ।
 तामां हृदिनश्येन वानरीणां वनान्तरे ॥ १६ ॥
 वनानि निरथक्षैव विक्रोशन्तीव सर्वतः ।
 वृक्षिणे गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंघृते ॥ १७ ॥
 चित्तपङ्क्तः सुवहवो वानरा वनचारिणः ।
 अवरोध ततः स्तब्धाच्छिबिकां वानरोत्तमाः ॥ १८ ॥
 तत्सुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे श्लोकपराधयाः ।
 ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकानलशायिनम् ॥ १९ ॥
 आरोप्याङ्गे विरस्य विललाप सुदुःचिता ।
 हा वानरमहाराज ! हा नाथ ! मम वत्सल ॥ ४० ॥
 हा महार्ह ! महाबाहो ! हा मम मित्र ! यस्मै माम् ।
 कर्म न पश्यसीमन्त्रं कस्माच्छ्लोकाभिषीडितम् ॥ ४१ ॥
 प्रहृष्टमिह ते वल्लं गतासोरपि मानद ! ।
 अस्मार्कसमवर्णश्च दृश्यते जीवतो यथा ॥ ४२ ॥
 इव त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ! ।

प्रविष्टिताः समेताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

विक्रोशन्तीव प्रतिध्वनिर्नेति शेषः । जलसंघृते समन्तात्प्रजादल-
 भूदेष्टे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ४० ॥

महार्हं कलमभेष्टार्हं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

येन स विधवाः सर्वाः कृता एकेवृणा रणे ॥ ४१ ॥

इमासाक्षर राजेन्द्र ! वानख्योऽब्रधमाक्षर ।

पादैर्विकृतमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥ ४२ ॥

तत्रेष्टा ननु चैवेना भाव्योऽश्वमभिमाननाः ।

इदानीं नेचसे कक्षात् सुग्रीवं स्रवणेश्वर ! ॥ ४३ ॥

एते हि सचिवा राजंसारप्रभृतयस्तव ।

सुरवासिजनक्षायं परिवार्यं विधीदति ॥ ४४ ॥

विशर्जयेमान् सचिवान् यथापुरनरिद्धम् ! ।

ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनीलकटाः ॥ ४५ ॥

एवं विजयतीं तारां पतिशोकपरीरुतान् ।

उत्थापयन्ति स तदा वानख्यः क्रीककविताः ॥ ४६ ॥

सुग्रीवेण ततः मार्हे सोऽब्रुदः पितरं वदन् ।

चितामारोपयाक्ष्य भोजेनाभिभूतेन्द्रियः ॥ ४७ ॥

ततोऽग्निं विधिवद्वा सोपम्यं चकार च ।

पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४८ ॥

रणे सुग्रीवेन सह युद्धे । ४१ ।

अश्वगाः सुतामिमजानन्यः विकृत दूरम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

यथापुरं यथापूर्वं क्रीडामहे तथा सचेति विजयामेति

श्लोकः । ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अपत्यम् अपत्यप्रदस्त्रियम् ॥ ४९ ॥

संकृत्य वालिनं तन्तु विविधत् प्रवर्णभाः ।
 आलम्ब्युदकं कर्तुं नदीं ब्रुभञ्जलां त्रिवाम् ॥ ५१ ॥
 ततस्तौ सहितास्तत्र अज्जदं स्यात्त वायतः ।
 सुग्रीवमारामहिताः-मिधिशुर्वानरा जलम् ॥ ५२ ॥
 सुग्रीवेत्येव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ।
 समानबोहः काकुत्स्थः प्रेतकार्यान्धकारयत् ॥ ५३ ॥
 ततोऽथ तं वालिनमध्वपौरुषं
 प्रकाशमिच्छाकुवरेषुका हतम् ।
 ब्रवीत्य दीप्ताग्निमौजसं तद्वा
 सलदाचं रामसुपेयिवान् हरिः ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाष्पीकोये किष्किन्धाकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विधिवदेवाग्रतेन खयं भाववेदसात् आतद्विस्मयदेहोचित-
 विधिवदित्यर्थः । विधिवद्विज्ञानविधिनेत्यर्थ इत्यर्थे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 प्रेतकार्याणि जलदानादिरुपाणि अकारयत् । मदितिकर्णव्यता-
 मुपदिष्टवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

नतः प्रोक्ताभिसम्पन्नं सुग्रीवं क्रिष्णवाससम् ।
ग्राम्खाम्बुगमहामात्राः परिवार्योपतस्त्रिरे ॥ १ ॥
अभिगम्य महाबाहुं राममक्रिष्टकारिणम् ।
स्थिताः प्राञ्चजयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥ २ ॥
ततः काञ्चनयैलाभसरुत्तार्कनिभजनः ।
अत्रवीत् प्राञ्चनिर्वाक्यं हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३ ॥
भवत्प्रसादात् काकुत्स्थ ! पितृपैतामहं मयत् ।
वानराणां सुदंष्ट्राणां सम्यक्प्रवृत्तशालिनाम् ॥ ४ ॥
महात्मनां सुदुष्प्रापं प्राप्तं राज्यमिदं ममो ! ।
भवता समनुज्ञातः प्रविश्या नगरं शुभम् ॥ ५ ॥
संविधास्यति कार्योणि सर्वाणि ससुहृद्जनः ।
सामोऽयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ॥ ६ ॥

क्रिष्णवाससमार्जवाससम् । ग्राम्खाम्बुगमहामात्राः वानरवक्त्र-
जानाः ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ ।

चर्चयिष्यन्ति मांस्त्रीश्च रजैश्च त्वां विजेषतः ।
 इमां गिरिचुङ्गां रक्षामभिगन्तुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥
 कुर्वन् स्वामिसम्बन्धं वानरान् संप्रहर्षय ।
 एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ॥ ८ ॥
 प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान् वाक्यकोविदः ।
 शतदर्शयमाः सौम्य ! ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ ९ ॥
 न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपारम् ।
 सुमन्दङ्गां सुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १० ॥
 प्रविष्टो विधिवद्दीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ।
 एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 वृत्तञ्चो वृत्तमम्यलमुदारजलविक्रमम् ।
 इममप्रहृष्टं वीरं धीवराख्येऽभिषेचय ॥ १२ ॥
 ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सह्यो विक्रमेय च ।
 अङ्गदोऽयमदीनात्मा धीवराख्यस्य भाजनम् ॥ १३ ॥

कायंखि राजकायंखि यद्यविधि ज्ञातः राज्याभिषेकाभि-
 धितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वामिसम्बन्धं वानरस्वामित्वसम्बन्धं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकेनेति
 शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अभिषिच्यतां मदाज्ञया त्वयेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

पूर्वोऽयं वार्षिको नाशः नावयः कलिलानमः ।
 प्रलप्ताः सौम्य ! चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥ १४ ॥
 नायस्तुष्टोगसमयः प्रविष्टं त्वं पुरीं शुभाम् ।
 अस्मिन् वत्स्याम्यहं सौम्य ! पर्वते सप्तमक्षयः ॥ १५ ॥
 इयं गिरिशुद्धा रम्या विमाला हृत्कमावता ।
 प्रभूतसलिला सौम्य ! प्रभूतकमलोत्पला ॥ १६ ॥
 कार्तिके समशुभाप्ते त्वं रावण्यवधे यत ।
 एष नः समयः सौम्य ! प्रविष्टं त्वं स्वमालयम् ॥ १७ ॥
 अभिविष्टस्य राज्ये च सुहृदः सन्महर्षयः ।
 इति रामाभ्युद्यताः सुग्रीवो वानरवर्धनः ॥ १८ ॥
 प्रविवेकं पुरीं रम्यां किञ्चिन्वां वालिपालिताम् ।
 तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेन्द्ररत्न ॥ १९ ॥
 अभिवार्यः प्रविष्टानि सर्वतः सुवर्गेश्वरसु ।

यत्र ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतो विक्रमेन ज्येष्ठस्य सदृशस्य तस्माच्चैव-
 रान्ये योग्यः ॥ १९ ॥

सीताश्वमेधाद्येनं सुग्रीवस्यावस्थात्,—पूर्वोऽयमिति । ये चत्वारो
 वार्षिकसंज्ञकाः प्रलप्तास्तैवामयं पूर्व इति योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥

युक्तमावता माधतैव युक्तेत्यर्थः । अस्यां आश्रयणीति
 शेषः ॥ १६ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वा इहा हरिणशेखरम् ॥ २० ॥

प्रचक्ष्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ।

सुधीवः प्रकृतीः सर्वाः सन्ध्याकोलाय वीर्यवान् ॥ २१ ॥

धातुरन्तःपुरं शौल्यं प्रविवेक महाबलः ।

प्रविष्टं भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरपंथम् ॥ २२ ॥

आभ्यविप्लव्यन्त सुहृदः सख्यस्तान्निवामराः ।

तस्य पाण्डुरमाजङ्गम्य च हेमपरिधृतम् ॥ २३ ॥

इहो च वानर्यजने हेमदण्डे यमस्करे ।

तथा रजामि सर्वाणि सर्वशीलौषधानि च ॥ २४ ॥

सर्षीराद्याश्च दृष्टास्ते प्ररोहान् कुसुमानि च ।

गुह्यानि चैव वस्त्राणि श्रेतश्चैवानुलेपनम् ॥ २५ ॥

यत पञ्चस्र । यत नः समय इति । आश्रितेऽतीते यत्नारम्भकपः
सञ्ज्ञेय इत्यर्थः । १७ । १८ । १९ । २० ।

मूर्ध्ना प्रचक्ष्य मूर्ध्नाभूय वसुधायां दक्षवत्यतिताः अस्याप्य वसुधायां
पतिता इति शेषः । २१ ।

प्रविष्टं भीमविक्रान्तमिति । प्रविष्टं आभिमनिक्रान्तमिति -वाते
प्रविश्यान्तःपुरतन्त्रोक्तदिक् दृष्टादभिवेकाय तु पुनः प्रतिनिर्दिष्टं सम्भू-
मात्रमिति । २२ । २३ । २४ ।

सर्षीराद्याप्ररोहा अथोक्तताः । २५ ।

सुगन्धोनि च माखानि स्रक्कान्धपुष्पानि च ।

चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांसु विविधान् ब्रह्मन् ॥ २६ ॥

असतं जातकृपसु प्रियङ्गुमधुसर्पिषी ।

दधिवर्म च वैश्याच्च परार्थौ चाप्युपानहौ ॥ २७ ॥

* सभालम्भनमादाय गौरोचनमनःशिलासु ।

आजसुल्लज सुदिता वराः कन्यासु षोडश ॥ २८ ॥

ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिषेक्तुं यथाविधि ।

रक्षैर्वस्त्रैश्च भस्त्रैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २९ ॥

ततः कुत्रपरिस्त्रीर्यं समिद्धं जातवेदसम् ।

मन्त्रपूतेन हविषा जुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥ ३० ॥

ततो हेममतिष्ठाने वरापारणसंवृते ।

प्रासादमिस्तरे रम्ये क्षिप्रमाश्रोपशोभिते ॥ ३१ ॥

प्राङ्मुखं विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरामने ।

नदीनद्विभ्यः संहत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ ३२ ॥

गन्धान् गन्धद्रव्याणि ॥ २६ ॥ २७ ॥

समाकम्पनम् अनुपमेयम् । तदेवाह,—गौरोचनमित्यादि
॥ २८ ॥ २९ ॥

ततः कुशेति । अनेनाभिसाध्यकर्मधिकारं तेषां ईर्षयति ।
अनुपमेयसर्वकथयितात् वेदवत्त्वात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आहत्य च समुद्भेद्यः सर्वेभ्यो वामरवंभाः ।

अथः कनककुम्भेषु निधाय विमलं जलम् ॥ ३१ ॥

इत्युभेष्टं वभश्चैव कनकं चैव काञ्चनैः ।

ब्राह्मणद्वयेन विधिना महर्षिर्विहितेन च ॥ ३४ ॥

गयो गवाक्षो गवयः ऋभो गन्धमादनः ।

मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाय्यवांस्तथा ॥ ३५ ॥

अभ्यपिचन्त सुधीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।

बलितेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३६ ॥

अभिधिके तु सुधीवे सर्वे वामरपुङ्गवाः ।

प्रभुकुशुर्महात्मानो हृष्टाः ततस्वदन्तः ॥ ३७ ॥

रामश्च तु वधः कुर्वन् सुधीवो वानरेश्वरः ।

अङ्गदं संपरिष्वज्य धौवराज्येऽभ्यषेचयत् । ३८ ॥

अङ्गदे चाभिधिके तु सासुकोशाः स्रवङ्गमाः ।

साधुसाध्विति सुधीवं महात्मानो क्षपूजयन् ॥ ३९ ॥

मन्त्रैः स्थापयित्वा । वसवस्त्वा गायत्रेश्च हृन्दिस्त्वादिसन्मैरासने
स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथ आहत्य मिलिताः कृत्वा विमलं जलं कुम्भेषु निधायैति
सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

महर्षिर्विहितेन नैधायनादिविहितेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हृष्टाः प्रभुकुशुः प्रियविलाशब्दं ततस्वन्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रामश्चैव महात्मानं सखायश्च पुनः पुनः ।

प्रीतासु तुष्टुवः सर्वे तादृशे तत्त्ववर्तिनि ॥ ४० ॥

दृष्टुष्टुवनाकीर्त्ता पताकाध्वजप्रोभिता ।

बभूव नगरी रम्भा किष्किन्वागिरिगङ्गरे ॥ ४१ ॥

निवेश रामाय तदा महात्माने

महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।

रमाश्च भार्यासुपलभ्य वीर्यवा-

नवाय राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥ ४२ ॥

इत्याय रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्वाकाण्डे

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

अदृष्टे तुत्त्ववर्तिनि । अभिषिक्ते सुप्रीवेऽष्टदे च । तत्र किष्कि-
न्वायं वर्तिनि वर्त्तमाने सत्तोत्तर्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौघे रामायणनिलके

किष्किन्वाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे सुहाम् ।
 आञ्जनाम सह भ्राता रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १ ॥
 शार्दूलमृगसङ्घं ह्यंघ्रिर्भूमिरवैर्लतम् ।
 नानाशुक्ललतागूढं बहुपादपसङ्कुलम् ॥ २ ॥
 आचवानरगोपुष्पैर्भाज्यैश्च निषेवितम् ।
 मेघरात्रिनिभं शैलं नित्यं द्रुचिकरं त्रिवम् ॥ ३ ॥
 तस्य शैलस्य शिखरे महतीमाद्यतां पुङ्गवम् ।
 प्रत्यष्टत वासार्थं रामः भौमिलिङ्गा मय ॥ ४ ॥
 कृत्वा च समघं रामः सुग्रीवेश सहानघः ।
 कालयुक्तं महाकाशमुवाच रघुनन्दनः ॥ ५ ॥

गुहां शिखिन्वास्यां प्रस्रवणं तदात्मन् ॥ १ ॥
 गिरिर्लतानं शार्दूलं चेति ॥ २ ॥ ३ ॥
 प्रत्यष्टत प्रत्ययहीत् ॥ ४ ॥
 समघं पूर्वोक्तम् । कालयुक्तं तत्प्राप्तोचितम् ॥ ५ ॥

विनीतं भ्रातरं भ्राता सख्यं कश्चिद्वृत्तम् ।
 इयं गिरिशुहा रम्भा विद्याला सुकमावता ॥ ६ ॥
 श्रद्धां वत्स्याम सीमिते ! वर्धरात्रमरिन्दम् ! ।
 गिरिऋद्धमिदं रम्यसुत्तमं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥
 श्वेताभिः कण्ठताम्राभिः शिलाभिरुपप्लोभितम् ।
 नानाधातुममाकीर्णं नदीददुरमंसुतम् ॥ ८ ॥
 विविधैर्दंष्ट्रखण्डैश्च चारु चितकतासुतम् ।
 नीलाविहगमङ्गुष्ठं मयूरवश्मादितम् ॥ ९ ॥
 मालतीकुन्दशुल्बैश्च सिन्दुवारः शिरीषकैः ।
 कदम्बाङ्गुनखैश्च सुष्पितैरुपप्लोभितम् ॥ १० ॥
 इयञ्च नलिनी रम्या फल्लवद्भजमण्डिता ।
 नातिदूरे सुहाया नो भविष्यति हृषात्मक ॥ ११ ॥
 मासृष्टकप्रवणे देगे सुहा साधु भविष्यति ।
 पद्माक्षैर्वोज्ज्वला सीत्य ! निवातेषं भविष्यति ॥ १२ ॥

सुकमावता उचित्रवाता ॥ ६ ॥

वर्धरात्रं जातावेकवचनम् । वार्षिका माता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नदीसम्पन्निददुरैः संयुतं कदाचनैवात्र सुन्दरम् ॥ ८ ॥ १० ॥

सुहाया नातिदूरे भविष्यति । भाष्यवादिपूरुषस्या मुहासमीप-
 वर्जिणी भविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

सुहादारे च श्रीमते : त्रिला चमत्तला त्रिधा ।
 कृष्णा चैवायता चैव भिक्षाञ्जनचयोपमा ॥ १२ ॥
 गिरिच्छन्नमिदं तात : पञ्च चोत्तरतः शुभम् ।
 भिक्षाञ्जनचयाकारमशोधरनिबोधितम् ॥ १४ ॥
 दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवाम्बरम् ।
 कैलासशिखरप्रच्छन्नानामध्यातुविराजितम् ॥ १५ ॥
 प्राचीनवाहिनीस्यैव नदीं भञ्जनकर्मणाम् ।
 सुहायाः पुरतः पञ्च त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥
 चन्दनैस्त्रिकैः सरलैः समालैरतिसुन्दरैः ।
 पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव प्रोभिताम् ॥ १७ ॥

प्राग्दक्ष प्रवर्णे ईशानदिग्भवति देशे वर्त्तमाना गुहा साधु सम्यक्
 भविष्यति सुखसाधनमिति श्रेष्ठः । पौरुषत्ववर्धनात्प्रवेशाभावाच्च साधुत्वं
 बाध्यम् । तेन निर्धृतिहारत्वं सूचितम् । पञ्चाङ्गारो चैवोपमा ।
 अतएव पुरीषात्मनिरोधकत्वान्निवाता य ॥ १२ ॥

गुहादारे इति । तेन बहिरुपवेशनसौकर्यम् ॥ १३ ॥

उत्तरतः उत्तरभागे ॥ १४ ॥

श्वेतमिवाम्बरं श्वेतवस्त्रमिव स्थितम् । श्वेतमिवपरमिति पाठे-
 परशब्दं श्वेतमिव कृष्णमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

त्रिकूटे पूर्वोक्तिवत्त्रिकूटपक्षे जाह्नवीपदेन तत्तत्ता जाह्नवीरुदग्री
 मन्दाकिन्याख्या नदी ॥ १६ ॥

पामीदैकमिदैखैव बहुलैः केतकैरपि ।

दिश्यालैः क्षिप्रैर्नैर्नैर्वैतमैः क्षतमालकैः ॥ १८ ॥

हीरण्यैः प्रोभिता भाति नानाङ्गपैशतस्ततः ।

वधनाभरणोपेता ममदेवाभ्यलङ्घिता ॥ १९ ॥

अतस्तः पश्चिद्यद्वा नानानाद्विनादिता ।

एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलङ्घिता ॥ २० ॥

पुष्पिनैरतिरम्यैश्च हंसघारणसेविता ।

अहस्यभ्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता ॥ २१ ॥

कविश्रीलोत्पलैश्चैव भाति रत्नोत्पलैः कश्चित् ।

कचिदभाति शुद्धैश्च दिव्यैः सुमुदकुङ्कुलैः ॥ २२ ॥

पारिप्लवन्नैर्गुह्यैश्च कश्चिद्विनादिता ।

रमणीया नदी सोम्या मुनिवहनिसेविता ॥ २३ ॥

पद्मं चन्दनदृशाणां पङ्क्तिः सुवचिरा इव ।

ककुभानाञ्च दृश्यन्ते मनसैवोदिताः समम् ॥ २४ ॥

• अतिमुक्तः पुष्पिनः पद्मचन्दनभेदः सरणः पीतशुभः ॥ १० ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥

• एकैकमनुरक्तैः पद्मसरानुरागमुक्तैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

• पारिप्लवः जलपङ्क्तिः ॥ २३ ॥

चहो सुरमखीयोऽयं देवः बभूविपूदम् ।।
 हृदं रंखाव सौमित्रे ! साधन निवसाक्ये ॥ २१ ॥
 हसय नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना ।
 सुधीवस्य पुरी रत्ना भविष्यति सुपातमज ! ॥ २२ ॥
 गीतवादिनिधौऽयः श्रूयते जयतां वर ! ।
 मदतां वानराणाञ्च मृदङ्गाङ्गदरैः यच्च ॥ २३ ॥
 लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुखद्वयतः ।
 भुवं मन्दति सुग्रीवः संम्राट् महतीं त्रियम् ॥ २४ ॥
 हस्तुक्ता न्यवसक्तञ्च राघवः सहस्रज्जायः ।
 बज्रहृद्यदरीकुञ्जे तस्मिन् प्रसवये गिरौ ॥ २५ ॥
 सुमुखे हि बज्रहृद्ये तस्मिन् हि धरणीधरे ।
 वसतस्तस्य रामस्य रतिरस्यापि नाभवत् ॥ २६ ॥

सुखधिरा इव । इवोऽप्यर्थे शोभमानाश्चन्दनहृत्तर्पणीरसि पश्य ।
 मनसा सङ्गत्वेन समसेवोदिताः । ककुभाणां कृत्तविशेषाणां पक्षद
 इति शेषः ॥ २० ॥ २५ ॥ २६ ॥

नातिदूरत्वगम्यं गीतेत्यादि । मृदङ्गाङ्गदरैः मृदङ्गशब्दैः ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥

बहूनि दृष्टानि उत्तमवस्तूनि यच्च ताः द्रव्यैः कुञ्जाश्च यस्मिन्निति
 निरिविशेषत्वम् ॥ २५ ॥

बज्रहृद्ये सुखसाधनबज्रहृद्यविति । इति सुखम् ॥ २६ ॥

जतां वि भाषां कारतः भाषेभ्योऽपि मरीचकीम् ।
 उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा सज्जाहं च विवेकतः ॥ ११ ॥
 आविशेन न तं निद्रा निद्रासु जयनं यतम् ।
 तत्सुखेन शोकेन बाध्योपहतचेतनम् ॥ १२ ॥
 तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपराध्वजम् ।
 तुल्यदुःखोऽभवत् भ्राता सख्यस्योऽनुनयं वचः ॥ १३ ॥
 अलं धीर ! अथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 शोचन्तो शोचन्तीदृशं सर्वाद्यां विदितं हि मे ॥ १४ ॥
 भवान् क्रियापरो शोके भवान् देवपरायणः ।
 आशिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राजव ! ॥ १५ ॥
 न शयवसितः हन्तुं राक्षसं तं विवेकतः ।
 समसंयत् रणे हन्तुं विक्रमे विद्याकारिणम् ॥ १६ ॥

उदये उदयमवर्ते अभ्युदितम् उदयं प्राप्तम् ॥ ११ । १२ ।
 आमुनयम् आमुनयवत् ॥ १३ ।
 अथां गत्वा अथं अथां नाशितव्यः ॥ १४ ॥
 क्रियापरो निजकर्मनुसृता देवपरायणो देवपूजकः व्यवसायी
 उद्यमी ॥ १५ ॥
 शयवसितः शोचन्तोऽप्यमहीनसं हन्तुं न समर्थः । विक्रमे
 विजयमाने रणे विद्याकारिणं कुठिक् ॥ १६ ॥

समुत्प्लव्य प्रोक्तुं शक्यं शिवरीतुम् ।
 ततः सपरिवारं तं राक्षसं हनुमर्षसि ॥ १७ ॥
 इतिवीमपि काकुत्स्थ ! सवागरवनाचकार ।
 परिवर्त्तयितुं ब्रह्मः किं पुनर्यं हि रावणम् ॥ १८ ॥
 ब्रह्मत्कालं प्रतीक्ष्य प्राङ्निद्रं कालोऽद्यमागतः ।
 ततः सराङ्गं सगणं दादणं तं वधिमयि ॥ १९ ॥
 अहन्तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ।
 दीप्तैराङ्गतिभिः काले भस्मप्लवनिवामसम् ॥ २० ॥
 सक्तवक्ष्यं हि तदाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ।
 राघवः सुहृदं क्षिप्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 वार्यं यदहुरस्तेन क्षिप्रमेव च हितेन च ।
 सत्यविक्रमशुक्लेन तदुक्तं लब्धम् । त्वया ॥ २२ ॥
 एष ब्रोकः परित्यक्तः सर्वकाम्यावसादकः ।
 विप्रमेव प्रतिहतं तेभ्यः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ २३ ॥

अतः ब्रोकं समुत्प्लव्य शिवसाधुसोताम् ॥ २० ॥
 परिवर्त्तनमधरोत्तरीकरम् ॥ २८ ॥ २९ ॥
 दीप्तैर्दीपकैर्वाग्यैरिति श्रियः । काले सोमकाले ॥ २० ॥ २१ ॥
 अहुरस्तेनानुदागमुतेव क्षिप्रमेव सक्तवोचितमिवपदेव हितेनैव
 वार्यं हितैर्विजया । सत्यविक्रमशुक्लेन अमोघविजयशुक्लेन ॥ २२ ॥

ब्रह्माक्षं प्रतीक्ष्यै स्थितोऽक्षि वचने तव ।

सुग्रीवस्तु नदीनाञ्च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥

उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ।

अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववर्ता ममः ॥ ४५ ॥

तदेव युक्तं प्रणिधाय लक्षणः

कृताञ्जलिस्तपतिपूज्य भाषितम् ।

उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं

प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥

विक्रमकाक्षेषु तेजः सङ्गममिति श्रेयः । प्रोक्ताह्वयामि वर्धयामि
अमुना त्वाच्छत्रमिव तदिति भावः ॥ ४३ ॥

ब्रह्माक्षं तत्त्वान्तं सुग्रीवस्तु प्रसादं चित्तसौमनस्यं नदीनाञ्चामनो-
दकत्ववृत्तम् ॥ ४४ ॥

उपकारेण युक्तो वीरोऽवश्यं प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते ।
केनचित् कृतोपकारो वीरपुरुषोऽवश्यं प्रत्युपकारोत्येवेति भावः ।
कुतश्च निश्चयस्तथाह,—अकृतज्ञो भूत्वा यद्यप्रतिकृतोऽकृतप्रत्युपकारो
भवति तदा सत्त्ववतामस्तादृशां ममो हन्ति मेवैव नाशयत्येवातो निज-
त्वादवश्यं स प्रत्युपकर्त्तेति भावः ॥ ४५ ॥

तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय निश्चिन्तयन् आत्मनः शुभं दर्शनं
शुभां बुद्धिं प्रदर्शयन्नुवाच ॥ ४६ ॥

यथोक्तमेतत्तत्र वर्धनीक्षितं
 मरेन् ! कर्त्ता न चिरात्तु वानरः ।
 वरप्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान्
 जलप्रपातं रिपुनिघ्ने धृतः ॥ ४७ ॥
 नियम्य क्रोधं परिपाल्यतां व्रतं
 क्षमस्व मासांचतुरो मया सह ।
 वसाचलेऽस्मिन् मृगराजसेविते
 संवर्त्तयन् शत्रुबधे समर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

जलप्रपातं वर्धनीक्षितं धृतः स्मिरनिश्चयः ॥ ४७ ॥
 किन्तु सुरीषेणाद्यैव रावणं हनिष्यामीत्येवं ब्रुवं राममालम्ब्य,—
 नियम्येति । शत्रुं तदन्तः संवर्त्तयन्मुक्तकालं क्षमयन् ॥ ४८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

य तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिविष्ट च ।
 वसन् मास्यन्नः पृष्ठे रामो लङ्कायमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अर्धं च कालः संप्राप्तः समर्थोऽह्य जलागमः ।
 नृपस्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसिन्धुभिः ॥ २ ॥
 नवमासवृत्तं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
 पीत्वा रसं समुद्राणां क्षौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
 अक्षमण्डरमावृष्टं मेघसोपानपङ्क्तिभिः ।

य तदेति । १ ।

स विद्वद्भिर्माधवः स कलनाह, — अथ जलागमः समयः संप्र-
 कृतार्थं संपद्य । गभ आकाशम् ॥ २ ॥

समुद्राणां रसं जलं भास्करस्य गभस्तिभिर्धैः पीत्वा कार्तिकादि-
 नवमासवृत्तं गर्भं अक्षमण्डरं रसायनं जीवजीवातु । भूतं प्रसूते जयति
 गर्भमाशास्त्रात्समुद्रस्य आरुह्यापि आदुष्टा जीवातुर्जीविनोऽक्षमिण-
 ऋः । ॥ ३ ॥

कृत्वा कर्णमात्मनिरुद्धं दिवाकरः । ४ ॥
 सन्ध्यारागोत्थितैसाक्षैरन्ध्रपि च पाशुभिः ।
 क्षिप्रैरधपटच्छेदैर्बहुभक्षिनिदाभरम् । ५ ॥
 मन्दमाद्यनिश्चयं सन्ध्याचन्दनरश्मितम् ।
 आपाशुजसदं भाति काभातुरनिवापरम् । ६ ॥
 एषा चर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिस्नुता ।
 सीतेव श्लोकसन्तापता मही बाष्पं विमुञ्चति । ७ ॥
 मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलमीतलाः ।
 ब्रह्ममञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिभिः । ८ ॥
 एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।

दिवाकरोऽनङ्गुलिं शब्दं सुकर इत्यर्थः । ४ ॥
 सन्ध्यारागोत्थितैः उद्भिन्नसन्ध्यारागेरतएव साक्षैरन्ध्रेषु पर्यन्त-
 भागेषु श्लैः क्षिप्रैः क्षिप्रैरधपटच्छेदैः कम्बुश्रैः
 क्षिप्रपटैः बहुभक्षिनिवेत्युत्प्रेक्षा । ५ ॥

मन्दमाद्यत एव निन्दासो यस्य तम् । सन्ध्याक्षयेन चन्दनेन हरि-
 चन्दनेन रश्मितम् । आपाशु जलपाशुजसदम् । जलदद्याने काभा-
 तुरस्य कपोलादि । ६ ॥

चर्मैश्च रविनीमेषा परिक्लिष्टा तन्महा नाम्बभूषाश्च नाम्ब मेघ-
 जम्बु । ७ ॥

मेघैः सीदरादिभिर्मुक्ता इति मन्दा । कर्पूरश्चित्तवलयवन्मृगः

सुधीव इव शान्तादिर्धाराभिरभिषिष्यते ॥ ८ ॥

मेघकण्ठाजिनधरा धाराचक्षोपवीतिनः ।

मास्ततापूरितमुखाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥

कक्षाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।

अन्तःकान्तिनिर्घोषं सवेदनमिवाप्सरम् ॥ ११ ॥

नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभानि मे ।

स्फुरन्ती रावणस्यास्ते वैदृशीव तपस्विनी ॥ १२ ॥

इमास्त्वामकथयतां हिताः प्रतिवृत्ता दिवः ।

अमुलिप्ता इव घनैर्नृपहनिष्ठाकराः ॥ १३ ॥

चेतकान्तिनी वता अङ्गलिभिः सातुमिच्छादरातिशयादुत्तिः जलव-
च्छान्तिहरत्वाच्च ॥ ८ ॥

कुक्कुः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन् । धाराः जलधाराः अथ अङ्ग-
ल्यादिर्वनदाश्चलाद्यावधिः ॥ ८ ॥

धाराः सर्वधारास्तद्रूपयसोपवीतधराः । मास्ततापूरितलेन अम्ब-
ुखा प्राधीताः उमकान्ताध्ययना नटव इवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अन्तर्गतस्तनितरूपो निर्घोषः कक्षाप्रहारे क्रियमानः अम्बो यस्तु
तत् सवेदनमित्यसौप्तमाश्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

घनैरमुलिप्ता इमास्तत्र नृपा अहृष्टा यथावयैः यासु ताः प्रति-
वृत्ताः प्रतिवृत्तमाचीत्वादित्यानाः । इमा दिवो मकथयतां मन्मथोत्सव-
सावधानप्रवासहितानां हिताः सुखजनिकाः ॥ १३ ॥

कषिद्याभिसंबद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् ।
 कुटवान् पक्ष सौमित्रे ! पुष्पितान् गिरिसाद्यपु ।
 मम लोकाभिभूतस्य कामसन्दीपमान् स्थितान् ॥ १३ ॥

रजः प्रयान्तं सहिनोऽस्य वासु-
 निंदाचक्षोषप्रसराः प्रजान्ताः ।
 स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
 प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १४ ॥
 संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः
 प्रियाव्यक्ताः संप्रति चक्रवाकाः ।
 अभीष्टवर्षोदकविचारेषु
 यानानि मार्गेषु न सम्पतन्ति ॥ १५ ॥

वाय्वाभि संबद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् कृतान् वर्षाया
 आगमेन समुत्सुकान् सहर्षान् सानुषु स्थितानित्यन्वयः ॥ १३ ॥

सहिमः सधीतः । निंदाघस्य यीक्षस्य देशप्रसराकायादयः ।
 स्थिता यात्रा निरुतेति यावत् । स्वदेशान् यान्ति प्रियावियुक्ताः
 सानुप्रसक्त्यात् ॥ १४ ॥

मानसं सरः । अभीष्टमतिप्रवृत्तं वर्षोदकं तेन निरुतेषु
 निरुद्धममेव मार्गस्त्विति शेषः । यानानि वद्यादीनि न सम्पतन्ति
 न सम्पन्ति ॥ १५ ॥

कचिन्मकारं कचिद्भकारं
 नभः प्रकीर्णान्मधुरं विभाति ।
 कचिन् कचिपर्वतसन्निरुद्धं
 हृषं यथा ज्ञानमदार्श्ववस्य ॥ १७ ॥
 क्षामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पै-
 र्नेवं जलं पर्वतधातुमाद्यम् ।
 मयूरकेकाभिरनुप्रयातं
 जैलापैर्गाः भीमतरं वहन्ति ॥ १८ ॥
 रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं
 प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ।
 जनेकवर्णं पञ्चरात्रधूतं
 भूमौ पतत्यस्रफलं विपकम् ॥ १९ ॥
 दिद्युत्पताकाः सञ्जलाकमालाः
 यैलेन्द्रकूटास्तिसन्निकाशाः ।

ज्ञानमदार्श्ववस्य निक्षिप्तकस्तम्बस्य ॥ १७ ॥

सर्जः। दियुः। सैर्निः। पर्वतसन्निधौ। तुभिस्तान्। सान्धवशे। मयूरजम्बु-
 रनुप्रयातमनुच्छतं जलं नद्यः शीघ्रं वहन्ति समुद्रहन्ते ॥ १८ ॥

रसाकुलं रसवद्। षट्पदसन्निकाशं अमरसदृशवर्णं। प्रकामं
 वषेच्छं यथा भवति तथा प्रभुज्यते जनेरिति शेषः। क्षाम्यसस्यति-
 यकतात् स्वयमेव भूमौ पततः ॥ १९ ॥

मर्जन्ति मेघाः ससुदीर्घनादा
 मक्ता गजेन्द्रा इव संवृगस्याः ॥ २० ॥
 बर्षोदकाप्याधितद्वाहस्रानि
 प्रसृत्तसुतोत्सवसिंह्यानि ।
 घनानि निवृहृमलाहकानि
 पश्चापराह्णेज्यधिकं विभ्रान्ति ॥ २१ ॥
 ससुदहन्तः सलितातिभारं
 बलाकिनो वरिधरा नदन्तः ।
 महत्सु न्द्रेषु महीधराणां
 विभ्रस्य विभ्रस्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२ ॥
 मेघाभिकामा परिसम्मतन्ती
 सस्योदिता भाति बलाकर्षिणिः ।
 घातावधूता वरपौण्डरीकी
 लम्बेव माला हचिराम्बरस्य ॥ २३ ॥

बलाकमालया तत्पौण्डरीका सहितः । कूटः शिखरं तदरकारसदृश-
 कारः ॥ २० ॥

प्रसृत्तेत्यादि । सस्योत्सवप्रसृतसमूहाणि । नितर्कादृष्टा मलाहका
 येषु तानि ॥ २१ ॥

सलितातिभारं सलितात्पभारं भारवलाच्च विभ्रस्य विभ्रस्य
 गमनम् ॥ २२ ॥

बालेन्द्रगोपालरचितितेन
 विभरति भूमिर्भवशादलेन ।
 गात्रासृष्टमेन शुक्रप्रभेन
 मारीच सास्योचितकम्बलेन ॥ २४ ॥
 निद्रा घनैः केयवमभ्युपैति
 द्रुतं मदी सागरमभ्युपैति ।
 वृष्टा वक्त्राका घनमभ्युपैति
 कान्ता सकामा मिथमभ्युपैति ॥ २५ ॥
 जाला वनान्ताः त्रिखिसुप्रवृत्ता
 जालाः कदम्बाः सकदम्बजालाः ।
 जाला वृषा गोषु समानकामा
 जाला मही सस्यवनाभिरासा ॥ २६ ॥

गर्भाय मेघेष्वभिकामो यस्याः सा । परिसम्पत्तौ नभसि
 गच्छन्ती व्यस्यन्न संमोदिता हर्षवती । वलाकपङ्क्तिस्त्रिवर्णा ऋषः ।
 सदुल्लेखा वातेत्यादि । वरा जेहा पौण्डरीकी चेतपद्मसन्निधी
 कम्बा वचिरोम्बरस्य मालेय ॥ २३ ॥

बालेन्द्रगोत्रे रन्तरे मध्ये मध्ये चिचितेन प्रवृत्तेन युता भूमिः ।
 सतः शुक्रवर्णेन मध्ये मध्ये जालाभिन्दुयुतेन कम्बलेन गात्रासृष्टमेन
 गात्रानुसृष्टेन वृता मारीच ॥ २४ ॥

निभेति आवाह्या आपोत्सवाङ्कुरा गर्भधारणार्थम् ॥ २५ ॥

वहन्ति वर्तन्ति नन्दन्ति भान्ति
 भ्यायन्ति वृत्तान्ति वनान्वसन्ति ।
 नद्यो घना मत्तगता वनान्ताः
 प्रियाविहोनाः शिखिनः प्रवह्नाः ॥ २७ ॥
 महर्विताः केतकिपुष्पगन्ध-
 मात्राय मत्सा वननिर्झरेषु ।
 प्रपातप्रवहाकुलिता गजेन्द्राः
 सार्द्धं मयूरैः ममदा नन्दन्ति ॥ २८ ॥
 धारानिपातैरभिहन्यमानाः
 कदम्बप्रासादं विलम्बमानाः ।
 क्षयार्जितं पुष्परसावगाढं
 मनैर्मदं षट्चरणास्त्रजन्ति ॥ २९ ॥

शिखिनां शूलं प्रवहन्ति चेष्टे नै । सक्तदम्बाः सक्तदम्बपुष्पाः शाखा
 येषाम् । समान्धमाना उभयेपि आसन्नं इत्यर्थः । सस्यैर्वनैश्चाभि-
 राता ॥ २६ ॥

वहन्नादिक्रियायां नद्यादीनाम् क्रमेणान्वयाद्यप्यासन्नमन्त्रादः ।
 हवद्भूमाः समान्धसन्ति सुग्रीवराज्यनाभात् ॥ २७ ॥

वननिर्झरे क्रोडया केतकगन्धमात्राय महर्विताः प्रपातप्रवहः
 प्रपतन्निर्झरप्रवहः ॥ २८ ॥

मयूरसौख्यसाक्षैरवगाढं हृदं मदं क्षयमेवास्त्रवेनार्जितम् ॥ २९ ॥

अङ्गारपूर्वोत्करवधिकायैः
 फलैः सुपथ्याभिरसैः समृद्धैः ।
 लम्बूद्गमायां मधुभिर्निभासा
 निषीदमाना षट्पद्दौघैः ॥ २० ॥
 तडित्पताकाभिरलङ्किताना-
 रुदीशंगम्भीरमहारवायाम् ।
 विभानि रूपाणि मलाहकानां
 रणोत्सुकानामिव वारसानाम् ॥ २१ ॥
 मार्गशुभः सैलवनानुसारी
 संप्रस्थितो मेघरवं निगम्य ।
 युद्धाभिकामः प्रतिनादशब्दी
 मत्तो गजेभ्यः प्रतिसञ्चिह्नतः ॥ २२ ॥
 कचिन्नगीता इव षट्पद्दौघैः
 कचिन्नपृष्ठा इव नीलकण्ठैः ।

अङ्गारः शान्ताग्निः लम्बूयस्य ॥ उत्करवधिकायैः । अनेन अङ्गारवा-
 जलिनहात् सञ्चिह्नम् । अच्युत्तिरङ्गहारः ॥ २० ॥ २१ ॥
 पृष्ठमेः मेघरवं निगम्य श्रुत्वा प्रतिनादशब्दी । अच्युत्तिरङ्गहारः-
 वादशब्दो प्रतिचिह्नतः ॥ २२ ॥

कविप्रमत्ता इव शारथेभ्यः
 विभाष्यनेकादिष्वो यनाम्नाः ॥ ११ ॥
 कदम्बसर्ज्जुनकन्दलाद्या
 यनाम्नभूमिर्मधुवारिपूर्णा ।
 मयूरमकराभिरुतप्रवृत्तै-
 रापानभूमिप्रतिमा विभ्रति ॥ १२ ॥
 दुत्तावनाभं सलिलं पतयै
 सुनिर्मलं पषपुटेषु स्रजम् ।
 ब्रह्मा विवर्णच्छदना विहङ्गाः
 सुरेन्द्रदत्तं हविताः पिबन्ति ॥ १५ ॥
 धटपादतल्लीमधुराभिधानं
 स्रवज्जमोदीरितकण्डसाक्षम् ।
 आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै-
 र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥ १६ ॥

अनेकाद्ययिष्यः अनेकभाषात्रयिष्यः ॥ १३ ॥

कन्दनं स्रजोत्पलं मधुवारि मधुसदृशवारि । आपानभूमि-
 र्भयपानभूमिस्तस्यामपि, कदम्बादियुष्माणि । मधुपूर्वता सततमशब्द-
 स्रवज्जम् ॥ १३ ॥

विवर्णच्छदनाः अन्तस्फुल्लिता विवर्णप्रकाशः ॥ १५ ॥

कश्चित् प्रवृत्तैः कश्चिदुज्ज्वलैः
 कश्चिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ।
 व्यालम्बवर्द्धभिरप्यैर्मधुरै-
 र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥ २७ ॥
 स्वनै र्यनानां प्रवगाः प्रमुखा
 विहाय निद्रां विरसन्निवृद्धाश्च ।
 अनेककृपास्ततिवर्णनाद्वा
 नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ २८ ॥
 नद्यः ससुहासितचक्रवाका-
 सट्टानि शीर्षान्यपवाहयित्वा ।

घटप्रवोः अमरकतभ्रान्तिवर्धं तन्वीलां मधुरजभिधानं शीर्षं
 यस्मिन् । इवङ्गमानां भेकानामुदीरितमेव कथ्यतां यत्र सूत्रधार-
 मुखशब्दं शान्तो यस्मिन् । मेघशब्दा एव शब्दप्रवादाः तैराविष्कृतं
 प्रकटितं सङ्गीतं वनेषु प्रवृत्तमिव ॥ २७ ॥

प्रवृत्तैरारब्धवृत्तैः उज्ज्वलैः गायकाद्यैः । वृक्षाग्रनिषण्णकायाश्च
 सङ्गीतोपकल्पितव्यमद्वयैः ॥ २७ ॥

विरसन्निवृद्धां विरसन्मादितां मुखशक्तिकृत्स्नानि श्रेयः । प्रवगा
 भेकाः अनेककृपा व्याकृतिः संस्मरणं वर्णां शीतलीलादिर्नन्दन
 येषाम् ॥ २८ ॥

इति नवप्रसूतपूर्वभोगा-
 इतं स्वभक्तारस्तुपोपयन्ति ॥ १८ ॥
 नीलेषु नीला नववारिपूर्णा
 मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति यत्नाः ।
 द्वाग्निदर्शेषु द्वाग्निदग्धाः
 शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥
 प्रसक्तस्रग्धितग्रहिण्यनि
 स्रग्धगोपाकुलकाहलानि ।
 चरन्ति नीपाकुनवासितानि
 यजाः सुरग्याणि वनान्तराणि ॥ ४१ ॥
 नवान्धधाराहमकेकराणि
 भुवं परिस्त्रज्य शरोरुहाणि ।

कामातुरयुवतिरुक्तान्तं नदीषु व्यारोपयति । नद्य इति । वारि-
 पूरेण तप्तदाहिता उन्नमिताश्चक्रवाकरूपसूतना याभिः शीर्यानि तटानि
 निराधकजरत्नोत्थानीयान्यपवाहयित्वा निरस्त्य नवप्रसूतपूर्वभोगादृतं
 नवं प्रादृतं मुव्यासुपहारात् पूर्वे मूर्धभोगादादृतं स्वीकृतम् । उपरो-
 पयन्ति । प्रसमुपोदः प्रादपूरणे इति क्लृप्तम् ॥ १८ ॥

नीलेषु मेघेषु शक्ता नीलमेघाः प्रतिभान्ति । द्वाग्निदर्शेषु शैलेषु
 सादृशाः शैला यदि शक्ता भवन्ति तदाभे इव । बद्धमूला इत्यु-
 भवान्वाचि ॥ ४० ॥

नद्वपुष्पाक्षिं सकेसराक्षि
 मयानि दृष्ट्वा धमराः पिबन्ति ॥ ४२ ॥
 मत्ता गजेन्द्रा सुहिता गवेन्द्रा
 घनेषु विक्रान्ततरा भृगेन्द्राः ।
 रम्या नगेन्द्रा निभन्ता नरेन्द्राः
 प्रकीडितो वारिधरैः क्षुरेन्द्रः ॥ ४३ ॥
 मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा
 महाजलौघैर्गगनत्रस्तम्बाः ।
 नदीस्रटाकानि सरासि वापी-
 न्दीप्तिं स्रज्ज्वालयन्ति ॥ ४४ ॥
 वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति
 प्रवन्ति वाताः समुदीर्घवेगाः ।
 प्रमल्लकुलाः प्रवहन्ति शीघ्रं
 नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥

प्रमल्लकुलवन्मयूरवन्ति । शृङ्गरोप इन्द्ररोपः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 गवेन्द्राः खगमाः निभन्तास्त्रस्तोद्योगाः सर्वत्र जाता इति शेषः ।
 सुदेन्द्रो हरेन्द्रः प्रकीडितः कर्त्तारि विष्टा ॥ ४३ ॥
 समुद्रतलसिद्धकृतः समुद्रभादो यैः क्षपवाहयन्ति प्रवहन्त्यनामि
 कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

मरीचरेखा इव पर्वतरेखाः

सुरेन्द्रनीतिः पद्मोपनीतिः ।

धनाधुकुम्भैरभिमिष्टमाना

रूपं शिथं स्वाभिव दग्धयन्ति ॥ ४६ ॥

घनोपगूढं गगनं न तारा

न भास्करो दग्धनमभ्युपैति ।

मवैजंलौघैर्धरणी विदग्धा

तनो विलिप्ता न दिग्गः प्रकाशः ॥ ४७ ॥

महाक्षि कूटानि महीधराणां

धाराविधौ तान्यधिकं विभामि ।

महाममाणैर्विमुलैः प्रपातै-

र्षुक्ताकलापैरिव लब्धमानैः ॥ ४८ ॥

शैलोपलप्रस्तुतमानवेगाः

शैलोत्तमानां विमुक्ताः प्रपाताः ।

वर्धधवेगा रूढयः विप्रतिपन्नः प्रतिपन्नो मार्गो खडा
पामिकाः ॥ ४५ ॥

रूपं निर्मलमाकारं शिथं विविधधातुयुक्तलक्षणां दग्धयन्तीव ॥ ४६ ॥

घनोपगूढान् गगनस्य तारा रविदर्शनाभराः । विदग्धा
पामिकां प्राप्ता ॥ ४७ ॥

प्रपातैर्भिर्धरैः ॥ ४८ ॥

पुष्पासु सखादितमर्चिषासु

हारा विकीर्यन्त हवावभानि ॥ ४८ ॥

शीघ्रं प्रवेगाविपुलाः प्रपाता

निर्धैतिच्छद्मोपतला गिरीणाम् ।

सुकाकलापप्रतिभाः पतन्तो

महागुहोत्सृजतलैः प्रियन्ते ॥ ५० ॥

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।

पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥

विलीयमानैर्विहगैर्निर्मोक्षद्विष्ट पङ्क्तयैः ।

विकसन्त्या च मालत्या गतोक्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥

वृत्ता याना नरेन्द्राणां सेना पथ्येव वर्तते ।

वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥

मासि प्रौष्ठपदे बह्व्य माह्व्ययानां विवक्षताम् ।

अथमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥

प्रपतन्तीति । प्रपाता निर्धाराः विकीर्यन्तच्छुद्धन्तः ॥ ४८ ॥

निर्धैतं क्षान्तिं शृङ्गायामुपतलं यैस्ते ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ज्ञायतेऽनुमीयते । अनुमानाद्वारः ॥ ५२ ॥

वृत्ता निवृत्ता वृत्तेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । प्रस्थितापि सेना पथ्येव

वर्तते समीकृताः निवृत्तं साधारणधर्मः ॥ ५३ ॥

निवृत्तकर्मायतनो नूनं सञ्चितसङ्घः ।
 आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ५५ ॥
 नूनमापूर्वमाकाशाः सरस्वा वर्धते रथः ।
 मां समीप्य समायान्तमद्योधाया इव स्वनः ॥ ५६ ॥
 इमा स्त्रीतनुया वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।
 विजितारिः सदारस्य राज्ये महति च स्थितः ॥ ५७ ॥
 अहन्तु इतदारस्य राज्याच्च महत्तमुग्रतः ।
 नदीकूलमिव द्विजमवधीदामि कल्परा ॥ ५८ ॥
 प्रोक्तस्य मम विस्तीर्णो वर्षास्य भगदुर्गमाः ।
 रावणस्य भगदन्तु गच्छरपारः प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥

प्रोक्तपदो भागपदः ब्रह्म वेदं विवक्ष्यतामभ्येतुमिच्छताम् ।
 अध्यायसमय उपकरणकालः ॥ ५७ ॥
 निवृत्तं कर्म कदादि कर्म यस्य तादृशमायतनं यस्य सञ्चितः
 सङ्घः जीवनसाधनानि येन स भरत आषाढीं प्राप्यभ्युपगतः कृत
 यत्किञ्चित् प्रवसन्त्यः ॥ ५५ ॥
 आमायाक्तं समीप्य वनतः प्रतिनिवृत्तमिति शेषः ॥ ५६ ॥
 वर्षाः प्राप्येति शेषः ॥ ५७ ॥
 नदीकूलं कर्तुं ॥ ५८ ॥
 वर्षास्य विस्तीर्णं इत्यनुकर्षः । अपारः दुष्प्राप्यैरनिर्जितम-
 यारः ॥ ५९ ॥

अवाचाच्चैव हृष्टेना भार्गव्य ममदुर्गमात् ।
 प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किञ्चिदीरितम् ॥ ६० ॥
 अपि चापि परिक्रिष्टं चिराद्दरैः समागतम् ।
 आत्मकार्यं गरीयसाहकुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥
 स्वयमेव हि विज्ज्मन् ज्ञात्वा कालमुपागतम् ।
 उपकारश्च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥
 तस्मात् कालप्रतीचोऽहं स्थितोऽस्मि शुभसङ्गतः ।
 सुग्रीवस्य नदीनाञ्च प्रसादमभिकाङ्क्षयन् ॥ ६३ ॥
 उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते ।
 अल्लतच्छो मनिष्ठतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥
 अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः
 कृताञ्जलिस्तपतिपूज्य भाषितम् ।
 उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं
 प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥

अवाचां सर्वदशावाचाभावं कार्यान्मुखतया सुग्रीवे प्रणतेऽपि
 नया सोताभ्यं वयाद्युद्दिष्टं किञ्चिदपि नोक्तम् ॥ ६० ॥

अपिच तदानीं गरीयसे आत्मकार्यं बहुमनुचितमित्याह,—
 अपिचेति । अपिपरिक्रिष्टम् अतिपरिक्रिष्टम् । गरीयसादत्य-
 काराण्ययत्नासाध्यानात् नेच्छामि नैविवम् ॥ ६१ । ६२ । ६३ ।

यदुक्तमेतत्तद सर्वमीक्षितं
 नरेन्द्रकर्ता न विराड्दुरीश्वरः ।
 ज्वरप्रतीक्षः क्षमतामिसं भवान्
 जलप्रपातं विमुनियते हतः ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

श्लोकं चाख्यातम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणमिलने
 किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोमविंशः सर्गः ।

समीक्ष्य दिगलं ध्यौम गतविद्युदलाक्षकम् ।
सारसकुलसहृष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥
समृद्धार्थं च सुशीवं मन्दभर्माद्यसंग्रहम् ।
चत्वार्यश्वाद्यतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २ ॥
निरुक्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं रुद्रा ।
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥
स्वाक्ष यद्वीमभिप्रेतां ताराश्चापि समीक्षितान् ।
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥

इदं ह्यद्य ध्यौम समीक्ष्य चरीचरमुपागम्य हनूमतावब्रवीद्विष्णुतरेण
नवमहोष्णस्रोताम्वयः ॥ १ ॥

मन्दो धर्माद्ययोः संग्रहो यस्य तत् । अस्मतां मार्गे कामप्रवृत्ति-
चक्षुषमव्यर्थमाश्रयन्तम् इति ज्ञेयः । यकान्तगतमानसम् । काम-
भोजार्हेकान्तदेशगतचित्तम् ॥ २ ॥

निरुक्तकार्यं निश्चयवांतिवधरूपसकार्यं सिद्धार्थं प्राप्तव्यम् ।
अभिप्रेतानीक्षितानर्थान् प्राप्तवन्तम् ॥ ३ ॥

कीदृशमिव देवेभ्यो मन्थर्वापरसाङ्गैः ।
 मन्त्रिषु न्यासकार्यञ्च मन्त्रिणामनवेचकम् ॥ ५ ॥
 उच्छिन्नराज्यसन्देहं कामदत्तमिव स्थितम् ।
 निश्चितार्थोऽद्यतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषकित् ॥ ६ ॥
 प्रसाद्य वाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ।
 वाक्यविद्याकृतस्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७ ॥
 हितं पश्यञ्च तथ्यञ्च सामधर्मार्थनीतिमत् ।
 प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासस्तनिश्चयम् ॥ ८ ॥
 हरीश्वरमुपास्य हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ।
 राज्यं प्राप्तं यत्तत्त्वेन कौन्तेय श्रीरभिवर्जिता ॥ ९ ॥

स्त्री पञ्जी कमल् ॥ ८ ॥ ५ ॥

उच्छिन्नराज्यसन्देहं मन्त्रिसौष्ठवेन नष्टराज्यपालनसन्देहं निश्चि-
 तार्थः निश्चितसर्वशास्त्रार्थः । अद्यतत्त्वज्ञः कर्तव्याकर्तव्यसत्कर्तव्य-
 तत्त्वज्ञः । कालेति कालोदितं धर्मविशेषमनुष्ठेयं वेत्ति तादृशः ॥ ६ ॥
 वाक्यैः प्रसादप्रयोजनैः ॥ ७ ॥

हितं तत्त्वानुहितं यथ्यं कालान्तरहितम् । तथ्यं सत्यम् । सामादि-
 चतुष्कवत् । अत्यनुष्ठेयं वाक्यविशेषकम् । प्रणयत्वं प्राप्तया प्रीत्या
 संयुक्तम् । विश्वासे खल्वन्यप्रसाद्ये स्तनिश्चयमीदृशं हरीश्वर-
 मित्यन्वयः ॥ ८ ॥

तत्र प्रसादप्रयोजनवाक्यान्वाह, —राज्यं प्राप्तमित्यादि । कौन्तेय
 कुलप्रसायता ॥ ९ ॥

मित्रार्थां संग्रहः श्रेयस्तद्वान् कर्तुमर्हति ।
 यो हि मित्रेषु कालक्षः सततं साधु वर्त्तते ॥ १० ॥
 तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्त्तते ।
 यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यपि च भूमिपः ।
 समान्येतांनि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥
 तद्वज्रात् पृत्तमप्यस्रः स्खलः पथि निरत्यये ।
 मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत् कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥
 मत्तव्यं सर्वकर्माणि मित्रार्थं यो न वर्त्तते ।
 क्षम्यमादिहतोत्साहः सोऽनर्थेनावरुध्यते ॥ १३ ॥
 यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्त्तते ।
 स ह्यत्रा महतोऽप्यर्थान् मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४ ॥

श्रेयः कर्तव्यश्रेयः । कालक्षः प्रत्युपकीरकालक्षः साधु वर्त्तते
 साधुमुष्ठानवान् वर्त्तते ॥ १० ॥

दण्डश्चेतेन दण्डः सैन्यम् । आत्मा सकलमयमः समानि स्ववश-
 त्वेन समवस्य । समवेतानीति पाठे मित्रितानीत्यर्थः । नपेक्षमपि
 पृथग्भूतमिति भावः ॥ ११ ॥

निरत्यये निरुपाये अभिनीतार्थं प्रतिष्ठासार्थम् ॥ १२ ॥

सक्षममाश्वरयः विशेषेण कृतीत्याहोऽन्यत्र कर्मणीति शेषः ॥ १३ ॥

कालव्यतीतेषु कर्मयोगितकालमतिज्ञानस्य यथास्तेषु वर्त्तते तत्
 सिद्धये यतते स मित्रस्य महतोऽर्थान् ह्यत्रादि मित्रार्थेन मित्र-

तदिदं मिथकार्थं नो काष्ठातीतमरिन्दम् ।

क्रियतां राघवस्यैतद्देहाः परिमार्गणम् ॥ १५ ॥

न च कालमतीतं मे निवेदयति कालवित् ।

त्वरमाणोऽपि स प्राज्ञश्चाव राजन् ! वसामुगः ॥ १६ ॥

कुलस्य हेतुः स्कीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ।

आग्नेयप्रभावश्च स्वयञ्चाप्रतिमोद्युषैः ॥ १७ ॥

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ।

हरीश्वर ! कपिश्रेष्ठानाञ्चापयितुमर्हसि ॥ १८ ॥

न हि तावद्भवेत् कालो व्यतीतयोदनादृते ।

योदितस्य हि कार्यस्य भवेत् कालव्यतिक्रमः ॥ १९ ॥

प्रयोजनकार्येण न युज्यते उचितकालाकृतं कृतमप्यकृतप्राप्तमिति
भावः ॥ १७ ॥

तत्काष्ठातीतं भविष्यतीति शेषः । तस्मात् क्रियतामित्यादि ॥ १५ ॥

ननु तत्कार्यकालावयस्येत् ॥ तं आपयिष्यत्येवेत्याह,—नचेति ।
कालवित् कालज्ञोऽपि स प्राज्ञश्चावभिप्रायमेव केवलमनुगच्छेत्
युष्मो विव्रतीति भावः ॥ १६ ॥

त्वदीयस्य स्कीतस्य महतः कुलस्य हेतुर्द्विहेतुः दीर्घबन्धुः इदानीं
आशानारे च बन्धुः । सप्तश्च प्राज्ञपुंगवः ॥ १७ ॥

कृतं तव कार्यमिति शेषः । आश्चापयितुमर्हसि । रामनिबोधात्
युर्वमिति शेषः ॥ १८ ॥

अकर्तुंरपि कार्यस्य भवान् कर्ता हरीश्वर ! ।

किं पुनः प्रतिकर्तुंभो राज्येन च बध्नेन च ॥ २० ॥

अकिमानतिविद्वान्मो वानरर्षगणेश्वर ! ।

कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किमु सज्जसे ॥ २१ ॥

कामं खलु ब्रूः शक्रः सुरासुरमहोरगात् ।

वज्रे दाशरथिः कर्तुं त्वप्रतिज्ञामेवमेतन् ॥ २२ ॥

प्राणत्यागाविश्रब्धेन कृतं तेन महत् प्रियम् ।

तस्य मार्गम वेदेहो हृथिव्यामपि चाश्वरे ॥ २३ ॥

मन्वेवमपि काव्यव्यतिक्रमस्तुल्योऽत आह,—नहीति । चेदमाहुते रामधिरयां विना जातोऽपि काव्यव्यतिक्रमो न दोषायेति भावः । सत्ये-
रक्षयः यदि काव्यंकरन् तदा काव्यव्यतिक्रमो भवेदेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्तुंरपि अन्तुपकर्तुंरपि कार्यस्य कर्ता । अहं ह्यहम् । प्रतिकर्तुं-
श्रमकर्तुः ॥ २० ॥

आज्ञायां किमु सज्जसे । किमर्थे तदाज्ञाप्रतीक्षया विन-
म्यसे ॥ २१ ॥

यद्यपि रामस्य न सहायवेच्छा तथापि सपरिवारोऽहं क्षीता-
मन्वेधथिव्यामीति त्वत्प्रतिज्ञामवेक्ष्यते सत्प्राप्तत्वावेति धरीक्षते
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्राणत्यागाविश्रब्धेन । अमपकारिवारिप्राणत्याजने तदनौ-
चित्यशङ्कादहितेन निपक्षत्वं स्वकृत्यमेवेति बुद्ध्या तव प्रियं कृतं मार्गम
अन्वेषयाम ॥ २३ ॥

देवदानवगन्धर्वा असुराः समद्वन्द्वताः ।

न च यथा भयं तस्य कुर्युः किमिव राक्षसाः ॥ २४ ॥

तदेवं व्रजियुक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा ।

रामस्यार्हसि पित्रेभ्यः कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २५ ॥

नाधस्तादवनौ नास्म्यु गतिर्नोपरि चास्वरे ।

कस्यचित् सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर ! तवाज्ञया ॥ २६ ॥

तदाज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्थनु ।

हरयो ह्यप्रभृयास्ते सन्ति कोव्ययज्ञोऽनघ ! ॥ २७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कास्ते बाधु निरूपितम् ।

भयमिति राज्ञे इति श्रेयः ॥ २८ ॥

प्रतिकृतः कान्तोयकारस्य पित्रेभ्यः कपिराज ॥ २५ ॥

भदानीं सुग्रीवस्याधिवैभवं दर्शयति । तवाज्ञाज्ञाने सति
अस्माकं हरीश्वरं मध्ये यः कश्चिदपि सज्जते विजम्बते तस्य कस्यचित्
कस्यापि वलिना दुर्बलस्य बाधस्तत् प्राप्ताकोऽन्यत्र वा गतिर्जीविनं
नास्ति ॥ २६ ॥

यदेष तदाज्ञापय । आज्ञापकत्वं सूचति । कः कपिः ते किं
कं निधोगं कुतो वापि । सर्वविभक्तिकक्षसिः । कुत्रापि स्थितः
व्यवस्थतु शक्नुतिष्ठतु । आज्ञापनीया सेना नियतसि । यत्राह,—
हरय इति । कोव्ययसः कोटिघटितसंख्यायानि कर्तुं दृष्टारो उपरि या
संख्या समुद्राख्या तदा संख्या इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सुधीवः सत्यधर्मसंस्कार मतिमुत्तमाश्च ॥ २८ ॥
 सन्दिदेशातिमतिमासीत् नित्यकृतोद्यमम् ।
 दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंगहे ॥ २९ ॥
 यथा सेना समया मे धूम्रपालाश्च सर्वत्र ।
 समागच्छन्तश्चक्रेन सेनायोगेण तथा कुरु ॥ ३० ॥
 धे ध्वजपालाः श्रवणाः शीघ्रगा व्यवसायिनः ।
 समानयन्तु ते शीघ्रं त्वरिताः प्राक्कान् मम ॥ ३१ ॥
 स्वयस्मानन्तरं कार्यं भवानेवानुपस्यतु ॥ ३२ ॥
 त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयाद्विह वानरः ।
 तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥
 हरीन् च दृष्ट्वा लुपयातु साङ्गदो
 भवान् समानान् अधिष्ठत्य निश्चितम् ।

मतिं तदनुष्ठानविषयाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥
 असङ्गेन अविकल्पेन सेनायुद्धेन सेनायोगेन सहसि श्रेष्ठः ॥ ३० ॥
 ध्वजपाला दिगन्तर्षतिसेनापंतयः समानयन्तु समागच्छन्तु ॥ ३१ ॥
 अदन्तरम् आनयमानन्तरं कार्यं सेनादर्शनगणनादि अनुपस्यतु
 सम्प्राप्त्यतिष्ठि यावत् ॥ ३२ ॥

त्रिपञ्चरात्रात् पञ्चदशदिनादूर्ध्वं यः प्रागच्छेत्तस्य दण्डः तेन
 पक्षमर्थे सर्वैरागन्तव्यमिति भावः । नार्तिपञ्चरात्रादवियमाञ्चेति
 बोध्यम् ॥ ३३ ॥

इति श्ववक्त्रां हरिमुन्नवन्तरो १
विधाय वेषः प्रविशेन्न वीर्यवान् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

रुजान् हरीन् साकृदो भवामुपयातु ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

एष प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ।
 वर्षरात्रे स्थितो रामः कामलोकाभिपीडितः ॥ १ ॥
 पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।
 शारदीं रजनीञ्चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुपमां ॥ २ ॥
 कामवृत्तश्च सुग्रीवं नद्याश्च जलकात्मजाम् ।
 दृष्ट्वा कालमतीतश्च सुमोहं परमातुरः ॥ ३ ॥
 स तु संज्ञानुपगम्य मुहुर्त्तान् मतिमान् वृषः ।
 मनस्यामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युत्प्रसाहकम् ।
 सारसारवर्षघुटं विमलाम्पत्तिया गिरा ॥ ५ ॥

चार्जं सेनोद्योगकालं सुमोहं व्याकुलचित्तो बभूव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 संज्ञां चिन्तयामास मनस्यं मनःसन्निहितामपि चिन्तयामास ।
 जीवति न वा कथमेतां प्रत्यानेष्यामीति चिन्ता ॥ ४ ॥
 सारसप्रस्थैः संघुटं शब्दवत् व्योम दृष्ट्विति सम्भवः ॥ ५ ॥

आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ।
 सारसं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियान् ॥ ६ ॥
 सारसारावसस्यैः सारसारावनादिनी ।
 आश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥
 पुष्पितां आसनान् दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ।
 कथं वा रमते बाला पश्यन्ती नामपश्यती ॥ ८ ॥
 या पुरा कलहंसानां कसेन कलभापिषी ।
 बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साद्य मे रमते कथम् ॥ ९ ॥
 निःस्ननं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ।
 मुग्धरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥
 सरांसि सरितो धार्योः काननानि धनानि च ।
 तां विना स्युःश्रावार्थो चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥

हेमवर्णो धातवो हेमधातवः । ६ ॥

सारसनादसदृशनादवती या सारसामारावाथ परस्परसमाङ्गा-
 नाय कृतैर्मादैर्यो रमते आश्रमे ॥ ७ ॥

काञ्चनानिव काञ्चनपुष्पानिव निर्मलानासनदृष्ट्या दृष्ट्वा सौन्दर्या-
 विज्ञयात् पुनःपुनस्तान् पश्यन्ती तदा च मामपश्यन्ती कथं वर्तते ॥ ८ ॥

कसेन शब्देन बुध्यते दृक्शब्दः । कलभापिषी कौमलशब्दवती ॥ ९ ॥

निशम्य श्रुत्वा । १० ॥

आननवनयोः कल्लारोपवलाकला भेदः ॥ ११ ॥

अपि तां मदियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ।

सुदुरं पीडयेत् कामः शरदुष्कनिरन्तरः ॥ १२ ॥

एवमादि नरभेदो विस्मयाप स्यात्तज्जः ।

विहङ्ग इव सारङ्गः धत्तिलं चिदभ्येक्षरात् ॥ १३ ॥

ततश्चक्षुष्यं रम्येषु फलार्थं गिरिशानुषु ।

दर्शयेत् पर्युषाद्यतो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४ ॥

वक्षिणया दुःसहया प्रसीतं

विशङ्गमेकं विजने मनस्वी ।

भ्रातृविषादात्परितोऽतिदीनः

समीप्य सौमित्रिदवाच दीनम् ॥ १५ ॥

अपि भामिनीदि । शरदुष्कनिरन्तरः शरदुष्कनिरन्तरप्रदत्तः
कामः मदियोगसौकुमार्याच्चित्तप्रसङ्गा हेतुभ्यां सुदुरं अतिशयेन पीडये-
देष ॥ १२ ॥

सारङ्गाख्यायतनविहङ्गकृतिनो यथा चिदभ्येक्षराज्यं काङ्क्षमात्रो
विजयनिष्ठ इवं सीताप्रान्तिं काङ्क्षमात्रो विजयाय ॥ १३ ॥

ततश्च कामे रम्येषु गिरिशानुषु चक्षुष्यं भ्रातुर्दुःखेन गार्हितं
वक्षिणा वक्ष्यन्ततादर्थोऽसमाप्ते स्त्वम् । पर्युषाद्यतो लक्ष्मीवाद्यजं
रामं दर्शयेत् ॥ १४ ॥

विषादादिषाददर्शनात् ॥ १५ ॥

किमर्थः ! कामस्य वज्रहृतेन
 किमात्मपौदस्यपरामर्शेन ।
 यच्च द्विषा बंद्ध्यते समर्थः
 किमपि योगेन निवर्त्तते न ॥ १६ ॥
 क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं
 समाधियोगानुगतस्य काव्यम् ।
 सहायसामर्थ्यमदीभवत्तः
 स्वकर्महेतुश्च कुरुष्व तात ॥ १७ ॥

अथ कथम् : कर्मयोगज्ञानयोगान्वेषे पौदस्यवद्वेषे दुःखशक्तये
 चानुतिक्रमेति स्मारयति । किमर्थेत्यादि । हे धर्म्य ! कामस्य
 वज्रहृतेन त्वया किं कर्म कृतं स्यात् । अपिचैवं कामवशत्वेनात्मपौ-
 दस्यस्य स्वपौदस्यस्याभिभवेन किं प्रयोजनं साधितं स्यात्तस्मात् काम-
 वशत्वं त्वत्का कर्मधोर्मं कुर्व । किञ्च आनादिकर्मयोगोत्तरकालमवसर-
 प्राप्तेऽथ समाधिर्ज्ञानानुसन्धानं क्रिया हरतीति श्रीः शोकाक्षेण किमर्थं
 बंद्ध्यते । अथास्यामवस्थायां योगेन समाधिना सर्वं दुःखमिति चेन्न ।
 किं न निवर्त्तते अपि तु निवर्त्तते एवेत्यर्थः । यद्यमेव माङ्गं पाठ्यमिति
 कतमकृतम् । पाठाकारं तस्य योजनप्रत्यया कल्पितमिति च सः ॥ १६ ॥

उक्तमेव विव्रमेति । क्रियाभियोगमिति । क्रियायां शौच-
 आभासीनामभितः कात्स्न्येन योगमनुष्ठानं मनसः प्रसादं चाख्याय
 वाचं सर्वकारं समाधियोगानुगतं तेन सम्बद्धमेव कुरुष्व । तथाऽदीवसाः
 अशीवसत् सन् अकर्महेतुं पौदस्यवद्वेषः कारणं सहायसामर्थ्यं तदुक्त-

न जानकी मामवव्रजाम् ।
 त्वया मनाया सुलभा परेश ।
 न चाग्रिभूषां ज्वलितामुपेत्य
 न दहति वीरवरार्ह ! क्वचित् ॥ १८ ॥
 सलक्षणं सदाशमप्रभृषं
 स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ।
 हितञ्च पथ्यञ्च नयप्रसक्तं
 सवामधर्मार्थसमाहितञ्च ॥ १९ ॥
 निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं
 क्रियाविश्लेषोपनुवर्त्तितव्यः ।

रूपं स्वार्थं देवार्थं नादिरूपकर्मयोगश्च कुतश्च । अनेन यावत् फलं
 निदिध्यासनात्कर्मसमुच्चय उक्तः ॥ १७ ॥

त्वया मनाया नाथवती जानकी परेश न सुलभा न सुग्रहा
 ज्वलितामभिसूडामग्रिश्रितामुपेत्य स्पृष्ट्वा क्वचिदपि न दहति, इति
 नामितुं वक्रित्यतिरिक्तः सर्वोऽपि दहति एव अनेना नीता सा तत्प्र-
 क्षतिरेव सा तु त्वदुपासितायाविति श्रुत्यम् ॥ १८ ॥

रामः अप्रहृष्टं ग्राह्येतादाविचार्य स्वभावजं सत्कार्यकं वाक्य-
 मुक्तवन्तं जलसंस्हितं वाक्यमुवाच । किमुवाच । यत्तया प्रयुक्तं
 वाक्यं तद्वितं तत्त्वानुसृतं पथ्यं कालान्तरेपि सुखम् । नयप्रसक्तं राज-
 नीतुपेतम् । आत्माहितधर्मार्थभ्यां समाहितं सङ्गतम् ॥ १९ ॥

न तु मरुद्वृक्ष दुरासदस्य

कुमार ! वीर्यस्य फलस्य चिन्तयन् ॥ २० ॥

अथ पद्मपलाशाक्षो मैथिलीमनुचिन्तयन् ।

उवाच साक्षरं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥

तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् ।

निर्वर्त्तयित्वा सस्यामि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

हीर्यगम्भीरनिर्घोषाः त्रैलोक्यपुरोगमाः ।

विश्रज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता वृषाद्वज्र ! ॥ २३ ॥

नीलोत्पलदलध्यामाः श्यामीकृत्वा दिवो इव ।

तस्मात्प्रदुर्लभं निःसंशयं कार्यं तदाकार्योऽनुष्ठेय एव । अनुष्ठेय-
माह,—अवैच्छित्यम् । समाधियोगेन भगवत्सत्त्वं मनुष्यं क्रियाविशेषः
कर्मयोगः सोऽपि अत्युत्तमतोऽनुष्ठेयः । हे कुमार ! ननु कर्मचार-
योगो हित्वा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्तव्यातएव दुरासदस्य वीर्यस्य वीर्यवतः
कर्मणः फलस्य फलमेव चिन्तयितव्यमिति । अनेन यावत् यत्नं
निदिध्यासनकर्मसमुच्चय उक्तः ॥ २० ॥

कथमनघसा तत्त्वानां सख्यस्यापि पुनर्मैथिलीं स्मृत्वा खिद्यमानस्य
अरदनुभववर्त्तनम् अर्थेत्यादि ॥ २१ ॥

निर्वर्त्तयित्वा सस्याद्य । अहं त्वत्कृतकर्मसि श्रद्धाम् ॥ २२ ॥

गच्छन्तीमि गमाः धराद्यम् । शैलमुम पुर इति द्वितीया वज्र-
वज्रान्तं तान् गच्छति तथा भूत्वा सलिलं विश्रज्य परिश्रान्ताः ॥ २३ ॥

विमदा इव मातङ्गाः ज्ञानवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥

जलमर्मा महामेघाः कुटजार्जुनगन्धिनः ।

परित्वा विरताः सौम्य ! दुष्टिवाताः समुद्रताः ॥ २५ ॥

वनानां वारवामासु मयूराणाञ्च सङ्काश ! ।

नादः प्रसववाताञ्च प्रज्ञानः सहस्रानय ! ॥ २६ ॥

अभिदृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चिपसानवः ।

अनुलिप्ता इवामानि गिर्यन्त्ररश्मिभिः ॥ २७ ॥

ज्ञासासु सप्तच्छदपादमानां

प्रभासु तारार्कनिष्ठाकराणां ।

लीलासु चैवोत्तमवारवामां

श्रियं विभज्यासु ज्वरत्नदृष्टा ॥ २८ ॥

वप्यत्यन्तेकाग्रयश्चिपयोभा

सङ्गी ज्वरत्नासुकोपपथा ।

नीलोत्पलदलश्यामा इति पयोधरविज्ञेयम् । अश्वत्थान्तराश्व-
मेत इति अश्वम् । एवमस्योपूङ्गम् ॥ २४ ॥

बहिर्बहिर्वाताः समुद्रता अपि विदताः ॥ २५ ॥ २६ ॥

महामेघैर्दृष्टा अतएव निर्मलाः ॥ २७ ॥

श्रियं विभज्येति । ज्ञासाप्रभावीनासु श्रिया विभाजं ज्ञाने-
वर्धः ॥ २८ ॥

स्रज्यापवकमतिकोचिर्ननु
 पद्माकरेभ्यश्चधिकं विभाति ॥ २८ ॥
 सप्तश्रदानां कुसुमोपगम्भी
 पट्पादस्रजैरनुगीयमानः ।
 मत्तद्विषाणां पवनानुसारी
 दर्पं विनेश्वर्यधिकं विभाति ॥ २९ ॥
 अश्वत्थानां चारुविमलपत्रैः
 सारप्रियैः पद्मरजोःवकीर्णैः ।
 मङ्गलदीनां सुखिनोपघातः
 क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३० ॥
 मदमग्नौषधेषु च वारणेषु
 गवां समूहेषु च दर्पितेभ्यु ।
 प्रसन्नतोषासु च निरुवाण्य
 विभाति स्रज्यानिर्जला विभक्ता ॥ ३१ ॥

अनेकपदार्थावयवाः विभाः शोभा यस्याः सा । अयमवयवः
 प्रथमविभक्त्यावयवाः ॥ २८ ॥

पद्ममनुसरति स्रज्योः विनेश्वर्यं यत् शोभयन् । अरन्त्या
 इति शेषः । मत्तद्विषाणां दर्पमधिकं कुर्वन् विभाति ॥ २९ ॥

मालवसदृशः कोन स्रज्याभ्यामनैश्चक्रवाकैः सह क्रीडन्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नभः समीप्यान्धरेर्विसुक्तं
 विसुक्तवर्षाभरणा वनेषु ।
 प्रियास्तरका विनिवृत्तप्रोभा
 मनोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ २२ ॥
 मनोज्ञगन्धः प्रियकैरमलैः
 पुष्पाद्यभारावनतायशस्कैः ।
 सुवर्णगौरैर्मयनाभिरामै-
 रस्योत्तमानां वनान्तराणि ॥ २३ ॥
 प्रियास्त्रितानां नक्षत्रीप्रियाणां
 वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानाम् ।
 मदीकटानां मदलालसानां
 गजोत्तमानां गतयोऽसम्भवाः ॥ २४ ॥
 व्याकं नभः स्रस्त्रविधौतवर्षं
 कृष्णप्रवाहानि नदीजलानि ।

विमुक्तं यत्तं बह्वक्षमाभरणं येः । अरक्षाः राजरहिताः ॥ २२ ॥

प्रियकैरसमलैः ॥ २३ ॥

कुसुमादुत्तमानां सप्तच्छदकुसुमाद्याप्रवृत्तानाम् । उद्गतानामित्येव
 प्राहुः पाठः । उद्गतानामिति अल्पित इति मतकालतः । मदीकटा
 अधिष्ठमदा अतस्तव मदलालसाः । मदीकट्येन तत्पञ्चः कामभोग-
 कालेऽप्येत्यतः ॥ २४ ॥

कक्षहारश्रीनाः शयनाः प्रशान्ति
 तनोविभुक्ताश्च द्वित्रः प्रकाशाः ॥ १६ ॥
 सुध्यातपक्वामणनष्टपक्वा
 भूमिश्चिरोद्घाटितघातरेणुः ।
 शन्योऽन्यवैरेण समाद्युतानां
 उद्योगकासोऽद्य नराधिपानाम् ॥ १७ ॥
 शरदुष्पाप्यायितरूपश्रीभाः
 प्रहृदिताः पांसुसमुत्थिताङ्गाः ।
 महोत्कटाः सञ्जाति युद्धकुम्भा
 हृषा मवां मध्यगता नदन्ति ॥ १८ ॥
 समन्त्राद्या तीव्रतराशुरागा
 कुसाश्विता मन्दगतिः करेणूः ।
 नदान्वितं संपरिचार्य वान्तं
 वनेषु भर्तारमनुप्रयाति ॥ १९ ॥

अथावदुत्तेजितासिखिधौते विमलो बर्जो नैर्मलं यस्य सत् ।
 कक्षहारश्रीनाः कक्षहारश्च श्रीनाश्वेनार्थः ॥ १६ ॥
 सुध्यातपस्य ज्ञानमं सन्मन्यः । चिरोद्घाटितः प्रकाशितः शान्यो
 रेभुर्भया । शन्येन शरदुत्तरार्द्धकालोदयमिति ज्ञायते ॥ १७ ॥
 आध्यायिते वडिते रूपश्रीभे वेवः पांसुसमुत्थिताङ्गाः पांसु-
 युक्ताङ्गाः ॥ १८ ॥

त्याक्ता वराष्वात्मविभूषितावि
 वर्धाणि तीक्ष्णपला रुदीनाम् ।
 निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौधैः
 प्रयान्ति दीना विमला मयूराः ॥ ४० ॥
 विज्जास्य कारपटवचकवाकान्
 मथारवैर्भिषकटा गजेन्द्राः ।
 सरस्सु बुद्ध्याम्बुजभूषणेषु
 विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४१ ॥
 व्यपेतपद्मासु सक्ताम्बुकासु
 प्रसन्नतोयासु भगोकुलासु ।
 ससारसारावविनादितासु
 नदीषु हंसा निपतन्ति हृष्टाः ॥ ४२ ॥
 नदीघनप्रसन्नवणोदकामा-
 मतिप्रसृष्टानिस्त्वर्हिणानाम् ।

समन्वयत्वादिविशेषवचनमुच्यते करेणः । करेणूरिति दीर्घस-
 मासम् ॥ ३८ ॥

विभूषितं विभूषणं विमलाः मयूराः मनःप्रसादो मनःशब्दः
 लक्षारत्नोऽपि दिक्पयोऽज्ञात् ॥ ४० ॥

बुद्ध्याम्बुजानि विज्जासितकमलानि ॥ ४१ ॥

ससारसारा सक्तादायविनादितासु सासु ॥ ४२ ॥

श्रवणमात्राश्च गतोऽसवानां

ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रगृहाः ॥ ४३ ॥

अनेकवर्षाः सुविमलकाया

नवोदितेजस्वधरेषु गृहाः ।

सुधादिता घोरविषा विलम्बः

विरोधिना विप्रसरणि सर्पाः ॥ ४४ ॥

चक्षुचन्द्रकरसर्पहर्षोन्मीलिततारका ।

अहो रागवती सन्ध्या अहान् स्वयमम्बरम् ॥ ४५ ॥

रात्रिः शशाङ्कोदितलौभ्यवक्त्रा

तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।

अतिमलज्जालिनी महाहासुः । बहिष्ठा मरुदाः जगद्गुणा
भेदाः ॥ ४३ ॥

अनेके वर्षा एषा ते नवोदितेजस्वधरेषु सुविमलकायाः सुतरां
नलदेहवाचः । अतश्च गृहाः सप्तप्रभाः ॥ ४४ ॥

चक्षुता प्रोभमानास्तौ चन्द्रकिरणानां स्रग्धरे यो हर्षकोनोन्मी-
लितः ईशान्ध्याशिताकारका मल्लभाभिः नेत्रकलीनिका च यथा सा ।
रागवती रत्नवर्षा अनुरक्तः च अम्बरमाकाशं वक्ष्यते । समासोक्ति-
रलङ्कारः । कान्तकरसर्पसंस्पर्शहर्षोन्मीलितमणायकानुरागवक्त्रा
सतो दिगलितवसनायाः कामुक्ता कृतान्तस्य सन्ध्यायासारोपादिति
बोध्यम् ॥ ४५ ॥

ज्योत्स्नांशुकमकरणा विभानि
 नारीव शृङ्गांशुकसंस्तताङ्गी ॥ ४६ ॥
 विपक्वालिप्रस्रवानि भुक्त्वा
 महर्षिता शारसचारुर्षक्तिः ।
 नमः समान्नामति ग्रीष्मवेगा
 वानावधूता यथितेव साक्षा ॥ ४७ ॥
 सुमैकहंसं कुसुदं रूपेण
 महाहृदस्यं मलिलं विभानि ।
 घनैर्विधुक्त्वा निम्नि पूर्णचन्द्रं
 नारायणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४८ ॥
 प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां
 प्रसृज्यपद्मोत्पलभालिनीनाम् ।
 वायुत्तमानासधिकाश्च सक्ष्मी-
 र्वैराङ्गनानामिव भूषितामाम् ॥ ४९ ॥

शृङ्गांशुदिति । उदितशृङ्गाद्वैभवं । ताराश्रया इवोन्मीलि-
 तादि चाकृति मेघानि यस्याः सा ॥ ४६ ॥

शालिप्रस्रवा घोहयः शालेव नमः समान्नामति ॥ ४७ ॥

सुमैक हंसमिति । चन्द्रप्रतिबिम्बवत् ॥ ४८ ॥

प्रकीर्णं हंसा इवाकुला मेखला यथा वायुत्तमानाम् उत्पल-
 भापीनाम् ॥ ४९ ॥

वेद्युस्तरुण्यश्चित्ततुल्यमिन्द्रः
 प्रत्यूषकालेऽग्निस्त्वप्रवृत्तः ।
 संमूर्च्छितो गङ्गरगोदृषाणा-
 मन्वोऽन्धमापूरयतीव मन्दः ॥ ५० ॥
 मवेर्नदीनां कुसुमप्रहासै-
 र्यौधूयमानैर्दुस्मादतेन ।
 धौतामलसौमपटप्रकाशैः
 कूलानि काशैरुपभोभितानि ॥ ५१ ॥
 वनप्रचण्डा मधुपानघ्नीष्ठाः
 प्रियाग्विताः षट्चरणाः प्रवृष्टाः ।
 वनेषु मत्ताः पवनाशुषात्रां
 कुर्वन्ति पद्मासनरेकुगौराः ॥ ५२ ॥

वेद्युस्तरुण्यश्चित्ततुल्यमिन्द्रः प्रत्यूषकाले
 आतकात्वे अग्निवत् संप्रवृत्तः तत्त्वान्वयेन जातः संमूर्च्छितो व्यातः ।
 गङ्गरायां गिरिगङ्गरायां कृषायाश्च नमवर्तिनां अन्वोऽन्वोऽन्धमापूरय-
 तीव बह्वन्वतीव गङ्गरगोदृषप्रवृत्ताजालात्पदस्पदवर्जका इत्यर्थः ।
 गङ्गरगोदृषाणामिति पाठः ॥ ५० ॥

नदीनां कूलानि मधुमद्वतेन काशूयमानैः क्षिप्तैः कुसुमप्रहासैः
 कुसुमविकाशैर्दुतैः काशैरुपभोभितानि ॥ ५१ ॥

जलं प्रसक्तं कुसुमप्रहारं
 कौस्तुभं शालिवर्णं विपलम् ।
 मृदुलं वायुविमलञ्च चन्द्रः
 त्रिसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५३ ॥
 भीनोपसन्दर्शितमेखलानां
 नदीवधूनां गन्धोऽद्य मन्दाः ।
 काशोपभुक्तासगामिनीनां
 प्रभातकालेऽपि कामिनीनाम् ॥ ५४ ॥
 सप्तकवाकानि धनैवलानि
 कात्रेर्दुःकुरीरिव संवृतानि ।
 सप्तचरेखानि सरोचनानि
 वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५५ ॥
 मङ्गलवाक्कासनचिचितेषु
 प्रचटपटपादनिक्कितेषु ।

मचन्द्राः प्रसक्ताः शिखराः मृताः पद्मानामसनमुष्मायाश्च देहभि-
 र्जिताः पीताः धवनानुयाचरं कुर्वन्ति गन्धलोभादिति भावः ॥ ५३ ॥

कुसुमरूपः प्रहसो यस्य तम् । शालिवर्णं शालिसमूहः वर्षस्य
 व्यपनीतं व्यपनयो यस्मिन् तं कालम् ॥ ५३ ॥

भीना खोपसन्दर्शिता मेखला बासाम् ॥ ५४ ॥

सप्तकवाक्यैवकायाः सरोचना सप्तरेखा दुःकुरमुखीयाः ॥ ५५ ॥

मृहीतचापोस्तद्व्यचयः

प्रचयश्चापोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५६ ॥

लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा

नदीक्षटाकानि च पूरयित्वा ।

निष्पन्नसस्यां वसुधां कृत्वा

त्यक्त्वा नभस्तोषधराः प्रनष्टाः ॥ ५७ ॥

दर्शयन्ति शरंजसः पुलिनानि ग्रनैः ग्रनैः ।

नवचक्रमसवीडा जलनानीव योषितः ॥ ५८ ॥

प्रचयसलिलाः सौम्य ! कुरराभिविगादिताः ।

सकवाक्कसाक्षीर्णा विभानि सलिलाग्रयाः ॥ ५९ ॥

अन्योन्यवद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ! ।

उद्योगममयः सौम्य ! पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० ॥

इदं वा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ! ।

न च पश्यामि सुग्रीवसुद्योगश्च तथाविधम् ॥ ६१ ॥

सप्तम्यन्तवनविधोषणे वनेष्विति शेषः । मृहीतेन चापेजीयते
स्वारत्ने विरहिषिषयणे दग्धे चयः । प्रचयः । प्रचयश्चापो यस्य स
इदं हेतुमत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

दर्शयन्तीति प्रये समाप्तोक्तिः स्पष्टैश्च वङ्गा ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यात्रा यात्राकाल इत्यर्थः । तथाविधं यात्रोपसामिनस्युद्योगश्च
तस्य न प्राप्सामोन्मूलनार्थः ॥ ६१ ॥

चक्षणाः सप्तपर्वाच्च कोविदारान् पुष्पिमाः ।
 दृग्गले बन्धुजीवाच्च श्यामाश्च गिरिसाक्षसु ॥ ६२ ॥
 संवसारस्यकाङ्क्षैः कुररैश्च सम्भक्ततः ।
 पुष्पिमान्धवकीर्णानि नदीनां धम्ना लक्ष्मण ! ॥ ६३ ॥
 चत्वारो वार्षिका भासा गता वर्षाद्यतोपमाः ।
 मन शोकाभितप्तस्तथा सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥
 चक्रवाकीव भर्तारं वृद्धतोः सुगता वनम् ।
 विषमं दण्डकारण्यमुत्थानमिव चाकुला ॥ ६५ ॥
 प्रियाविहीने दुःखार्त्ते हनराज्ये विवाशिते ।
 कृपां न कुरुते राजा सुसीमो नयि सत्पथक ! ॥ ६६ ॥
 अमाद्यो हनराज्योऽयं रावणेन च धर्मितः ।
 दीनोदूरगृहः कामी माक्षैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥
 इत्येतैः कारणैः सौम्य ! सुपीवस्य दुरात्मनः ।

श्यामास्तमासाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

चत्वारः इति । यद्यपि चतुर्थो मासो विद्यत इव तथापि तत्रै-
 शोभाभावेन तस्यापि गतघातत्वद्रुता इत्युक्तिः ॥ ६४ ॥

वा सा सीता तत्राह,—या विषमं दण्डकारण्यस्थं वनमुत्थाभमिव
 जाता । चक्रवाकी भर्तारमिव मां उद्धतौऽनुगता ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

कृपाया अकरणे हेतुमुन्नयति । अमाद्य इति । दूरगृह इति पाठे
 दूरवर्तिस्त्रीविषयो ग्रहे रावणोऽभिनियोगो वा यस्यैकर्थः ॥ ६७ ॥

अथ वानरराजस्य परिभूतः परमपः । ६८ ॥

स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्मणे ।

कृतार्थः समर्थ कृत्वा कुमन्तिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥

स किष्किन्त्वां प्रविश्य त्वं ब्रूहि वानरमुज्ज्वलम् ।

मूर्खं यास्यसुखे सक्तं सुगीवं वचनान् मम ॥ ७० ॥

अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।

आज्ञां संयुक्त्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥

द्रुमं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।

सत्येन परिरुहति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥

कृतार्था कृतकार्यानां मित्राणां न भवन्ति ये ।

तान् स्तूतानपि क्रव्यादाः कृतज्ञास्त्रोपभुञ्जते ॥ ७३ ॥

मूर्खं काञ्चनप्रवृत्तस्य विकृतस्य मया रणे ।

द्रुष्टुमिच्छामि वापस्य रूपं विद्युद्गुणोपमम् ॥ ७४ ॥

वानरराजस्य वानरराजिनः । शेषे वक्ष्ये ॥ ६८ ॥

परिसंख्याय शक्यित्वा न बुध्यते समर्थमिति शेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

उपपन्नानां वचनवीर्यादियुक्तानाम् । आशाम् अभिमतार्थविषयं
संयुक्त्य प्रतिज्ञाय ॥ ७१ ॥

सत्येनामोषतया ॥ ७२ ॥

न भवन्ति कार्यादिति शेषः । क्रव्यादा आदयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

नीरं ज्ञातलनिर्घोषं क्षुब्धं नम संशुभम् ।
 निर्घोषमिव वयस्य पुनः संश्रोतुमिच्छामि ॥ ७५ ॥
 काममेवं गतः पश्य परिज्ञाते पराक्रमे ।
 तत्सहायस्य मे वीर ! न चिन्ता स्यात् दुपात्तज ! ॥ ७६ ॥
 यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरस्त्रय ! ।
 सम्यं नाभिजानाति कृतार्थः सर्वशेरः ॥ ७७ ॥
 वर्षाः समयकालान्तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ।
 श्यतीतांश्चतुरो मासान् विहरान् नावबुध्यते ॥ ७८ ॥
 सामास्यपरिचत्कीडन् पानमेवोपसेवते ।
 श्रीकेशीनेषु मास्याम् सुखीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥
 उच्यतां गच्छ सुखीवस्त्वया वीर ! महाबल ! ।

संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरम् इति सुखीवं श्रुद्दीप्ति सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

एवं गते ह्यस्य निबरणं पराक्रमे परिज्ञाते इति । तत्सहायस्य
 मे पराक्रमे ज्ञातेऽपि त्वस्य सुधीवस्य चिन्ता वाञ्छितव्यमपि भारयि-
 क्षणीति चिन्ता कामं न श्यादित्याश्वर्यमिति भावः ॥ ७६ ॥

: यद्यर्थं सीतान्वेषणार्थम् अयमारम्भः कृतस्तस्यैकम् कृतः तद्विषयं
 सम्यं कृतार्थो निश्चयस्तपोज्ञानो नाभिजानाति न स्मरति ॥ ७७ ॥

वर्षाः सर्वोत्तरकालं समयकालं स ह्येतद्विषयं कालं प्रतिज्ञाय श्यती-
 तान् श्यतीतप्रायान् ॥ ७८ ॥

वार्त्तं श्यतीतप्रायान् ॥ ७९ ॥

मम रोषश्च यद्रूपं नृपाद्यैर्नमिदं वचः ॥ ८० ॥
 न च यद्रूपितः पन्था धेनवासी हतो गतः ।
 समये तिष्ठ सुधीव ! मा बालिपथमन्वयाः ॥ ८१ ॥
 एकएव रथे वाली जरेण भिद्यतो मया ।
 ज्ञान्ता सत्यादितिक्तान्तं हनिष्यामि सवाञ्छवम् ॥ ८२ ॥
 यदेव विहिते कार्ये यद्विदितं पुरुषर्षभ ! ।
 तत्तत् नृदि नरश्रेष्ठ ! त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥
 क्रुद्धस्व सत्त्वं मम वानरेश्वर !
 प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य ब्राह्मणम् ।
 मा बालिनं प्रेतगतो यमक्षये
 त्वमद्य पश्येर्मम चोदितः घरेः ॥ ८४ ॥

उच्यतामिच्छुक्तं किं वक्तव्यमित्यत आह,—यद्रूपमिति मम रोषश्च
 यद्रूपमुचितमिति शेषः । तत् नृपा इदं वचश्च नृपाः ॥ ८० ॥
 तद्वच आह,—नेति । समये तिष्ठ संमर्थं भावासीदि-
 त्थर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

यत् तेन विहिते कार्ये यद्यद्विषमस्मान् तस्य च तत्तत् नृदि त्वरा
 हेतुः कालव्यतिक्रमः जायते इति शेषः ॥ ८३ ॥

उपदेशसंक्षेपः क्रुद्धस्वेति । प्रेतगतः प्रेतत्वं प्राप्तः यमक्षये यमक्षये
 मा बालिनं पश्येः । मम अदौर्ज्ञादितः प्रेतितः प्रेतत्वादिदि शेषः
 इति नृदीवचनार्थः ॥ ८४ ॥

स पूर्वजं तीव्रविद्वत्कोपं
 कालप्रमानं प्रसमीक्ष्य दीक्षन् ।
 चकार तीक्षां मातसुपतेजः
 हरीश्वरे मानववर्णवर्द्धनः ॥ ८५ ॥

इत्याप रामायणे नाष्टमीकोट्ये किष्किन्धाकाण्डे
 चिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

मानववर्णवर्द्धनो वक्ष्यते ॥ ८५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे चिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकचिन्मः सर्गः ।

स कामिनं दीनमहीनसत्त्वं
श्लोकाभिपद्यं स्मृदीर्णकामम् ।
नरेन्द्रसुतुर्नरदेवसुतं
रामासुतः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥
न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते
न मम्यते कर्मफलसुवृत्तम् ।
न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं
तथाहि नार्तिकमतेऽस्य वृद्धिः ॥ २ ॥

स लक्ष्यः ॥ १ ॥

साधुवृत्ते साधूनां वृत्ते । शिरस्तेजसाज्जम् । कर्मणा अनिसात्
पञ्चानुसङ्गान् अक्षय्यकदाच्यभोगसम्बन्धम् । मम्यते । सख्यमूनामिति
शेषः । अतएव वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते हि यस्यामस्याशयः
सत्यपारम्भ वृद्धिः प्रेमप्रतिपादने अति कदाच्यत् न मम्यते । तथाहि
नाधिकमत्त इति पाठः पाङ्कः ॥ २ ॥

मतिश्चात् पाप्मसुखेषु क्लृप्तः
 तत्र प्रसादात् प्रतिकारबुद्धिः ।
 क्षतोऽप्यत्र पश्चात्तु वीर ! कालिनं
 न राज्यमेवं विपुलं देयम् ॥ ३ ॥
 न धारये कोपमुदीर्णवेगं
 निहन्मि सुग्रीवमसह्यमद्य ।
 हरिप्रवीरैः सह कालिपुत्रो
 नरहृमुखा विचयं करोतु ॥ ४ ॥
 तमान्मबाणानमुत्पतन्तां
 निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ।
 अथात्र रामः परवीरहन्ता
 क्षत्रीक्षितं साधुनयश्च नाकथम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुमाह,—मतिश्चादिति । मतिश्चये हेतुकात् प्रसादः
 अतस्तस्य प्रतिकारबुद्धिः प्रक्षुब्धकारबुद्धिर्न वर्तते इति शेषः । न देयं
 इत्थं नागुपाजनीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

न धारये धारयितुं न शक्नोमि । कालिपुत्रोऽहम् । विचय-
 मन्वेद्यं सुग्रीवं हत्वा तस्मै राज्यसमर्पणादिति भावः ॥ ४ ॥

निवेदितार्थे विद्वापितसुग्रीवबधप्रवृत्तिम् । क्षत्रीक्षितं सद्यः
 क्षत्रीक्षितं समर्थोचितम् ॥ ५ ॥

न हि वै तद्विधो लोके पापमेव समाचरेत् ।

कोपनाख्येण यो हन्ति स वीरः पुत्रघ्नोत्तमः ॥ ६ ॥

नैरुमन् त्वया याज्ञा साधुवृत्तेन सञ्जाय ।

तर्ह्यप्रीतिमनुवर्त्तस्व पूर्ववृत्तञ्च सङ्गतम् ॥ ७ ॥

सामोपहितया वाचा कक्षाणि परिवर्जयन् ।

वक्तुमर्हसि सुखीव व्यतीतं काशपर्यये ॥ ८ ॥

सोऽयमेनातुशिष्टार्थो यथावत् पुरुषर्षभः ।

प्रविवेश पुरीं वीरो लङ्काणः परवीरहा ॥ ९ ॥

सतः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः मिथहिते रतः ।

लङ्काणः प्रतिमंरब्धो जगत्स भवन् कपेः ॥ १० ॥

अक्रवाण्यसिनमख्यं धनुः कालान्कपोपमम् ।

तद्विधः धर्मज्ञः मार्गं मित्रवधाध्यवसायरूपम् आर्य्येण सत्यम्
दिव्येन ॥ ६ ॥

इदं मित्रवधरूपं वस्तु न याज्ञं न निश्चेयम् । साधुवृत्तं साधुत्वं
नेम सा पूर्ववृत्ततां प्रीतिम् अनुवर्त्तस्व सुखीव इति शेषः । पूर्ववृत्तं
सङ्गतञ्च सत्यञ्च स्मरेति शेषः ॥ ७ ॥

काशपर्यये कालातिक्रमे व्यतीतम् अतिक्रममेव कालोऽतिक्रान्त
इत्येव वक्तुमर्हसि नापरं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अयमेव रामेय ॥ ९ ॥

भवन् प्रति जगत्स सर्वज्ञः गणितकालातिशयमकपोप ॥ १० ॥

प्रष्टुं गिरिभृङ्गार्थं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११ ॥
 यथोक्तकारी वचनमुत्तरक्षेत्रेण सोत्तरम् ।
 हृदयतिष्ठमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजसदा ॥ १२ ॥
 कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निना हृतः ।
 अभञ्जन इवाग्नीतः प्रथयौ लक्षणस्ततः ॥ १३ ॥
 मालतालायकणीच तवमा प्राप्तयन् मलात् ।
 पर्यस्यन् गिरिकूटगमि द्रुमानन्यांश्च वेगितः ॥ १४ ॥
 ब्रिहत्याश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः ।
 दूरमेकं पदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशात् द्रुतम् ॥ १५ ॥

कालाङ्गकोपमं कालादिवृद्धयद्दं सानुमान् मन्दर इव जज्ञामे-
 त्वन्वयः ॥ ११ ॥

यथोक्तकारी रामश्चेति शेषः । वचनं सुधीवं प्रति स्वेन वक्तव्यम्
 उत्तरं तदुपरि सुधीवेण वक्तव्यं सोत्तरं तदुपरि स्ववक्तव्योत्तरसहितं
 मत्वा आलोच्य ॥ १२ ॥

भ्रातु रामस्य यः कामो मनेतरघस्तज्जन्यो यः क्रोधस्तद्विघातजन्यः
 क्रोधस्तत् समुत्थेन तज्जन्येन क्रोधाग्निना हृतः अतएवाग्नीतः प्रभञ्जनो
 वायुचित् वेगेन प्रथयौ ॥ १३ ॥

तदसा उत्तरेणेन पर्यस्यन् क्षिपन् वेगितः सञ्जातधेगः ॥ १४ ॥

एकपदं एकैकपदं दूरं यथा भवति तथा त्यक्त्वा कार्यवशात्
 द्रुतं ययौ ॥ १५ ॥

तामपश्यत् बलाकीर्षीं हरिराजमहापुरीम् ।
 दुर्गामिच्छाकुञ्जादूर्ध्वः किष्किन्वां गिरिसङ्घटे ॥ १६ ॥
 रोषात् प्रस्फुरमाणोऽहः सुयोर्व प्रति लक्ष्मणः ।
 ददर्श वानरान् भीमान् किष्किन्वायां बहिष्चरान् ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषधेभम् ।
 शैलशृङ्गाणि व्रतन्तः प्रदृष्ट्वा च महीरुहान् ।
 कण्टकः कुञ्जरप्रपञ्चा वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८ ॥
 तान् गृहीतप्रहरणान् सर्वान् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ।
 बभूव दिगुणं क्रुद्धो बह्विन्द्वन इवानलः ॥ १९ ॥
 तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धा दृष्ट्वा श्रवणमाः ।
 कालमृत्युयुगान्ताभं व्रतन्तो विदूता दिवः ॥ २० ॥
 ततः सुयोधभवनं प्रविश्य हरिमुक्त्वाः ।
 क्रोधमागमनश्चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥
 तारुधा सहितः कामी सक्तः कपिपुत्रसदा ।
 न तेषां कपिसिंहानां शृङ्गाव वचनं तदा ॥ २२ ॥

बलाकीर्षीं वानरसेनाप्याप्तं गिरिसङ्घटे भूधरमध्ये वर्तमानाम् ॥
 ॥ १६ ॥ १७ ॥

क्रुद्धमप्यगददर्शनेन भीत्या शैलशृङ्गादिग्रहो वानराणाम् ॥ १८ ॥
 दिगुणं क्रुद्धः सां दृष्ट्वा प्रथमं त्यक्त्वा प्रहरणं शृङ्गसीति शेष-
 दैतुशब्दम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

ततः सचिवसन्दिष्टा हरयो रोगदर्शकाः ।
 गिरिकुञ्जरमेघाभा नगरां निर्घ्न्यमुत्तमा ॥ २३ ॥
 नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीरा विहृतदर्शनाः ।
 सर्वे शार्ङ्गक्षदंष्ट्राश्च सर्वे विहृतदर्शनाः ॥ २४ ॥
 दंष्ट्रमागवन्ताः केचित् केचित् दंष्ट्रगुणोत्तराः ।
 केचिन्नागवन्तश्च बभ्रुवृक्षतुल्यवर्चसः ॥ २५ ॥
 ततस्तैः कपिभिर्गर्भाभिः द्रुमहारीर्महाबलैः ।
 अपमृत् सल्लणः कुक्षुः किष्किन्वां तां सुरासदाम् ॥ २६ ॥
 ततस्तैः हरयः सर्वे प्राकारपरिष्कारान्तरात् ।
 निष्कस्योदयसन्नाहं तक्षुरादिष्कृतं तथा ॥ २७ ॥
 सुधीवच प्रमादश्च पूर्वजकार्यमात्मवान् ।

ततः सचिवसन्दिष्टाः सुधीवं बोधयित्वा तदनुमत्या वज्रशो-
 षाभिर्यावत्प्रवेक्ष्यते तावज्जटाकुक्षुप्रवेष्टुं गिरिवानास्तिष्ठन्त इत्येवं
 सचिवैर्हनुमदादिभिः सन्दिष्टाः हरयो नगराग्निर्घ्न्युः ॥ २३ ॥

विहृतदर्शना भीमदर्शनाः विहृतदर्शनाः प्रणटदर्शनाः ॥ २४ ॥

दंष्ट्रगुणोत्तराः दंष्ट्रमागवन्ता इत्यर्थः । नगासहस्रस्य तुल्यवर्चसः
 नागसहस्रस्यैवकुक्षुनेजसः ॥ २५ ॥

सुरासदामपमृत्सल्लणयः ॥ २६ ॥

प्राकारान् बहिर्वर्तिनीं मदिकां तदन्तराशयमधरेषु बहिर्भिन्त्युभ्य
 आदिभ्यस्तं प्रकटितं तथा तथा तक्षुः ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा क्रोधवर्धनीरः पुनरेव जलाम यः ॥ १८ ॥
 स दीर्घोष्मन्सोऽप्युदः कोपसंरक्तकोचनः ।
 यभूत नरवार्कुर्यः यभूम इव पावकः ॥ १९ ॥
 यापयत्यस्युर्यः शायकासनभोगवान् ।
 स्त्रीजोविषसम्भूतः पक्षाक्ष इव पद्मगः ॥ २० ॥
 तं दीप्तमिव काष्ठाग्निं नागैर्नमिव कोपिमम् ।
 समासाद्यङ्गदः चासात् विषादमगमत् परम् ॥ २१ ॥
 सोऽङ्गदं रोपनासात् सन्दिग्धेन महाययाः ।
 सुयीवः कथ्यतां यत्न ! ममागमनमित्युत ॥ २२ ॥
 एष रामानुजः प्राप्तः नक्तकाग्रमरिन्दम ! ।
 आतुर्यवनसक्तप्रो द्वारि तिष्ठति सच्छाणः ॥ २३ ॥

ममादय चाज्ञानदमतिरोधश्च । पूर्वजस्य रामस्यार्थश्च दृष्ट्वा
 विचार्य ॥ २० ॥

दीर्घं उष्णो महानुच्छासो यस्य ॥ २१ ॥

बाणस्य प्रत्यमेव पशुदन्ती शिङ्गा यस्य सः । सावकासनं यमुदेव
 भोगो यस्य स्त्रीजोऽस्यविषेण सम्भूतो व्यासः ॥ २० ॥

विषादमगमत् यसावत्यर्थं न रासकायं न चित्तवृत्तिरिति
 विवादः ॥ २१ ॥

इत्युत सक्त्यकारोऽनेनार्थः ॥ २२ ॥

तं प्रकारं दर्शयति एष इति ॥ २३ ॥

तस्य वाक्यं यदि शक्तिः कियतां साधु वानरः ।

इत्युक्त्वा श्रीश्रमागच्छ मत्स्यं वाक्यमस्मिन्मनः ॥ २४ ॥

सद्योऽस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽमरीतु ।

पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ २५ ॥

अथाङ्गदस्य सतीतवाचा

सम्भ्रान्तभावः परदीनवक्त्रः ।

निर्मल्यं पूर्वं उपतेक्षरस्त्री

ततोऽरुमायाचरणी वक्ष्ये ॥ २६ ॥

संश्रुत्वा पादौ पितुरुभेजा

जघाह मातुः पुनरेव पादौ ।

पादौरुमायास्य निपीडयित्वा

निवेदयामास तनूतदर्थम् ॥ २७ ॥

इदमुक्तं मम वाक्यं तस्मै इति उक्तप्रकारेण उक्त्वा स वानरः सद्योऽपि साधु साधुकारो यथा भवति तथा कियताम् । अगन्तव्यं तस्मात्तस्मात् यदि शक्तिर्भवति तदा तस्य वाक्यं श्रुत्वा श्रीश्रमागच्छ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सद्योऽस्येति श्लोकेन संचिन्त्यार्थस्य विलम्बोपदेशः । सम्भ्रान्त-
भावः सम्भ्रान्तचित्तः । परदीनवक्त्रः परमतिशयेन दीनं वक्त्रं यस्य
सः । परिदीनेति पाठान्तरम् । निर्मल्यं अल्पमसन्निहितदेष्टव्यं प्र-
दत्तार्थः । पूर्वं उपतेक्षरस्त्री इदमुपलक्ष्यं तारायाचरणावित्य-
न्वयः ॥ २६ ॥

॥ निद्राकालसंवीतो वानरो न विबुधवान् ।

बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८ ॥

ततः किलकिलाश्चकुर्लक्षणं प्रेक्ष्य वानराः ।

प्रधादयन्मास्तं कुर्वन् भयमोहितचेतसः ॥ ३९ ॥

ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राग्रमिवमखनम् ।

सिंहनादं समं चकुर्लक्षणस्य समीपतः ॥ ४० ॥

तेन जग्देन महता प्रत्यबुद्धयत वानरः ।

मदविह्वलतासाक्षो व्याकुलः सन्निभूषणः ॥ ४१ ॥

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ।

मन्त्रिणौ वानरेभ्यश्च सम्मतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥

वदेच विस्तारयति । संग्रह्येति । मातुष्कारायाः ॥ ३७ ॥

निद्रया कालतः संवीतो व्याप्नोत्यर्थः । न विबुधवान् । तस्मिन्
तदर्थेन खेत्यर्थः । यतो मदनेन मोहितो मदमत्तश्च बभूवासीत् ॥ ३८ ॥

ततः अङ्गदस्य सुग्रीवसमीपगमनावन्तरम् । वानराणां भव-
ज्ञोधादिभ्यः शब्दसमूहः किलकिला । तं लक्षणम् ॥ ३९ ॥

ते लक्षणं दृष्ट्वा महौघनिभं तच्छब्दसदृशशब्दं वज्रादिसदृशशब्दं
समं सह सिंहनादलक्षणम् । सुग्रीवोद्घोषनायेति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अप्येति । वानरशब्देन प्रबुद्धस्य वानरेभ्यश्च सुग्रीवस्य समीप-
गङ्गदवचः श्रुत्वा तेनाङ्गदेनैव सह मन्त्रिणौ वानरेभ्यश्च समीपमागतौ
सम्मतौ च तावुदारदर्शनौ च सम्मतोदारदर्शनौ च ॥ ४२ ॥

यत्तमेव प्रभाक्च मल्लिहावर्धधर्म्योः ।

वक्तुमुवाच प्राप्तं लक्षणं तौ श्रुत्वा ॥ ४२ ॥

प्रसादयित्वा सुदीर्घं वचनैः सार्धनिश्चितैः ।

पासीनं पर्युपासीनौ चया शकं मरुत्पतिम् ॥ ४३ ॥

सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामकाश्वचौ ।

मनुष्यभावं संमात्रौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४४ ॥

तयोरेको धनुष्याभिर्दोर्नि तिष्ठति लक्ष्मणः ।

यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादात् सुहृन्नि वानराः ॥ ४५ ॥

स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यशरणिः ।

अवसाद्यरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शशिनात् ॥ ४६ ॥

अथस्त तनयो राजन् ! तारायाः दयितोऽङ्गदः ।

लक्ष्मणेन सकाशं ते मेधितस्त्वयानघ ! ॥ ४७ ॥

सोऽयं रौषपरीताक्षो हारि तिष्ठति वीर्यवान् ।

नौ तौ तथाह—यच्च इत्यादि । अर्थधर्मयोर्विषये ज्ञातव्यं
कारणे वक्तुं प्राप्तं लक्षणं श्रुत्वा ॥ ४२ ॥

सार्धनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैर्वचनैः प्रसादयित्वा श्रुत्वा
रित्यन्वयः ॥ ४३ ॥

राज्याहौ विजोक्षीराज्याहौ राज्यदायिनौ सवेति ज्ञेयः ।
मनुष्यभावं प्राप्तविश्वमेव वक्तुं न मनुष्याविवि सुचितम् ॥ ४४ ॥

यस्य भीताः वक्ताह्वीताः ॥ ४५ ॥

वानरान् वानरपते । वसुधा निर्देहस्विव ॥ ४८ ॥
 तस्य मूर्ध्ना प्रक्षामं त्वं समुचः शङ्खान्धवः ।
 गच्छ श्रीर्ष महाराज । रोषो ह्यद्योपशान्तताम् ॥ ५० ॥
 यथा हि रामो धर्मात्मा नत् कुरुज्व ममाहितः ।
 राजन् ! तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे नास्तीकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकचिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

वाक्यं रामवाक्यं सारार्थस्य व्यवसायः कर्तव्यार्थनिश्चयः स
 रथो यस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

धर्मात्मा वदतीति शेषः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिसके

किष्किन्धाकाण्डे एकचिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

चाविंशः सर्गः ।

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ।
 लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा सुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥
 स च तानमवीडाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
 मम्महान् मम्मकुञ्जलो मम्मेषु परिनिष्ठितः ॥ २ ॥
 न मे दुर्याहतं किञ्चित्वापि मे दुरनुष्ठितम् ।
 लक्ष्मणो राघवभ्राता कुहः किमिति चिन्तये ॥ ३ ॥
 असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ।
 मम दोषानसम्भूतार्हावितो राघवासुजः ॥ ४ ॥

अङ्गदस्येति । १ ॥

सुवचासवं गुरुत्वलाघवत्वर्थः ॥ २ ॥

दुर्याहवम् अनुचितवचनमुक्तं दुरनुष्ठितम् अनुचितं कृतं कृत-
 मिति शेषः ॥ ३ ॥

योपकारयमुपयति । असुहृद्भिर्निति । असुहृदः शत्रवः अमित्राः
 अपकारिणः अन्तरं हिमम् असम्भूतान् अमुत्पन्नान् आवितो मूल-
 मिति शेषः ॥ ४ ॥

यच्च तावत्तदनुद्धिः कर्मैरेव यथाविधि ।
 भावस्य निश्चयस्याध्विज्ञेयो निपुणं ज्ञेयः ॥ ५ ॥
 न सन्नस्ति मम जायते सत्त्वार्थार्थेऽपि राघवात् ।
 निश्चयं तत्त्वानुपपत्तिं जनयत्येव संश्रुतम् ॥ ६ ॥
 सर्वथा सुकरं निश्चयं दुष्करं प्रतिफलनम् ।
 अनित्यत्वात्तु चित्तार्थं प्रीतिरन्त्येऽपि भिद्यते ॥ ७ ॥
 अतोनिमित्तं चक्षोः हं रामेभ्यः तु संशयानां ।
 अन्यतोपपन्नं ब्रह्मं प्रतिकर्तुं न तद्यथा ॥ ८ ॥
 सुधीरेषैवमुक्तैः तु हनूमान् हरिपुङ्गवः ।
 उवाच स्नेहं तर्कस्य मध्ये वाजरमन्त्रिणां ॥ ९ ॥

यच्च सत्त्वार्थोपविषये तावत् प्रथमतः यथा तत्त्वानुद्धिः कर्मैरेव
 धर्माद्विषये स भावस्य ज्ञेयस्य निश्चयः तात्त्विकोपनिमित्तस्य निश्चयो
 विधेयः कर्तव्यः ॥ ५ ॥

जातो मद्यपराधमूढ इति श्लेषः । कुतस्तर्हि जातोऽत आह,—
 निश्चयमिति । अस्त्रानेऽकार्ये वाक्तापराधाभावेऽपि विपुक्तमिच्छोप-
 जायेन कृपितं सत्त्वार्थोपनिमित्तं निश्चयं तन्मम भयं जनयत्येव ॥ ६ ॥

विपुजोपजापपरिहारेण सत्त्वार्थोपनिमित्तं दुष्करमिच्छाह,—सर्वधति ।
 कश्चोपि उदजापे इति श्लेषः ॥ ७ ॥

अतोनिमित्तम् अकारिणित्वात् । यच्च सहोपपन्नानिदरापे सत्त्व-
 र्थानां निश्चयो दर्शयति । रामेभ्य इति ॥ ८ ॥

सर्वथा नैतद्वर्त्यं यत्नं हरिणस्यैव ।। १७ ।।
 न विस्मरन् विस्मयमुपकारं कृतं शूभम् ॥ १८ ॥
 राघवेण तु वीरेण भयसुखस्यैव दूरतः ।
 तन्मिथार्थं हतो वाली ब्रह्मगुल्यपराक्रमः ॥ १९ ॥
 सर्वथा प्रश्रयान् कुङ्को राघवो नाथ शत्रयः ।
 आतर्कं संप्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्जितम् ॥ २० ॥
 तं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदांवर ! ।
 फुल्लधनुश्च दृश्यामि प्रहृता तु शरच्छुभा ॥ २१ ॥
 निर्मलप्रसन्नवक्त्रा शौः प्रनटयन्माह्वका ।
 प्रवक्ष्यामि दिवः सर्वाः सन्ति च शरांसि च ॥ २२ ॥

अथ मुख्यमन्त्री शूभमान् बोधयितुं निश्चिन्ताहः—सुरीयेति ।
 वर्यो युक्तिः ॥ ८ ॥

अथ निश्चयं विवक्षुः स्वस्य गुणग्राहित्वरूपं मन्त्रिजनस्य प्रक-
 टयति । सर्वथेति ॥ १० ॥

उपकारमेवाह,—राघवेति । भयं वाजिघराकर्मणं वाचिनः हृत्केन
 मघहृतं बोधापवादकं वा ॥ ११ ॥

प्रश्रयान् कुङ्को न तु त्वदिपुत्रयजापत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रमथकोपस्यापि निमित्ताभासं दर्शयति त्वमिति । काकं
 प्रमित्रात् सीताम्बुषण्णाकं प्रहृता प्रकर्षेण हृता मतप्रायेति
 वाचतु ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्राप्तुष्योभकाण्डम् नवैषि हरिपुत्रव ! ।

त्वं प्रलप्त इति प्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥

आर्त्तं च इतदारस्य परार्थं पुरुषान्नरात् ।

वचनं नर्पणीयमे राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥

ज्ञानपराधस्य हि ते मानवत् पश्चात्त्यहं कमम् ।

अन्तरिक्षाक्षिं बध्ना लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥

नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वार्ष्णेयः श्रवणं पार्थिवो हितम् ।

अतएव भयं त्यक्त्वा त्रवीक्ष्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥

अभिकुट्टः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ।

मदेवास्तुरगन्धर्वं वधे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥

न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।

पूर्वोपकारं स्मरता हतज्ञेन विव्रियतः ॥ २० ॥

तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः समुहजानः ।

प्यक्तं आत्मेति शेषः ॥ १५ ॥

पुरुषान्नरात् लक्ष्मणात् अतः परार्थं वचनं ते त्वया सर्वशीर्षं

लक्ष्मणावमसान्नायमुपदेशः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नियुक्तैर्हितामदेभ्य इति शेषः । भयं त्यक्त्वा त्रवीणि राजान-

नपि कार्यवशात् परस्मै कञ्चित् कुर्विति वचो अवधृतं निश्चितं

पदानि ॥ १८ ॥ १९ ॥

राजसिंहस्य समये भर्तुर्भार्य्यैव तद्वत् ॥ २६ ॥

न रामराजानुज्ज्वालनं त्वया

करीम् । युक्तं मतवाच्यपोदितम् ।

मनो हि ते ज्ञात्यति मातुषं वत्

सराजवत्प्राक् सुरेन्द्रवत्सवः ॥ २७ ॥

इत्यर्थे रामायणे नास्तीकोये किष्किन्धाकाण्डे

द्वाविंशः सर्गः ॥ ६२ ॥

यः पुनः प्रसाधो भवेत् स पोदितुं न क्षमो न युक्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

अपोदितुम् उपेक्षितुं स राघवस्य ज्ञात्यस्यास्य रामस्य मातुषं
मनुष्यविविक्तं वत् ते मनो ज्ञात्यति जानात्येव वातिवत्तदिति
भावः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ६२ ॥

चमस्त्रिंशः सर्गः ।

अथ प्रतिसमादिष्टो कच्छवः परवीरहा ।

प्रविशेन्नः सुहृं रघुनां किञ्चिच्छायां राममासनात् ॥ १ ॥

द्वारस्था इत्यस्तु स महाकाया महाबलः ।

मभ्यवर्त्तमानं दृष्ट्वा सर्वे प्राज्ञस्यदः क्षिताः ॥ २ ॥

निश्वसन्नुत्तं दृष्ट्वा कुर्वन् दम्बरघातजम् ।

बाधवृत्तिरक्षस्तथा न तेन पर्यवारयन् ॥ ३ ॥

सूतां रत्नसर्षीं विन्वां श्रीमान् पुष्पितकान्ताम् ।

रघुनां रत्नसमाकीर्णं दर्शयन्महतीं युक्ताम् ॥ ४ ॥

हर्षप्रासादसम्प्राधां ममररखेपशोभिताम् ।

सर्वकामफलैर्दुर्लभैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥

अथ एवं वृत्तमवृत्तमालम्ब्य प्रतिसमादिष्टः कच्छदात् प्रतिसन्नेधं
प्राप्तः ॥ १ ॥

क्षिता इत्येव प्राज्ञस्यो मभ्यवर्त्तित्वमयः ॥ २ ॥

पर्यवारयन् भयेन कच्छवः परिचर्य गन्तुं नाशकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

पुष्पिताणि कामशक्तिः यस्यां सा तां रत्नसमाकीर्णम् अनेकेषाम-
वलाङ्गिताम् ॥ ४ ॥

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ।
 दिव्यमाल्याभरधरैः शोभितां त्रिषद्वर्त्मैः ॥ ६ ॥
 चन्दनाक्षरपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिताम् ।
 मैत्रेयाणां मधूनाञ्च सखीद्वितमहापद्याम् ॥ ७ ॥
 विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ।
 इदमै गिरिनद्याञ्च विमलाक्षञ्च राघवः ॥ ८ ॥
 अङ्गदस्य पृष्ठं रथ्यं मेन्दस्य द्विविदस्य च ।
 गजस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥ ९ ॥
 विशुक्लाक्षञ्च सम्पानेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ।
 वीरबाहोः सुमारीञ्च नलस्य च महात्मनः ॥ १० ॥
 कुमुदस्य सुवैणस्य तारजाञ्चवनेस्ताथा ।
 दधिवज्रस्य नीलस्य सुपाटस्युमेचयोः ॥ ११ ॥
 एतेषां कथमुत्थानां राजमार्गे महात्मनाम् ।
 इदमै पृष्ठसुखाणि महासाराणि लज्जायः ॥ १२ ॥
 पाण्डुराभ्रप्रकाशानि गन्धमाल्ययुतानि च ।
 प्रभृतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३ ॥

तस्यैव प्रपञ्चः स्मर्येति । सर्वानामप्येकैः सर्वदापेक्षितफल-
 युक्तैः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पद्मं पद्मकाष्ठं गन्धद्वयम् । सुरभिगन्धितां सुरगन्धितां मधूनाञ्च
 मन्त्रैरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

पाण्डुरेषु तु जैलेन परिचित्रं दुरासदम् ।
 वानरैश्चरुषु रघुं महेन्द्रसदोपमम् ॥ १४ ॥
 द्रुहैः प्रासादशिरैः कैलाशशिररोपमैः ।
 कर्मकामफलैर्हृत्तैः पुष्पितैश्चपत्रोभितम् ॥ १५ ॥
 महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतवस्त्रिभैः ।
 दिव्यपुष्पफलैर्हृत्तैः शीतल्लघ्वैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥
 हरिभिः संहतद्वारं वलिभिः शस्त्रपाणिभिः ।
 दिव्यमाद्याहृतं द्रुहं तप्तकाञ्चननोरणम् ॥ १७ ॥
 भुयीवस्तु यद्वं रघुं प्रविवेच महाबलः ।
 अवार्थमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८ ॥
 स वसुकाक्ष्यः धर्मात्मा याज्ञासनसमाहृतः ।
 ददर्श सुमहत् युगं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥
 हैमराजतपस्यैर्दृष्टैर्ब्रह्मभिश्च वराचनैः ।
 महार्हाक्षरलोपितैश्च तत्र समाहृतम् ॥ २० ॥
 मविशन्नेव सततं द्रुगाव मधुरस्ननम् ।

पाण्डुरेषु जैलेन परिचित्रं शक्तिशशिधामयवमेव मेहितम्
 । १४ । १५ ।

महेन्द्रदत्तैः हृत्तैः कर्मकामैः । १६ । १७ । १८ ॥

वसुकाक्ष्यः वरास्यातिशयेति ज्ञेयः । १९ । २० ॥

तन्मयीगीतबलाकौशे वसन्ताक्षयदाचरन् ॥ २१ ॥
 बङ्गीष विविधाकारा कपलौकजनहिताः ।
 श्लिष्टः सुधीश्चमकने ददर्श स जहायसाः ॥ २२ ॥
 हृष्टाभिजनसम्पन्नास्तत्र नाल्यस्तनस्रजः ।
 वरमाल्यस्तनस्रया भूषणोत्तमभूहिताः ॥ २३ ॥
 नादित्ताश्रमि च अयास्मासुदानपरिष्कृष्टान् ।
 सुधीवानुचरार्थाय सलज्जामास लज्जकः ॥ २४ ॥
 कूजितं मूषुराणाम् काञ्चीनां मिस्रमं तथा ।
 ॥ निब्रज्य ततः श्रीमान् श्रीनिचर्लीज्जतोऽभवत् ॥ २५ ॥
 रौप्येनप्रकुपितः मुक्ता चाभरणस्तनम् ।
 चकार आक्षेपं वीरो दिग्गः जग्देन धूषयन् ॥ २६ ॥

तन्मयीतेन श्रीमान्वाचपेक्षेण सचितं मधुरस्वनं मुरझादेः
 सुधान् ॥ २१ ॥ २२ ॥

अभिजनसम्पन्ना आभिजातदुक्ताः वरमाल्यस्तनस्रयाः उत्तम-
 मास्याम्बरवर्णा कृतं करकं तत्र अयाः ॥ २३ ॥

अश्रयान् परिचर्यात्पदारहितान् अनुदातपरिष्कृष्टान् प्रज्जका-
 लङ्काररहितान् ॥ २४ ॥

अज्जितोऽभवत् अवोध्यातेऽप्यधिकसौभाग्यदर्शनास्तन्ना परकी-
 र्णतकता लज्जितव्ये ॥ २५ ॥

रौप्येनमेन प्रकुपितः जेदावीनपि कालभोगं लज्जतीति वाचपेक्षिः ।

चारिणेन मन्वावाङ्मरपल्लवः स लक्ष्मणः ।
 मन्वावेकान्तमाश्रित्य रामकोपममन्वितः ॥ १७ ॥
 तेन चापस्त्रमेणाद्य सुधीवः शुकनाभिपः ।
 विद्याधामननं चक्षुः स चचाल वरासनात् ॥ १८ ॥
 अङ्गदेन यथा मर्द्या पुरस्तात् प्रतिवेदितम् ।
 सुव्यक्तमेव सखाप्तः सौमित्रिभ्रातृवत्सलः ॥ १९ ॥
 अङ्गदेन समाख्यातो व्यासमेव च वानरः ।
 बुद्धे लक्ष्मणं प्राप्तं सुखसाख्योपगृह्यत ॥ २० ॥
 ततश्चारुं हरिश्चैष्टः सुधीवः प्रियदर्शनाम् ।
 उवाच हितमव्ययस्त्राससम्भ्रान्तमानसः ॥ २१ ॥
 किञ्च हृत्कारणं सुभुः प्रकृत्या मृदुमानसः ।
 करोव इव सम्भातो धेनार्यं राघवानुजः ॥ २२ ॥

रोषभेगप्रचलित इति पाठान्तरम् । अर्थकुल्लः आभरयस्त्रासं कृत्वा
 स्त्रीणां सते निवृत्तये व्यासमेव चकार ॥ २६ ॥

सदेवाह,—चारिणेनेति । चारिणेन स्त्रीगोष्ठ्यां प्रवेष्टुं मोचित-
 मिति आचारपर्यालोचनया अपल्लवः निवर्तितान्तःपुरप्रवेशः सन्
 मन्वावेकान्तमाश्रित्य रामकोपममन्वितः रामकार्त्तव्यप्रतिदर्शनकोपेन
 मन्वितस्तस्यै ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समाख्यातः बोधितस्तस्यामननः उपगृह्यत उपदिशत ॥ २० ॥ २१ ॥
 करोव इव करोव च ॥ २२ ॥

तु मया वचनं सुत्वा शङ्कपूर्वमब्रवीत्तः ।

भूमः प्रपद्यद्दृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

किमयं कामदत्तस्य पुत्रधर्मार्थमेवाहः ।

भर्ता भवेद्विदुः युक्ते न वैवमदमुच्यते ॥ ४३ ॥

न विमम्यति राज्ञार्थं शोकान् शोकपरायणान् ।

सामान्यपरिवन्तरे काममवोपमेवते ॥ ४४ ॥

तु मायांस्तुरः कृत्वा प्रमाणं सवगेश्वरः ।

कृतीतांशान् मदोदयो विहरसावमुच्यते ॥ ४५ ॥

न हि धर्मार्थमिधार्थं पानमेव ममस्यते ।

पानादर्थस्य कामस्य धर्मस्य परिशीयते ॥ ४६ ॥

धर्मलोपो महांसावत् कृत कर्मतिकुर्वन्तः ।

अर्थलोपश्च मिथश्च नञि पृथगतो महान् ॥ ४७ ॥

नारुणिदेशे अमुप्रियत्रायांनुकामे । आपतन्तं दग्ध्वा विह्व-
लम् ॥ ४८ ॥

भूयोऽधिकं प्रपद्यप्रकाशपूर्वे दृष्टोऽर्थो यस्मिन् तत् ॥ ४९ ॥

अयं ते भर्ता पुत्रधर्मार्थसंग्रहो वर्तते । अर्थोऽपि मिथश्च
यत् किं न दुध्यसे ॥ ५० ॥

पुत्रधर्मार्थादित्यमेवाह, — जेति । राज्ञार्थं राज्यस्त्रैयार्थं सामान्या
परिपश्यत्य तद्वत्तु भूमेति शेषः ॥ ५१ ॥

विह्वलन तथा कीकृतम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मित्रं कार्यशुक्लैर्ह सत्यधर्मपरायणम् ।

तत् इयम्पु परिहृतं न तु धर्मं व्यवक्षितम् ॥ ४८ ॥

तदेवं प्रकृते कार्यं कार्यमस्माभिस्तत्परम् ।

तत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं

निश्चयं वाक्यं मधुरस्यभावम् ।

तारागतार्थं मनुवन्त्येकार्थं

विश्वासयुक्तं तत्तुवाच भूयः ॥ ५० ॥

न कोपकास्तः क्षितिपास्तमुच ।

न चापि कोपः स्वजने विधेयः ।

पामादर्थ्यादिनाशमुपमाहयति । धर्मैति । महान् धर्मकोपः प्रतिष्ठा-
हानिकरः । सते उपकारोऽप्रतिकुर्वतः प्रत्युपकारमुकुर्वतः तावत्प्रथमं
ततो गुणवतो मित्रस्य मैत्रीनाथे महानर्थकोपो भवति ॥ ४७ ॥

अर्थशुक्लैर्ह मित्रार्थसाधनतत्त्वज्ञेऽप्युच्यते सत्यधर्मपरायणम् ।
यत्तत् गुणवदवन्मित्रं हि प्रसिद्धं तत् इयं गुणवदयमपि तत्र धर्मो यदि-
कृतं न तु धर्मं मैत्रीपाकनरूपे धर्मं व्यवक्षितम् ॥ ४८ ॥

तत्तस्मादेवं सवि प्रकृते कार्यं प्रकृतकार्येति द्विनिमित्तम् इत
उत्तरं यदस्माभिः कार्यं तत्कार्यं उदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्तत्त्वज्ञेयम् अमार्थं अलप्रयोजनं मनु-
जेनकार्ये तद्विषये विश्वासयुक्तं यथा तथा भूयः पुनरुवाच ॥ ५० ॥

त्वर्क्षकामस्त जनस्त तस्य
 प्रभादमप्यर्क्षिणीं वीर । सोऽङ्गम् ॥ ५१ ॥
 कोपं कथं नाम युष्मद्वन्द्वः
 कुमार ! कुर्वाद्यप्यस्तस्य ।
 कस्तस्मिन् ; कोपवर्षे हि गच्छेत्
 सत्वावहस्तस्यस्य ; प्रसूतिः ॥ ५२ ॥
 जानामि कोपं हरिवीरमन्वो-
 जानामि कार्यस्य च कास्तसङ्गम् ।
 जानामि कार्यं त्वयि यत् कृतं न
 क्वापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥ ५३ ॥

न कोपकावः अर्क्षस्यामीतयादिति भावः । प्रभादं अक्षरतभुज-
 मपरार्धं तस्य सोऽङ्गतां समर्थयति ॥ ५१ ॥

कोपं कथं नामेति । अयस्तस्य सत्वे हीने सत्वावहः सहजसत्त्व-
 गुणावहश्चिपयतीत्युक्त्याहारः । सत्वावह इति पाठे सहजगुणावहश्च-
 व्यापारः । अतस्त्व तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥

जानामि कोपमिति हरिवीरमन्वो रामस्तु कोपं कोपनिमित्तं
 कार्यस्य जानसङ्गं वितन्वन् जानामि ; त्वयि यदाशक्तं नः कार्यं
 राज्यदानचञ्चलं त्वया कृतं तदपि जानामि । यदत्र विषये कार्यं
 प्रतिवर्त्यस्वरूपं तदपि जानामि ॥ ५३ ॥

तथापि जानामि तथाऽविवक्षं
 नर्त्तं नरमेव । नरीरजस्य ।
 जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं
 कामेन सुधीवमप्यकमद्य ॥ ५४ ॥
 न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति
 त्वं वै यथा मन्युवन्नं प्रपन्नः ।
 न देशकालौ हि यथार्थधर्मौ
 न वेत्स्यते कामरतिर्ननुव्यः ॥ ५५ ॥
 तं कामदुर्त्तं मम सञ्चिह्नं
 कामाभियोगाच्च विस्तुक्लज्जम् ।

एवं कोपस्थायुक्तत्वे हेतुमपि जानामीत्याह,—तथापीमि ।
 नरीरजस्य कामस्य तथाऽविवक्षं वक्षं तथापि जानामि । एवं सुधीवं
 यस्मिन् जने स्त्रीजने कामेनावबद्धं सम्भावयसि तस्य जानामि । तथा-
 ध्यायन्न ज्ञातेऽस्तत्तन् अप्रामादस्य जानामि ॥ ५४ ॥

तन्त्रेवं सति मम कोपस्थायुक्तता कथमस्य व्याह,—नेति । यथा
 त्वं वै निखयेन मन्युवन्नं प्रपन्नो दृश्यते तथा जानामि । कामतन्त्रे
 कामस्यभावपरिज्ञाने तव बुद्धिरस्ति चिह्नकारणं क्लीसङ्गाभावादिति
 भावः । तमेव कामस्यभावमाह,—नेति । ■ प्रसिद्धं यथा देशकालौ
 भोगाधेयौ न जानाति तथार्थधर्मावपि न वेत्स्यते । मनुष्य इति ।
 मनुष्योऽपि न जानाति किमुत तिर्यग्जन्तुरिति भावः ॥ ५५ ॥

जमस्य तावत् परवीरव्रतः
 त्वद्भातरं वानरवंशमायम् ॥ ५१ ॥
 महर्षयो धर्मतपोऽभिरामाः
 कामानुकम्पाः प्रतिबद्धमोहाः ।
 अथ प्रकृत्या चपलः कपिसु
 कथं न वञ्चेत सुखेषु राजा ॥ ५२ ॥
 इत्येवमुक्ता वचनं महार्थं
 सा वानरी लक्ष्मणमग्रमेवम् ।
 पुनः सखेदं मदविद्धलाची
 भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभूवे ॥ ५३ ॥
 उद्योगस्तु चिराद्भूतः सुदुर्विण्ण मरोत्तम ।।
 कामस्यपि विधेयेन तदार्थप्रतिपादने ॥ ५४ ॥

जम सन्निकृष्टं खभाख्यात्वा तम समीपे कामवशादक्षमायम् ।
 कामाभियोशः कामावेशः क्षमस्तेति । महर्षयश्चत्वारःपञ्चधात्वात् च-
 काटलाच्च क्षमेवात्र योग्या ननु कोप इत्याशयः ॥ ५१ ॥

कामवशत्वं नास्त्येवेत्याह,—महर्षय इति । कामे कामभोगे चतु-
 कामेऽभिवाषो येषां ते अतएव खीधु प्रतिबद्धमोहाः । अपि-
 तावत्पि राजा ॥ ५२ ॥

भर्तुर्हितमुद्दिष्टेति शेषः ॥ ५३ ॥

चिराद्भूतः त्वदाग्रमनात् पूर्वमेवेति शेषः ॥ ५४ ॥

आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ।
 कोटीः शतसहस्राणि नानानगनिकाकिनः ॥ ६० ॥
 तदागच्छ महाबाहो ! चारित्रं रक्षितं त्वया ।
 अष्टकं मित्रभावेन घृतां दारावलोकनम् ॥ ६१ ॥
 तारया चाप्यनुज्ञातः त्वरया वापि चोदितः ।
 प्रविशे महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६२ ॥
 ततः सुधीवमासीनं काञ्चने परमाश्रमे ।
 महाहर्षाक्षरणोपेतं ददर्शोदित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥
 दिव्याभरणचिचाकं दिव्यरूपं यशस्विनम् ।
 दिव्यमाल्याम्बरधरं महेश्वरमिव दुर्जयम् ॥ ६४ ॥
 दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समन्ततः ।
 मंदमन्दतरकाक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६५ ॥

कामविधेयस्योद्योगाद्यापि न विश्वसनीयेत्यत आह,—आगता
 इति । कोटीः शतैकस्य बह्वेकस्यार्थम् ॥ ६० ॥

चारित्रं रक्षितं छुटित्यन्तःपुरागमनेन । अष्टकं कृष्णमश्रमः
 स जेत्यर्थः । मित्रभावेन य तु शिकारिणः ॥ ६१ ॥

त्वरया रामांश्चाकरोत्त्वरया ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

प्रमदाभिः समं ददर्शोत्पन्नस्य । ततः मंदमन्दतरकाक्षो बभूवे-
 त्यन्वयः ॥ ६५ ॥

दनाम्भुवीरः परिरम्भमाह
 वराचमस्तो वरहेमवर्षः ।
 इदं सौमित्रिणदीनसत्त्वं
 विज्ञास्यते चः स विज्ञास्यते चम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परिरम्भावस्थित इव सन्तु इदं सौमित्रः ॥ ६६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तमप्रतिहतं कुक्षं मविष्टं पुरुषपर्वभम् ।
 सुधीनो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
 कुक्षं निश्चयमानस्तं प्रदीप्तमिव तेजसा ।
 धातुर्धनसंस्तप्तं दृष्ट्वा दम्बरघातमजम् ॥ २ ॥
 उत्पंथात हरिग्रहो हित्वा सौवर्णमासनम् ।
 महान्महेन्द्रस्य यथा खलुकृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥
 उत्पतन्ममनूद्यतूष्माप्रभतयः स्त्रियः ।
 सुधीवं गगने पूर्णं चन्द्रतारागणा इव ॥ ४ ॥
 संरक्तमयनः श्रीमान् सशस्त्रारुहताञ्जलिः ।
 बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥
 रुमाद्वितीयं सुधीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ।
 अमवीक्ष्यमाणः क्रुद्धः सतारं व्रशिनं यथा ॥ ६ ॥

तमिति । अप्रतिहतं केनाप्यप्रतिबद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥
 महात् महेन्द्रध्वजो यथाकृतः ॥ ३ ॥
 अनूद्येदुः पञ्चादुत्थितवक्त्रः ॥ ४ ॥
 सशस्त्रारु सन्मुखमाजमान । अवस्थितो बभूवेत्यस्य वक्ष्यते इति
 शेषः । अस्मद्वक्ष्येतिमया सनेहिसत्त्वं व्यज्जम् ॥ ५ ॥

सत्ताभिजनसम्पन्नः सानुकोष्ठो जितेन्द्रियः ।
 कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥
 यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।
 मिथ्याप्रतिष्ठां कुरुते को रुचंस्तरुतलः ॥ ८ ॥
 ज्ञानमवाप्नुते हस्मि सहस्रन्तु गवाष्टते ।
 आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषाष्टते ॥ ९ ॥
 पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तन्प्रतिकरोति यः ।
 कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्रवर्गेभ्यः ॥ १० ॥
 गीतोऽयं मङ्गला श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 हृद्वा कृतघ्नं कुहेन तन्निबोध प्रवक्त्रम ॥ ११ ॥

सतारं अश्रितमिव स्थितम् ॥ ६ ॥

सत्ताभिजनाभ्यां सम्पन्नः । तस्माच्छानि सानुकोष्ठत्वादीनि ॥ ७ ॥

अधर्मे स्थित इत्यन्वयः । अधर्मसार्गस्यः । रुचंस्तरुतलः कूरुतलः ॥ ८ ॥

प्रकृतोपयुक्तमसत्यदोषमाह,— अतमिति । अन्तर्निमित्तकेऽन्ते
 दातादिप्रतिष्ठां विधत्ते सति सोऽन्तवाक् अतं हन्ति अतन्महाननदोष-
 भाक् । गोविधवाष्टते गोसहस्रहननभाक् । यथं पुरुषाष्टते पुरुष-
 विषयकिञ्चित्प्रतिष्ठादानैः स पुरुषः प्रथममात्मानं हन्ति । आत्म-
 वातदोषभाक् मित्रं पुरुषलोकं नाशयति यः । तथा स्वजनस्य पित्रादेः
 पुरुषलोकस्य नाशयति ॥ ९ ॥

अथ कृतघ्नदेवसूक्तम्—पूर्वमिति । कृतार्थो मित्रैरिति शेषः ।

सर्वभूतानां सर्वलोकाणां वध्यः सर्वलोकात्महिन्नायं इत्यर्थः ॥ १० ॥

मोघे चैव सुरापे च चौरैः भग्नप्रते तथा ।

निष्कृतिविहिता भङ्गः क्लेशे नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥

अनार्यस्त्वं क्लेशप्रश्नं मिथ्यावादी च वानरः ।

पूर्वं क्लेशार्थं रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥

ननु नाम क्लेशार्थेन लयाः रामस्य वानरः ।

क्षीताया मार्गेण यत्रः कर्त्तव्यः क्लेशमिच्छता ॥ १४ ॥

स त्वं घात्येषु भोगेषु सक्रो मिथ्याप्रतिश्रवः ।

न त्वं रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥

नायमर्थः स्वकल्पनामात्रकल्पित इत्याह,— गीत इति । मन्त्राणां
हिरण्यार्भेयं अयं श्लोकः पूर्वोक्तः सर्वलोकनमस्कृतः ब्रह्मवदेव सर्व-
स्मर्त्तसम्मत इत्यर्थः । अथ रामवचनमाह,— त्वं मण्डूकं दृष्ट्वा कुञ्जेन
रामेण यदुक्तं तच्छृणु ॥ ११ ॥

किं तत्तच्चाह,— गीतेति ॥ १२ ॥

कुतोऽहं क्लेशप्रश्नमाह,— पूर्वमिति ॥ १३ ॥

मिथ्यावादित्वं दर्शयति । यत्रः प्राक्प्रतिष्ठातः । क्लेशमिच्छता
क्लेशं प्रतिष्ठतं कर्तुमिच्छता ॥ १४ ॥

मण्डूकराविणं सऽऽसीत्मुखस्यमण्डूकशब्देन शब्दवन्तं सर्पं यथा
जलेऽननकोकानां मण्डूकमेव जानीते न तु सर्पं तथा तत्र स्वरूपं रामो
नास्मासीदिति भावः । कश्चित् मण्डूकस्यैवार्थं सर्पो मण्डूकवैभौति तेन
सदेव स्मृत्य इति विख्यः स्वसमीपमाश्रितो मण्डूकस्येन ऽऽह्णते एवं वक्ष्य-
त्वां नास्मासीदित्यर्थ इत्याह,— तत्तु तथा कोका प्रसिद्धोपेक्षम् ॥ १५ ॥

महाभक्तिं रामेण पापः कुरुष्वेदिना ।

हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १९ ॥

कृतघ्नैर्जाभिजानीषे राघवस्य महात्मनः ।

यद्यस्मिन् निश्चितैर्वाक्यैर्हतो ब्रूय्यसि वालिनम् ॥ २० ॥

न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।

समये तिष्ठ सुधीव ! नः वालिपथमन्वयाः ॥ २१ ॥

२२/

॥ नूनमिच्छाकुवरस्य कार्मुका ॥ २/

२/

शराच्च तान् पश्यसि वज्रसन्निभान् ।

ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी

न रामकार्यं मनसाप्यवेक्ष्यसे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ २४ ॥

यापयन्ति त्वन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

शराच्च तान् न पश्यसि । यतो ग्राह्यसुखं निषेवसे तेन च सुखी सन्

रामकार्यं मनसापि न वेक्ष्यसे ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ■ ■ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—०००—

तथा मुवायं सौमित्रि प्रदीप्तमिव तेजसा ।

अत्रवीक्ष्य कृतं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥

नैव लक्षण ! वक्तव्यो नायं पदमर्हति ।

हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्तादिशेषतः ॥ २ ॥

नैवाकृतमः सुगीवो न षडो नापि दारुणः ।

ॐ नैवाऽदृष्टकथो वीर ! न जिह्वश्च कपीश्वरः ॥ ३ ॥

अपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विवृतः कपिः ।

रामेश वीर ! सुगीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥

रामप्रसादान् कीर्त्तिश्च कपिराज्यश्च ज्ञास्यतम् ।

प्राप्तवानिह सुगीवो रक्षां मास्य परमप ! ॥ ५ ॥

सुदुःखमयितः पूर्वं प्रापेद्दं सुखमुत्तमम् ।

प्राप्तकालं न जानीते विद्यामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥

तवेति । तव सुहृदो वक्ताम् मुखादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

नार्हतीत्यत्र हेतुर्नैवेत्यादि । अक्षतकथोऽक्षतवाक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

यदि न कृतमः कथं तर्हि काकात्मवानभिप्रायमाह,—सुदुःखेति ।

सुरामनुभूतदुःखः प्राप्तकालम् यवज्जं कर्त्तव्यम् ॥ ६ ॥

मृताणां किल संवत्सो दशवर्षाणि लक्षणम् ।
 अहो मन्त्रन धर्मात्मा विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ ७ ॥
 स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः ।
 विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यैः पृथक् जनः ॥ ८ ॥
 देहधर्मगतस्यास्य परित्रान्तस्य लक्षणम् ।
 अविष्टप्रस्य कामेषु रामः शक्तुमिहार्हति ॥ ९ ॥
 न च रोषवत्तं तात ! गन्तुमर्हसि लक्षणम् ।
 निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥ १० ॥
 सत्त्वयुक्ता हि पुत्रवास्तुदिधाः सुहृदयम् ।
 अविष्टस्य न रोषस्य सहसा यान्ति वञ्चनाम् ॥ ११ ॥
 प्रसादये त्वां धर्मज्ञ ! सुधीवार्थं समाहिता ।
 महान् रोषस्तु त्वजः संरम्भस्तु त्वतामयम् ॥ १२ ॥
 इमां माञ्चाकृद् राज्ञं धनधान्यपशूनि च ।
 रामप्रियार्थं सुधीवः त्वज्जेदिति मतिर्मम ॥ १३ ॥
 समानेव्यति सुधीवः सीतया सह राघवम् ।

वृताच्छामिति । अहः दिनम् । यद्यपि पूर्वं बालकाख्ये मेनकासम्बन्ध-
 उल्लेखस्याप्येतदवगात् वृताच्छामन्तोऽपि तस्य ज्ञेयवत्प्राज्ञः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 देहधर्मः आहारादिभ्रमैर्युक्तानि । पश्यधर्मेति पाठेपि अय-
 मेवार्थः ॥ ९ ॥

निश्चयार्थं सत्संयार्थमिच्छाम ॥ १० ॥ ११ ॥

ब्रह्माङ्गनिधौ रोहिण्या हत्वा तं राक्षसाधमम् ॥ १४ ॥

अतर्कोटिसहस्राणि सङ्काशां किल रक्षसाम् ।

अयुतानि च षट्त्रिंशत् सहस्राणि शनानि च ॥ १५ ॥

अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसाम् कामकपिषः ।

अयक्ष्यं रावणं हन्तुं येन सा मैथिली हता ॥ १६ ॥

ते न ब्रह्मा रणे हन्तुमसहायेन लक्षणम् ।

रावणः क्रूरकर्मा च सुयीवेण विप्रेषतः ॥ १७ ॥

एवमाख्यातवान् वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः ।

रोहिणेः समुत्पन्नः संरम्भः लोभः ॥ १७ ॥ १४ ॥

कथमयं रावणं हनिष्यतीत्यत्र तत्सहायकसाध्यत्वासद्वयस्येति,—

शतेति । यथा संख्या चित्रश्चितैव । दशशोडशः समूहः अतश्चोडश-
मैथिलीं मध्यानां सहस्रं तथा षट्सहस्राधिकानिलक्षाणि तदुपरि षट्-
त्रिंशत्सहस्राणि तदुपरि तावन्ति शतानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

तावताम्बधे परमशूरस्यापि सहायामेष्टान्तीत्याह, ते इति ।

यस्मात् असहायेन रामेण ते हन्तुमशक्या यस्माद्रावणश्च क्रूरकर्मा
क्रूरपराक्रमः सत्साविप्रेषतः सुयीवेण सहायेन प्रवीजनमस्ति । तत्सम-
प्रतिसैनाघटनस्य सुयीवाधीनत्वात्सर्वेषां मनुष्यावध्यत्वाच्चेति भावः ।
यत् त्रीर्थः । सुयीवेण सहायेन ते राज्ञसा हन्तुमशक्या रावणश्च
हन्तुमशक्य इत्यन्यथं कृत्वा वाली किञ्चिद्वान् रावणवधाय सुयीर्व
यथा प्रार्थयते रामकस्यासाविप्रश्च इति कथाश्च कल्पयति तदुपार्थकम् ।
रामस्य सहायामेष्टासमर्थनस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

आगमस्तु न मे व्यक्तः संवात्तस्तु मवीक्ष्यतम् ॥ १८ ॥
 तत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुङ्गवाः ।
 आनेतुं वानरान् युद्धे सुबलान् हरिपुङ्गवान् ॥ १९ ॥
 तांश्च प्रतीक्षमाप्नोऽर्थं विक्रान्तान् सुमहाबलान् ।
 राघवस्यार्थं धिक्कृत्य न निर्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥
 हृता सुसंस्था सौमित्रे ! सुग्रीवेण पुरा यथा ।
 अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलम् ॥ २१ ॥
 अक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गुलजतानि च ।
 अद्य त्वामुपयास्त्रन्ति जहि कोपमरिन्दम ! ।
 कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ ! कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥

मन्त्रेणा रक्षः संस्था त्वया कथं ज्ञाता तत्राह,—एवमिति ।
 आगमस्तु न मे व्यक्तः रावणस्यैवं वक्तव्यमिति प्रकाशस्तु न मया ज्ञातः ।
 संस्थानाम् प्रसङ्गात् पूर्वं कृतम् । तस्य अवाप्तमुत्तमा वाक्य-
 अवगात् ॥ १८ ॥

ननु सहायसम्पत्तिं प्रवृत्तेरस्मिन् दर्शनात् कोपेन मत्तत्राह,—
 त्वदिति ॥ १९ ॥

राघवार्थं तान् प्रतीक्षमाप्नोति अतएवैतानां न निर्याति ॥ २० ॥
 नै तर्हि कदा आगमिष्यन्ति तत्राह, हृतेति सुसंस्था शोभना
 आगमनकालमर्थोदा पुरा पूर्वं दृष्टप्रेषणसमये यथा ज्ञाता तत्रा तैः
 सर्वैरागन्तव्यम् ॥ २१ ॥

रक्ष सेनाप्रेषया असेनाधिप्यत्राह,—अक्षेति । अक्षकोटिर्मध्य

तव हि सुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्
 सज्जसम् रथमे निरीक्षमाणाः ।
 हरिवरवनिता न यानि ज्ञानिं
 प्रथमभयस्य हि वदिता स्म सर्वाः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ २५ ॥

तद्दृशुमशक्तिका सहस्रकोटिः तत्संख्याः ऋक्षाः गोपाङ्गुलानां शतानि
 च शतकोटिः सन्ते कपयोऽनेकाः कोटयः असंख्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥
 प्रथमभयस्य सत्सदृशभयस्य बालिनधवत् सुग्रीववधभयस्य
 वदार्थी ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

—००७—

इत्युक्तस्तारथा वाक्यं मन्त्रितं धर्ममहिम्नम् ।
 नृदुस्वभावाः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥
 तस्मिन् प्रतिवृत्तीते तु वाक्ये हरिणखेयुरः ।
 लक्ष्मणात् सुमहत्तामं वस्त्रं क्लिष्टमिवात्यजत् ॥ २ ॥
 ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बभ्रुगुणं महत् ।
 विच्छेदे विमदद्यामीत् सपीवो धानखेयुरः ॥ ३ ॥
 स लक्ष्मणं भोमवन्तं भव्वानरसत्तमः ।
 अन्नवीन् मन्त्रितं वाक्यं मुरीवः सम्महर्षयन् ॥ ४ ॥
 प्रनष्टा श्रीश्च कीर्त्तिश्च कपिराज्यञ्च प्रायतम् ।
 रामप्रसादात् सौमित्रे ! पुनश्चात्रमिदं मया ॥ ५ ॥
 कः शक्रस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्त्रेन कर्मणा ।

इतीति ॥ १ ॥

तस्मिन् तारानुगतवाक्ये ॥ २ ॥

माल्यं मालां बभ्रुगुणं बभ्रुविधकामसद्वचनं चतस्रश्च तच्छेदकं
 विमदद्यामीदिति ॥ ३ ॥

लक्ष्मणं सम्महर्षयस्मिन्नवयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

तादृशं प्रतिकुर्वीत ऋतेनापि वृषात्प्रवृत्तः ॥ ६ ॥

वीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा बधिर्व्यति श्व रात्रयम् ।

सहायमात्रेण मया राघवः स्नेह तेजसा ॥ ७ ॥

सहायकृत्यं किं तस्य येन सत्त महादुमाः ।

गिरिश्च वसुधा चैव वाणिनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥

धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य हस्तेन लक्ष्मणः ।

मञ्जुला कल्पिता भूमिः सहायेः किन्तु तस्य वै ॥ ९ ॥

अनुयायां नरेन्द्रस्य करिष्ये, त्वं नरदम् ।

गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥

यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात् प्रणयेन वा ।

प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिदपराध्यति ॥ ११ ॥

प्रज्ञाः समर्थः तस्य देवावतारस्य । स्नेह कर्मणा धनुर्भङ्गवाजि-
नधादिना ख्यातस्य । तादृशं सत्कर्मिणोपकारसदृशम् ॥ ६ ॥

सहायमात्रेण उपकृष्टं सहायमेवार्थनिर्वाहकोऽहन्तु परिकरमात्र-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

सहायकृत्यं सहायसाध्यं कृत्यत्वेन पातालानि महत्सुदेव्याश्च
॥ ८ ॥ ९ ॥

अनुयायां पश्चाद्गमनम् । सपुरःसरं युद्धाग्रे पुरःसरैः सहितं
रावणम् ॥ १० ॥

निश्वासादयं ॥ कुर्या मित्र इति विश्वासात् प्रणयेन वा यदि
किञ्चिदतिक्रान्तम् अपराधं तदुक्तहेतुत्वां प्रेष्यस्य दासस्य क्षमितव्यं

इति तस्मै भुवाणस्तु सुग्रीवस्तु महात्मनः ।
 अभवत्तच्छाश्वः प्रीतः प्रेम्णा चरेत्सुवाच च ॥ १२ ॥
 सर्वथा हि मम भ्राता सनाद्यो वानरेश्वर ! ।
 त्वया भासेन सुग्रीव ! प्रश्रितेन विव्रणतः ॥ १३ ॥
 यस्मै प्रभावः सुग्रीव ! यच्च ते शौर्यमीदृशम् ।
 अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
 महासेन तु सुग्रीव ! त्वया रामः प्रतापवान् ।
 न धिष्यति रणे ब्रह्मन्चिराद्भावे संशयः ॥ १५ ॥
 धर्मशस्त्रं ह्यस्तस्मै संयामेव्यनिर्वर्तिनः ।
 उपपन्नं युक्तञ्च सुग्रीव ! तव भाषितम् ॥ १६ ॥
 दोषज्ञः प्रतिमामर्थं कोऽन्यो भाषितुमर्हति ।
 व त्रियंवा मम ज्येष्ठं त्वाञ्च वानरसत्तम ! ॥ १७ ॥
 महद्गन्धाधि रामेण विक्रमेण बलेन च ।
 महावीरो देवतैर्देवैश्चिराय हरिमुत्तम ! ॥ १८ ॥

यन्त्रयं यस्माद्यो दासो नापराध्यति तादृशदासासम्भवः स्वामि-
 चित्तानुवर्तनस्य सर्वथाऽसम्भवात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

शौचमिन्द्रियनियमः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उपपन्नं योऽर्थम् । युक्तं युक्तियुक्तम् ॥ १६ ॥

दोषज्ञो विद्वान् को रामसुग्रीवाभ्याम्भो भवदाशसदृशं वानरं
 बलमर्हति ॥ १७ ॥ १८ ॥

किन्तु श्रीमन्नितो वीर ! निज्जन्म त्वं मया सह ।

सात्त्वयस्य वयसश्च भार्याहरणदुःखितम् ॥ १८ ॥

यच्च श्लोकाभिभूतस्य दृष्ट्वा रामस्य भावितम् ।

मया त्वं परेषाप्सुकसात् समस्य सखे ! मम ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

वयस्यं रामम् ॥ १८ ॥

स्वाकृतवाक्यानां रामोक्तवत्पञ्चाशदशये स्वास्तित्वमेष बोधयन्
स्वापराधं क्षमापयति । यथेति । रामभाषितं सीताविदोऽगज-
विशपत्न्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिसके

किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

एवमुक्त्यु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।
 हनूमन्तं स्थितं पार्श्वे दक्षतश्चेदममवीत् ॥ १ ॥
 महेन्द्रहिमवर्द्धिगन्धकैलासशिखरं यु च ।
 मन्दरे पातङ्गुलिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥
 तरुणादित्यवर्षेषु भ्राजमानेषु निवसतः ।
 पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमस्थान्तु ये दिशि ॥ ३ ॥
 आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रफल्गुभिः ।
 पद्माक्षलवनं भीमाः सञ्चिता हरिसुकुवाः ॥ ४ ॥
 वाञ्छनाम्बुदसङ्काशाः कुञ्जरेन्द्रमहौजसः ।
 चञ्चले पर्वते चैव ये वसन्ति प्रवृज्जमाः ॥ ५ ॥

अथ सुग्रीवेणापरिमितदुःखप्रसङ्गजननेककोटिनिजसेनासम्मेलनम् एव-
 मिति ॥ १ ॥ २ ॥

पर्वतेषु उक्तातिदिक्तेषु तथा पश्चिमस्थान्तु ये दिशि पश्चिमस्था-
 न्तितावन् ॥ ३ ॥

आदित्यभवने गिरौ ये स्थिताः उदयाचलास्तावज्योतिष्यर्षः ।
 पद्माक्षनो गिरिविशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

महाशैलसुखावासा वानराः कमलप्रभाः ।
 मेघपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं त्रिताः ॥ ६ ॥
 तरुणादितमवर्णाश्च पर्वते ये महाशृणो ।
 विषमो मधुमेरेण भीमवेगाः शबलमाः ॥ ७ ॥
 वनेषु च सुरक्ष्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ।
 तापसाश्चसरक्ष्येषु वनान्तेषु समस्ततः ॥ ८ ॥
 तांसांस्तमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्व्ववानरान् ।
 सामदानादिभिः कन्यैर्वानरैर्वैभवत्तरैः ॥ ९ ॥
 प्रेषिता प्रथमं ये च तथा ज्ञाता महाजनाः ।
 तरुणार्थेषु भूयस्तान् मन्त्रेणैव हरीश्वरान् ॥ १० ॥
 ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसुखाश्च वानराः ।

महाशैलसुखावासवर्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तापसाश्चसरक्ष्येषु रम्यतापसाश्चमेव यदा ते दम्बेभ्यश्चि यमविधे-
 वजम् ॥ ८ ॥

क्षिप्रमानयेच्छेते मयेव गन्तव्यमिच्छाद्यज्ञात्,—सामदानादिभिः
 कन्यैर्वानरैर्वैभवत्तरैरिच्छादिना दृष्टे दण्डः । कन्येययायेः शानयेत्यस्य
 चानाशयेत्यर्थ इति कतव्यः ॥ ९ ॥

अन् प्रेषिता यव शृवे दृता इत्यत्राह,—प्रेषिता इति । प्रथमं
 पूर्व्वे ये महाजना दृताः प्रेषितास्ते मया ज्ञाता नन्द तथाहि तेषां तरु-
 नार्थेषु अपरान् हरीश्वरान् प्रेषय ॥ १० ॥

दृष्टानयस्य तान् शीघ्रं कर्षन्निव कपीन्दरान् ॥ ११ ॥
 अहोभिर्दन्तभिर्घ्नं च नागच्छन्ति ममाक्षया ।
 चकल्यास्तु दुरात्मामो राज्ञश्चासनवृषकाः ॥ १२ ॥
 मताम्यथ शङ्क्याणि कोप्यस्य मम आसनात् ।
 प्रधानं कपिशिंहानां निदेजे मम ये स्थिताः ॥ १३ ॥
 मेघपर्वतसङ्क्रान्ताश्चादयन्त इवास्मरम् ।
 घोररूपः कपिशेठा यान्मुन्य्छासन्नावृतः ॥ १४ ॥
 ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्व्वेऽननराः ।
 आनयन्तु हरीन् सर्व्वेऽस्मरिताः आसनात् मम ॥ १५ ॥
 मत्स्यवानरराजस्य मुक्ता वायुसुतो वचः ।
 दिक्षु सर्व्वान् विद्वान्तान् प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥
 मे पदं विष्णुविज्ञानं पतच्चिद्योतिरध्वगाः ।
 प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु चरणेन वै ॥ १७ ॥
 ते सङ्कटेषु गिरिषु वनेषु च भरःसु च ।

कामेषु तद्गोत्रेषु मसङ्गा ये च दीर्घसूत्रा निजनिवसिन्ध्यापाराः ।
 आनयन्तु आनायथ ॥ ११ ॥

ये दृष्टाः ॥ १२ ॥

प्रेषयामास दूतसंख्यामाह,—प्रयातीति । इति दूतानयनमुक्तम् ॥ १३ ॥

सर्व्वे च कदम्बानि हारायन्त इवास्मरन्ति ॥ १४ ॥

गतिं गत्वा मेघपर्व्वतस्य गतिं गत्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥

वातरा वानरान् समान् रामहेतोरधोदयम् ॥ १८ ॥

मृत्युकालोपमस्त्राज्ञां राजराजस्य वानराः ।

सुयोवस्थाचक्षुः शुक्ला सुयोविभयवर्द्धिताः ॥ १९ ॥

मत्तस्योऽन्नमसंकाशा निरेकास्मान् महाबलाः ।

तिष्ठः कोप्यः प्रवृत्तानां निर्यथुर्ध्वं राघवः ॥ २० ॥

अस्त्रं गच्छति यत्पार्श्वसिद्धिन् मिरिवरे रताः ।

सन्ततहेमवर्णाभासास्मात् कोप्यो दत्त च्युताः ॥ २१ ॥

कैलाषत्रिसरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्धकम् ।

ततः कोटिमहस्ताणि वानराणां समागमन् ॥ २२ ॥

फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तनुपाधिताः ।

तेषां कोटिमहस्ताणां महस्त्रं समवर्त्तत ॥ २३ ॥

अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्षणाम् ।

विन्ध्यद्वानरकोटीनां महस्तापत्रपतन् कृतम् ॥ २४ ॥

खीरोद्वेलानिलयासमालवनवासिनः ।

नारिकेलशनाद्यैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥

वनेभ्यो गङ्गरेभ्यश्च सरिङ्गमथ महाबलाः ।

विष्णुकानां मदमाकाशम् । अतश्च ज्योतिरध्वजाः दक्षिणां नक्षत्रा-
नाञ्च मार्गगाः ॥ १० ॥ १८ ॥

मृत्युकालोपमस्य निग्रहविषये इति शेषः ॥ १८ ॥

तस्माद्गिरे रत्नगिरेः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

यान्महानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥

ये तु त्वरयितुं याना वानराः सर्ववानरान् ।

ते वीरा विमलवस्त्रैर्न ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥

तस्मिन् गिरिवरे पुष्पे यज्ञो माहेश्वरः पुरा ।

सर्वदेवमनसोचो बभूव सुमनोरमः ॥ २८ ॥

अश्वनिष्यन्दवानानि मूलानि च फलानि च ।

आमृतम्रादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९ ॥

तदस्यसम्भवं दिव्यं फलमूलं मनोहरम् ।

यः कश्चिन्नष्टद्वयमिति भासन्भवति तर्पितः ॥ ३० ॥

तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ।

शौचधानि च दिव्यानि अष्टऊर्ध्वरिपुङ्गवाः ॥ ३१ ॥

तस्माच्च यज्ञाच्चतनान् पुण्याणि सुरभीणि च ।

आमिन्युवन्निरा गत्वा सुधीवप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥

असंख्यबलमित्याह, - तेषां संख्या न विद्यत इति । २५ । २६ ॥

ये च त्वरयितुं यानाः हनुमत्प्रेषिताः महाद्रुमम् अतिप्रसिद्ध-
भागवद्रामकृतं माहेश्वरश्चक्रवाटस्थं ददृशुः । यूपे नीलप्रेषितान् दृताश्च
ददृशुर्इति शेषः अतस्तेषां तत्पदं परावृत्तिः । २७ ।

माहेश्वरो यज्ञः माहेश्वरदेवतो दिव्योऽश्वमेध इति अतः ।
सर्वदेवानां मनसोचो अथ सः । २८ ॥

अश्वनिष्यन्नाश्वेनामृताणादिकल्पवानाणां । २९ । ३० ॥

ते तु सर्वे हरिवराः प्रचिन्वाः सर्ववानराः ।
 सञ्जोदयिन्वा त्वरितं सूचानां अस्मुरपतः ॥ ६२ ॥
 ते तु तेन सुहृन्मैत्रेयः कपयः शीघ्रचारिकः ।
 किष्किन्वां त्वरया प्राप्ताः सुधीवो यच्च वानराः ॥ ६३ ॥
 ते दृष्टीस्त्रीषधीः सर्वाः फलमूलस्य वानराः ।
 तं प्रतिपादयामासुर्वचनसौदममुवन् ॥ ६४ ॥
 सर्वे परिरुताः श्रेष्ठाः हरितश्च वनानि च ।
 प्रचिन्वां वानराः सर्वे ब्राह्मणादुपयान्ति ते ॥ ६५ ॥
 एवं श्रुत्वा ततो हटः सुधीवः श्रवणाधिपः ।
 प्रतिजयाह च प्रीतिस्तेषां सर्वसुपायनम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ६७ ॥

औषधानि सञ्जोदयिन्वादौर्ग ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ते तु सर्वे दूतस्थाः सूचानामपतः संप्रवृत्तबलानामात्मनात्पूर्व-
 मिच्छयः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 ते हनुमत्प्रेमसहिताः शीघ्रप्रेमिन्वाः दूताः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टविंशः सर्गः ।

प्रतिशृणु च तत्सर्वमुपायनमुपाहतम् ।
 वानरान् चान्तर्यामिन् च सम्मतिव विचर्जयत् ॥ १ ॥
 विचर्जयित्वा स हरीत् सहस्रान् कृतकर्षकः ।
 मैत्रे कृतार्थमात्मानं राघवश्च महाबलम् ॥ २ ॥
 स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववामरसत्तमम् ।
 अमवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुधीवं सखाहर्षयन् ॥ ३ ॥
 किम्किन्वाद्या विनिष्क्राम यदि ते शौम्य ! रोचते ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणश्च सुभाषितम् ॥ ४ ॥
 सुधीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ।
 एवं भवतु गच्छाम्यस्यैवं त्वच्छासने मया ॥ ५ ॥
 तमेवमुक्त्वा सुधीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
 विचर्जयामास तदा तारास्राक्षैव घोषितः ॥ ६ ॥

प्रतिशृणोति ॥ १ ॥

राघवश्च कृतार्थमित्यनुवक्तुः ॥ २ ॥ ३ ॥

विनिष्क्राम इति प्रार्थने लोद ॥ ४ ॥

अस्यैवं तत्र हातशमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

इहीत्सुचैर्हरिवरान् सुग्रीवः कपुराहरत् ।
 तत्र तद्वचनं श्रुत्वा हरयः व्रीचमथयुः ॥ ७ ॥
 बह्व्राक्षसिमुटाः शर्व्वं ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ।
 तामुवाच सतः भ्रातान् राजाकंसदहप्रभः ॥ ८ ॥
 उपस्थापयत चित्रं त्रिविकां मम वानराः ।
 श्रुत्वा तु वचनं तत्र हरयः व्रीचविक्रमाः ॥ ९ ॥
 समुपस्थापयामासुः त्रिविकां प्रिवदर्शनम् ।
 तामुपस्थापितां दृष्ट्वा त्रिविकां वानराधिपः ॥ १० ॥
 लक्ष्मणारुह्यतां व्रीचमिति सौमित्रिमज्जवीम् ।
 इत्युक्त्वा काश्वनं यानं सुग्रीवः सूर्य्यसन्निभम् ॥ ११ ॥
 वज्रभिर्हृदिभिर्धुक्तमारुरोह सलक्षणः ।
 पाण्डुरोपातपत्रेण प्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १२ ॥
 शृङ्गैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ।
 शङ्खभेरीनिगादैश्च बन्दिभिश्चाभिनन्दितः ॥ १३ ॥
 निर्व्विधौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमतुत्तमाम् ।
 स वानरभूतैस्त्रीरूपैर्वज्रभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १४ ॥
 परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ।

यदि यनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेऽपि राजदर्शनक्षमा कस्याप्या इति
 यावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

स तं देवमनुम्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेविनम् ॥ १५ ॥
 अवातरन् महतीनां त्रिविकायाः सप्तकायः ।
 आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् ॥ १६ ॥
 कृताञ्जलौ स्मिते तस्मिन् वानराश्चाभवंकृत्वा ।
 तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुक्ष्यस्पर्शजम् ॥ १७ ॥
 वानराणां महत्सैन्यं सुधीर्वि प्रीतिमानभूत् ।
 पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ॥ १८ ॥
 प्रेम्णा च वञ्जमानाश्च राघवः परिप्लवजे ।
 पणिज्ज्वल्य च धर्मात्मा निर्घीर्देति ततोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥
 निषद्य तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीजतः ।
 धर्ममर्थश्च कामश्च काशे यस्तु निषेवते ॥ २० ॥
 विभज्य सततं वीर ! स राजा हरिसत्तम ! ।
 हिता धर्मं तथार्थश्च कामं यस्तु निषेवते ॥ २१ ॥
 स वृक्षयो यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
 अमित्राणां बन्धे युक्तो मित्राणां संगहे रतः ॥ २२ ॥

हरिभिर्वाहकैः स लक्ष्मण इत्यनेनैकवाहनादोद्घातः सख्यतिशयः
 कुचितः । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ।

वानराश्च तथा अभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन्निषेवः । आजा-
 दकलातटाकैः समः तदुपमैव वानराणां महत् सैन्यम् । १७ । १८ ॥
 । १९ । २० । २१ ।

त्रिवर्गफलभोक्ता च राजा धर्मैश्च पुण्यते ।
 उद्योतमयस्त्रेण प्राप्तः कचुनिवृद्धनः ॥ २३ ॥
 सद्यन्वतां हि पिङ्गेन ! हरिभिः सह नान्निभिः ।
 हवमुक्तं सुधीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 प्रमष्टा श्रीश्च कीर्त्तिश्च कपिराज्यस्य प्राप्ततम् ।
 तत्प्रसादान् सहावाहो पुनः प्राप्तमिदं नया ॥ २५ ॥
 तव देव ! प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वरः ।
 कृतं न मतिकुर्याद्यः सुहृद्वर्णा हि वृषकः ॥ २६ ॥
 एते वामरमुखाश्च शतशः कचुनिवृद्धनः ।
 प्राप्तास्तदाय बलिनः हृदिष्यं सर्वशमरान् ॥ २७ ॥
 अन्धश्च वानराः शूरा गोल्लङ्घुक्ताश्च राघव ! ।
 कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा धोरदर्शनाः ॥ २८ ॥

उद्योते सप्तः पतितः सन्ध्या प्रतिबुध्यते तथा कामपरो दण्ड्यवस्तुः
 सन् प्रतिबुध्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

त्रिवर्गा धर्मार्थकामलक्षणभक्तस्य तत् फलस्य च दधत्तां
 भोक्ता ॥ २४ ॥

सन्निवृत्तां सीताञ्छेषयादिप्रतिष्ठापयितुं प्रायश्चित्तसामिदर्थः
 ॥ २४ ॥ २५ ॥

हे देव ! तव प्रसादाच्च भ्रातुः प्रसादाच्चैतर्थाः । सुहृद्वर्गं सन्धि
 स एव दुययो धर्मनाशक इत्यर्थः ॥ २६ ॥

देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामकपिचः ।

स्त्रैः स्त्रैः परिहृताः सैन्यैर्वर्जिते पथि राघव । ॥ २८ ॥

जनैः शतसहस्रैश्च वर्जिते कोटिभिस्तथा ।

अयुतैश्चावृता वीर ! शत्रुभिश्च परजपः । ॥ २९ ॥

अबुद्धैर्बुद्धजैर्मध्यन्तान्धैश्च वानरैः ।

ॐ शत्रुद्वार्यापराधीश्च हरयो हरियूथपाः । ॥ ३० ॥

आगमिष्यन्ति ते राजन् ! महेश्वरनविक्रमाः ।

मेघध्वस्तसङ्काशा मेघविन्धकलासपाः । ॥ ३१ ॥

ते मामभिगमिष्यन्ति राक्षसं योजुमाहवे ।

निहत्य रावणं युद्धे क्षामधिष्यन्ति मेघिनीम् । ॥ ३२ ॥

ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्यवान्

हरिमवीरस्य निदेववर्जिनः ।

आदाय आङ्गणं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

महेश्वरिकादेः केचिद्विन्धवाहारः परिहृता इत्यर्थमाहृता इति
यत्पर्यन्तं बोध्यम् । शतसहस्रं सत्त्वं नष्टशतं कोटिः दशसहस्रमयुतं
कोटिकत्वं शत्रुः । ३० ।

शत्रुसहस्रमर्षदम् अर्षुदाहशत्रुत्वं मर्षं तस्माद्दशगुणोन्मः
ततो विंशतिगुणः समुद्रः तत्स्त्रिंशद्गुणः परार्धस्तेनासंख्यत्वमु-
क्तम् । ३१ । ३२ ।

ये क्षामधिष्यन्ति ते क्षामभिगमिष्यन्तीत्यन्वयः । ३३ ।

बभूव हर्षाद्दुधाभिषास्यः

प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे नास्तीकोये किष्किन्धाकाण्डे

अष्टचिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायकृतिके

किष्किन्धाकाण्डे अष्टचिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

इति नृवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ।
वाञ्छन्त्यां सन्परिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥
यदिहो वक्षते वर्षं न तन्निचं भविष्यति ।
आदित्योऽसौ महत्त्वांशुः कुर्यादितिभिरं नभः ॥ २ ॥
चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्य ! निर्घ्नसाम् ।
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात् परस्मय ! ॥ ३ ॥
एवं त्वयि ॥ तन्निचं भवेद्यत् सौम्य ! घोभनम् ।
जानास्यहं त्वां सुग्रीवं । मत्तं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥
त्वत् भनायः मखे ! मखे जेतारिस्म भकलानरीन् ।

इतीति ॥ १ ॥

उपकर्तृत्वं तव सद्यश्चर्म श्रूयति भगवान् सुग्रीवं स्मृति यदीति ।
वर्षत इति यत्तन्न चिह्नं साभाविकतादिति श्रुतः ॥ २ ॥
निर्घ्नो रविर्किरणमतापदक्षिताम् । त्वद्विधः सान्निध्या मित्राणां
प्रत्युपकारेण प्रीतिं कुर्यात् इति यत्तदपि न चिह्नम् ॥ ३ ॥
एवं त्वयि मित्रप्रत्युपकारार्थं सेनामेकनं यत् तन्न चिह्नं हे सौम्य !
घोभनं भग्नं जातम् ॥ ४ ॥

तमेव मे सुहृन्निर्घं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 जहारात्मविनाशाय मेधिलो रत्नसाधनः ।
 वक्ष्यित्वा तु पौलोमीमनुज्ञादो यथा व्रणीम् ॥ ६ ॥
 न चिरात्तं वधिष्यामि रावणं निजितैः शरैः ।
 पौलोम्याः पितरं हर्षं ज्ञतक्रतुरिवारिहा ॥ ७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चैव रणः समभिवर्त्तत ।
 उष्णतीव्रां सहस्रांशोऽहोदयङ्गमे प्रभासु ॥ ८ ॥
 दिवः पथ्याकुलाद्यासन् तमसा तेन कृषिताः ।
 चक्षाल च मही सन्वा सगैसवमकानना ॥ ९ ॥
 ततो ह्येन्द्रमहागैसौचकदंष्ट्रैर्महाधरैः ।
 हस्त्या मङ्कादिता भूमिरसंख्येयैः प्रवक्त्रैः ॥ १० ॥
 निमेषात्परमाज्जेष ततस्तैर्हरिचूयपैः ।

संख्येयुद्धे ॥ ५ ॥

यथा पौलोमी पितरं वक्ष्यित्वा ज्ञतानुमतिकं कृत्वा शर्घो योऽनु-
 ज्ञादो जहारात्मविनाशाय इन्द्रस्तत्पितरम् अमुमन्तारं हनारक्षानुज्ञादं
 कृत्वा व्रणीं प्रत्यागीतवानिति पुराणशास्त्रा । एवं च आत्मविनाशाय
 मेधिलो जहार माहीक्षेम मां वक्ष्यित्वा तं न चिराच्छोभ्यम् अदिष्टा
 इन्द्र इव वधिष्यामि । पौलोम्याः पितरमिमेत्यनेन रावणकृतौ जल-
 क्षतिक्रमाभावात् सुचितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभिवर्त्तत अभ्यवर्त्तत ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कोटीमनपरीवारैर्वानरैर्हरिचूषणैः ॥ ११ ॥
 नादेयैः पार्षतेष्वैव सप्तद्वैव महाबलैः ।
 हरिभिर्मैत्रिभिर्हरिर्नीच वनवासिभिः ॥ १२ ॥
 तदृषादित्यवर्णैश्च वृद्धिगौरैश्च वानरैः ।
 पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्हमकृताक्षणैः ॥ १३ ॥
 कोटीबहस्रैर्ब्रह्मभिः श्रीमान् परिरुतस्तदा ।
 वीरः व्रतवलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥
 ततः काशुनम्रलोभाभस्माराद्या वीर्यवान् पिता ।
 धनेकैर्बहुधाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५ ॥
 तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ।
 पिताहमाद्याः सन्मातः सुग्रीवश्चतुरो विभुः ॥ १६ ॥
 पद्मकेसरसङ्काशसङ्काशार्कनिभाननः ।
 बुद्धिमान् वानरश्रेष्ठः सर्व्ववानरसन्तमः ॥ १७ ॥
 धनेकैर्बहुधाहस्रैर्वानराणां समन्वितः ।
 पिता हनुमतः श्रीमान् केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥

उत्तमेन प्रपन्नयति । निमेयेति । ११ ॥
 वनवासिभिः उत्तमः साहिवनवासिभिः । १२ ॥
 हेमो हेमाचलः ॥ १३ । १४ ॥
 साक्षापिता सुखेनः । १५ ॥
 वमापिता ततः । १६ । १७ । १८ ॥

गोलाङ्गुलमहाराजो गवाक्षो भीमविभक्तः ।

हतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृशत ॥ १८ ॥

अक्षाणां भीमवेगानां धूसः जघनिवर्धनः ।

हतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्त्तत ॥ २० ॥

महाबलनिर्भेद्यैरेः पद्मघो नाम यूथपः ।

आजगाम महावीर्यैस्त्रिभिः कोटिभिर्हतः ॥ २१ ॥

नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नमैव यूथपः ।

अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्हतः ॥ २२ ॥

ततः काञ्चनमैलाभो गवधो नाम यूथपः ।

आजगाम महावीर्यैः कोटिभिः पञ्चभिर्हतः ॥ २३ ॥

दरीमुखश्च बलवान् यूथपोऽभ्याद्ययौ तदा ।

हतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समवस्थितः ॥ २४ ॥

मन्दस्य द्विविधोभावश्चिपुषौ महाबलौ ।

कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृशताम् ॥ २५ ॥

गजश्च बलवान् वीरस्त्रिदशैः कोटिभिर्हतः ।

अक्षराजो महातेजा जम्बवास्त्राम नामतः ॥ २६ ॥

कोटिभिर्दशभिर्व्यासः सुग्रीवश्च वशे स्थितः ।

रुमघो नाम तेजस्वी विष्णुर्वाहनैर्हतः ॥ २७ ॥

आगतो बलवांस्पूर्णं कोटीजतघमाहतः ।

ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण जनेन च ॥ २८ ॥

पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिस्मिन्मन्त्रमाह्वनः ।

ततः पञ्चसहस्रेण वृतः बहुशतेन च ॥ १८ ॥

युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृभृत्यपराक्रमः ।

ततस्ताराद्युत्तिसारो हरिभिर्भूमिविक्रमैः ॥ १९ ॥

पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्बृंहतः पर्यदृश्यत ।

दम्भजानुः कपिवीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥ २० ॥

एकादशानां कोटीनामैश्वरसैव संवृतः ।

ततो रक्षस्वतुभ्यामक्षय्यादित्यसन्निभः ॥ २१ ॥

अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ।

ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम जामरः ॥ २२ ॥

प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ।

केलाक्षशस्त्राकारैर्वीरैर्भूमिविक्रमैः ॥ २३ ॥

वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान् प्रत्यदृश्यत ।

नलन्दापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ॥ २४ ॥

कोटीशतेन सम्प्राप्तः सहस्रेण शतेन च ।

ततो दरीमुखः श्रीमान् कोटिभिर्दशभिर्बृंहतः ॥ २५ ॥

सम्प्राप्तोऽभिनन्दसाद्य मृगवीर्य महाश्रमः ।

ज्वरभः कुमुदो वलिर्वीनरो रश्म एव च ॥ २६ ॥

श्रीलाङ्गूजो वानराऽपान्तरजातिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एते चाग्रे च बहवो वानराः कामरूपिणः ।

आवृत्त्य पृथिवीं सर्वां धर्षयन्तं वनानि च ॥ ३८ ॥

यूथपाः समनुग्रामा येषां संख्या न विद्यते ।

आगताश्च निविष्टाश्च पृथिव्यां धर्षयन् वानराः ॥ ३९ ॥

आप्रवन्तः प्रवन्तश्च गर्जन्तश्च प्रवज्रसाः ।

अभ्यवर्षन्तः सुरीवं सूर्यमभगच्छा इव ॥ ४० ॥

कुर्वन्त्या बह्वह्वरांश्च प्रहृष्टा वाङ्मनाग्निमः ।

शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुरीवाय न्यवेदयन् ॥ ४१ ॥

अपरे वानरश्रेष्ठाः मङ्गस्य च यथोचितम् ।

सुरीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जल्यस्तदा ॥ ४२ ॥

सुरीवस्त्वरितो रामे सर्वान्तांस्त्वरितांस्तदा ।

निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरवधीतु ॥ ४३ ॥

साहायुतिर्न च्यवपमः । अयं कृमापितुरन्यस्तावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

शिरोभिर्वानरेन्द्राय बह्वह्वरांस्तदा । दूरे स्थित्वा नमस्कारेणैवा-
स्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे मङ्गस्य समीपदेशं प्राप्य यथोचितं निवेद्य जम्बुः । अपरे
वनसदृशदादयः समागम्य निकटमागत्य स्थिताः ॥ ४२ ॥

धर्मज्ञो राजधर्मज्ञः रामाभिमुखं प्राञ्जलिः स्थितो भूत्वा सर्वान्
युधपतीन् निवेदयित्वा युधपानप्रवीम् ॥ ४३ ॥

यथासुखं पर्वतनिर्गरेषु
 वेनसु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ।
 निवेद्ययित्वा विधिवद् बलानि
 बलं बलशः प्रतिपशुमीदृ ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

ॐ वानरेन्द्राः पर्वतादिषु यथासुखं खानि बलानि निवेद्ययित्वा ।
 तेषु चो बलशः बलतत्त्वशः प्रतिपशुं च आगतः यो नागत इति आशुमीदृ
 ईदृशो भवेत् । किदर्थं जट् । ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामचरितसुके किष्किन्धा-
 काण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

अथ राजा समूहार्थः सुरीवः प्रवनेश्वरः ।
उवाच नरबद्धैः रामं परवलाद्भनम् ॥ १ ॥
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामधारिणः ।
वानरेन्द्रा महेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २ ॥
न इमे वज्रविक्रान्तैर्वीर्यभिर्भीमविक्रमैः ।
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥
स्थानकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्रमाः ।
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥
पृथिव्यम्बुचराः राम ! नानानगनिवासिनः ।
कोष्ठीषाश्च इमे प्राप्ता वानरास्तथ किंकराः ॥ ५ ॥

अथेति ॥ १ ॥

विनिविष्टाश्चेति स्व स्व सेनानिवेद्य इति शेषः । निवेशिता इत्यर्थः ।
मद्विषयवासिनः मम विषये वानरदराग्ये वासिनः ॥ २ ॥

वज्रविक्रान्तैर्वीर्येषु सम्प्रेषु कृतपराक्रमैः अत्यन्त भीमविक्रमैः
अयूयैः सहेति शेषः ॥ ३ ॥

स्थानं कर्मणि पुञ्जे अयदानं त्रैलोक्यं धेयम् ॥ ४ ॥

निदेववर्तिनः बन्धे बन्धे गुरुहिते स्मिताः ।

अभिप्रेतमनुष्ठानं तव ब्रह्मन्धरिन्दम ! ॥ ६ ॥

त दमे बभ्रुमादस्यैः रमेकैर्बभ्रुविक्रमैः ।

आगता वामरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ७ ॥

धन्यान्धमे नरव्याघ्र ! प्राप्तकार्त्तं तदुच्यताम् ।

तत्सैन्यं त्वद्विद्ये शुक्रमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥

काममेवमिदं कार्त्तं विदितं मम तत्पतः ।

तथापि त् यथाशुक्रमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ९ ॥

तथा भुवणं मुग्धीषं रामो दह्ररथात्मजः ।

बाह्नुभ्यां भग्नरिच्छज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

ज्ञायतां मौम्य ! वैदेही यदि जीवति वा न वा ।

स च देवो महाप्राज्ञ ! यस्मिन् वसति रावणः ॥ ११ ॥

अश्वघराः समुद्रमध्यहोपचराः शैलीघा इति असंख्यलोपश-
चमसु ॥ ५ ॥

गुरुहिते स्वामिहिते तव अभिप्रेतमनुष्ठानं श्रुत्वा नित्यं समर्था
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अनेके सहेति शेषः ॥ ७ ॥

प्राप्तकार्त्तं कार्त्तचित्तं तदुच्यतां मन्त्रियोगः कार्यं इत्यर्थः । नन्विदं
सत्सैन्यं न मन्त्रियोऽप्यतमर्हति तत्राह,—तत्सैन्यमिति ॥ ८ ॥

इदं कार्यं सीतान्वेषकरूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अभिमन्यु तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।

प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन् कालं सह त्वया ॥ १९ ॥

नाहमस्मिन् प्रभुः कार्यं वानरेभ्यः । न लक्ष्मणः ।

त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्रवोश्यरः ॥ १९ ॥

त्वमेवाज्ञापय विभो ! मम कार्यविनिश्चयम् ।

त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीर ! न मंत्रयः ॥ १४ ॥

सहृदितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कार्ष्णविशेषवित् ।

भवानस्मद्विते युक्तः सुहृदाम्नोर्ध्ववित्तमः ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्तु सुरीवो वित्तं नाम यूयपम् ।

अत्रवीज्जानसास्त्रिधौ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ १६ ॥

शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं मन्त्रोत्तरम् ।

सोमसूर्यनिभैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तमः ॥ १७ ॥

देवकालनयैर्घुक्तो विद्यः कार्यविनिश्चये ।

तस्मिन् काले वृत्तान्तावगमन-सरकाले ॥ १९ ॥

अस्मिन् कार्ये वानरप्रोषणरूपे अस्य कार्यस्येति सिद्धेरिति
शेषः ॥ १५ ॥

मम कार्यविनिश्चयं ज्ञातेति शेषः । हे वीर ! त्वं मम सह-
दित्यवयवः ॥ १४ ॥

द्वितीयः सहलक्ष्मणापेक्षया ॥ १५ ॥ १६ ॥

सोमसूर्यनिभैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तमैः ॥ १७ ॥

हनः व्रतमहमेव वानराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
 आधिगच्छ दिशं पूर्वां सखेखनकाननाम् ।
 नच सीताञ्च वेदेहो मिलयं रावणस्य च ॥ १९ ॥
 मार्गद्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च ।
 नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौञ्चिकीं तथा ॥ २० ॥
 कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनश्च महागिरिम् ।
 सरस्वतीञ्च सिन्धुञ्च त्र्योषं महानिभोदकम् ॥ २१ ॥
 मही कालमहीश्चापि ब्रह्मकाननत्रोभिनाम् ।
 ब्रह्ममालान् विदेहाञ्च मालवान् काशिकीभलान् ॥ २२ ॥
 मागधाञ्च महायामान् पुण्ड्रांस्तङ्गांस्तथैव च ।

नद्यो नीतिः विद्यः तज्जन्तमिति शेषः ॥ १८ ॥

निकयं रावणस्य निकषस्त्वानम् । यदा चतुर्दिक्षु रावणवासस्त्वान-
मनेन सूर्यतम् ॥ १९ ॥

मार्गधमिति सामान्दते विरोधः । विशेषेणान्न,—नदीमिलादि
विलीयान्तामां प्राप्येति शेषः ॥ २० ॥

कालिन्दीं यमुनां यामुनोगिरिः यमुनोत्पत्तिस्त्वानभूतः कालिन्द-
गिरिः ॥ २१ ॥

महीकालमही नद्यो । अथ माण्डेयानाह,—ब्रह्ममालानिति ।
क्षिप्रदिग्ब्रह्ममक्षरतिं आख्यायन्तीमेवमथ प्राच्यादिविभागोऽथ विवक्षित
इत्याहुः ॥ २२ ॥

भूमिश्च कोशकाराणां भूमिश्च रजताकरात् ॥ २३ ॥

वर्णश्च तद्विद्येत्यं नृगण्यद्विस्ततस्ततः ।

रामस्य दयितां भार्यां कीर्णां दम्बरधनुषाम् ॥ २४ ॥

समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान् धननानि च ।

मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केषिदासयाः ॥ २५ ॥

कर्णप्रावरणांश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णिकाः ।

घोरलोर्मसुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २६ ॥

अक्षया अक्षयन्तश्च तथैव पुरुषादकाः ।

किरातास्त्रीरुण्डूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ॥ २७ ॥

कोशकाराणां भूमिम् । कोशेयकतन्तूत्पादकजन्तूत्पत्तिस्थानभूतां
भूमिम् । रजताकरां रजतखनिम् ॥ २३ ॥

एतानि प्राप्य रतन्तूर्वाहं सर्वं सर्ववयवं विधेतकम् । तत्र त्रिं
विधेत्यं तत्राह,—रामस्य दयितानिति ॥ २४ ॥

समुद्रमवगाढान् समुद्रान्तर्गतान् । धननानि समुद्रक्षीपवर्णानि ।
आक्षया यानाः ॥ २५ ॥

कर्णप्रावरणाः प्रावरणं वस्त्रं तद्विद्यालम्बयमुष्टाः । कोष्ठ-
कर्णिकाः कोष्ठपर्यन्तकर्णिकाः । जोहमुखः जोहवन्ततिवस्त्राद्यमुखः शक-
प्रादकाः शकपादकाः मन्तो जवनाः वेगगतयः ॥ २६ ॥

अक्षयाः अक्षयन्तानाः एते अक्षा मुखयाः तथैव पुरुषा-
दका रक्षभेदाः । तीक्ष्णरक्षयसदृशतैरक्षयवती नूडा शेरपाशो
येषाम् ॥ २७ ॥

आमनीनाम्नाद्यापि किराता दीपवासिनः ।
 कनकजलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति स्मृताः ॥ १८ ॥
 एतेषामाश्रयाः सर्वे विचेयाः कामनौकसः ।
 गिरिभिर्धे च गन्धर्वो ज्वनेन ज्वनेन च ॥ १९ ॥
 यज्ञवन्तो यवहीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।
 सुवर्णरूपकदीपं सुवर्णकरमण्डितम् ॥ २० ॥
 यवहीपमतिक्रम्य त्रिशिरो नाम पर्वतः ।
 दित्र स्पृशति इत्यङ्गुलं देवदानवमेवितः ॥ २१ ॥
 एतेषां गिरिर्दुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ।
 सर्गाहं महिताः सर्वे रामपत्नो यशस्विनीम् ॥ २२ ॥
 ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनम् ।

आमनीनाम्नाः अपक्वमत्स्यभुजः सरव्याघ्राः अश्वपददेशे सरा-
 कारा एव सन्त उपरिभागे व्याघ्राकारा अतश्च घोराः ॥ १८ ॥

कामनौकस इति सम्वाधनम् । गिरिभिर्धे च गन्धर्वो गिरीकाकस्य
 ये देशा दीपाश्च गन्धर्वो ये च ज्वनेन कूर्दनेन गन्धर्वो ये च ज्वनेनो-
 पेन गन्धर्वो ते च विचेया इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ततः परं यज्ञवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्ण-
 दीपं रूपकदीपं विचेतव्यमिति शेषः । सुवर्णकरमण्डितमिति सुवर्णे
 कुर्वन्ति ये तैः शोभितम् ॥ २० ॥

ततः परं यवहीपमतिक्रम्य त्रिशिरनामा पर्वतोदति ॥ २१ ॥

एतेषां उक्तदीपानाम् ॥ २२ ॥

गत्वा पारं समुद्रकं सिद्धचारणवेतिम् ॥ २२ ॥

तस्य तीर्थेषु रक्ष्येषु विचित्रेषु वनेषु च ।

रावणः सह वैदेह्या मार्गितय्यस्ततस्ततः ॥ २३ ॥

पर्यन्तप्रभवा नद्यः सुभीमवक्रनिष्कृताः ।

मार्गितय्या दरीमन्तः पर्यन्ताश्च वनानि च ॥ २४ ॥

ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हय ।

ऊर्मिमन्तं महारौद्रं क्रोन्नन्मनिलोचनम् ॥ २५ ॥

तथासुरा महाकायान्कायां युक्ता निवृत्तः ।

मत्तप्रागः समनुज्ञाता दीर्घकालं नुभृचिताः ॥ २६ ॥

तं काचमेषप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।

अभिगम्य महाभारदं तीर्थमेव महोदधिम् ॥ २७ ॥

ततः समुद्रस्य पारं गत्वा दक्षवर्मजलम् अतएव गोवाख्यं गदं प्राप्य ॥ २२ ॥

तस्य तीर्थेष्ववतारभेदेषु ॥ २३ ॥

मक्रनिष्कृताः बह्वयनप्रदेशाः दरीमन्तः दरीयुक्ताः ॥ २४ ॥

समुद्रद्वीपानुज्ञातस्तु परिवर्त्तितुसमुद्रद्वीपान् ऊर्मिमन्तस्ततएव क्रोन्नन्तं महारौद्रम् ॥ २५ ॥

तत्र दक्षसमुद्रेः समनुज्ञाताः समनुज्ञातकायाश्चरन्महत्सामर्थ्यादिभ्यः कायाग्रहीतृणाभिभूतवानुमतिपात्र ॥ २६ ॥

द्रष्टुमर्हस्यापि ग्रामत्यागदुदयेः काचमेषप्रतिमम् । तीर्थेन उवाचेनाभिगम्य प्राप्य ॥ २७ ॥

ततो रक्तजलं भीमं लोहिमं नाम सागरम् ।

गत्वा प्रेक्ष्य च तत्क्षैव दृष्ट्वा तौ कूटशाल्मलीम् ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वा च वैमनेयस्य नामारक्षविभूषितम् ।

तत्र कैलाससङ्गाग्रं विहितं विश्वकर्माणा ॥ ४० ॥

तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः ।

शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयवहाः ॥ ४१ ॥

ते पतन्ति जलो नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ।

अभितप्ता स्म सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥

निहता अद्भुतेजोभिरहन्त्यहनि राक्षसाः ।

ततः पाण्डुरनेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ ४३ ॥

ततः दक्षिणागतेन परतः रक्तजलं रक्तवर्णजलम् । अतएव

काहिताख्यं कूटशाल्मलीं शाल्मलीदीपलप्रदोज्ज्वलदृष्टं जम्बूदीपे जम्बु-
वत् ॥ ३८ ॥

तत्र कूटशाल्मलीसमीपे ॥ ४० ॥

शैलशृङ्गेषु सुरासमुद्रान्तर्बन्धिशैलशृङ्गेषु लम्बन्ते अर्धेमुखा इति
शेषः ॥ ४१ ॥

सूर्यस्योदयनमिति । सूर्योदयं प्राप्यार्द्धमुखाः सूर्येण सृष्टमाणाः

सूर्येणाभितप्ताः तन्मण्डलवृक्षतेजाभितप्ताः अद्भुतेजोभिरहन्त्यहनि नैव-
विश्वप्रवर्धितैः वृक्षविद्यतेजोभिर्निहताः सन्तः क्षीरोदजने पतन्ति ।

ततः पुनश्चक्षीविताः लम्बन्ते स्म शैलशृङ्गेमिति शेषः । अत्र कतञ्चकतः
शैलशृङ्गेषु लम्बन्त इत्यादिकोशव्ययं प्रक्षिप्तम् । तानि दक्षति सन्धे

नाम्ना द्रुक्ष्यथ दुर्हर्षा ! मुक्ताहारनिबोधिभिः ।

तस्य मध्ये महान् श्वेतो जलधरो नाम पर्वतः ॥ ४४ ॥

दिक्कन्धैः कुसुमितैराचितैश्च नगैर्वृतः ।

सरश्च राजतैः पर्योर्व्यस्तैर्हंसकेशरैः ॥ ४५ ॥

नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ।

विबुधाद्वारणा यथाः किन्नराश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥

क्षृष्टा समधिगच्छन्ति नन्दिनीं तां रिरमवः ।

क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रुक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥

जलोदं सागरं शीघ्रं मर्षभृतभयावहम् ।

तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ॥ ४८ ॥

वाक्ये क्षीमे प्रक्षिपन्तीति श्रुतेः अदृक्क्षीमे तद्वक्ष्येति हेतुवाक्यक्षीमे-
प्रसङ्गाभावात्वाचीनपुस्तकेष्वदर्शनाच्चेत्याहुः । ततः प्राप्नुतेति । अथ
सुराक्षीरोदयोर्मध्ये सर्पिर्दधिसमृद्धयोर्विचित्रानुत्पत्तयः विचित्रा-
दुर्गच्छाभावादिति कतव्यः । अत्रोक्तमपि तदुभयविचित्रमर्थतोऽव-
गन्तव्यमिति तीर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मुक्ताहारनिक ऊर्मिभिस्तदन्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सरश्च नाम्ना सुदर्शनमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

नामशब्दः प्रसिद्धार्थः ॥ ४६ ॥

नन्दिनीयुक्तं सुदर्शनं सर इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

जलोदं शुद्धजलरूपोदकम् । तत्र जलसमुत्तं तत्कोपजम् क्षीरे-
नक्षिपिषोपजम् । हयमुखं यक्षबामुखं तेजोमन्त्राया कृतमस्ति ॥ ४८ ॥

अस्याद्भुतं महाविमोहनं सचराचरम् ।
 तत्र विक्रीयतां नादो भूतानां सागरौकसात् ।
 श्रूयते चासमर्थानां हृद्वा भ्रष्टदवास्तुखम् ॥ ४८ ॥
 स्नातृदक्षोत्तरे तीरे योजनानि यथोदयः ।
 जातकपयन्त्रिलो नाम सुमहान् कनकपथः ॥ ४९ ॥
 तत्र चन्द्रप्रतीकाञ्च पद्मं धरणीधरम् ।
 पद्मपत्रविज्जालाञ्च ततो ब्रूय्यथ वानराः ॥ ५० ॥
 आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवमस्तुतम् ।
 सवस्त्रधिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ५१ ॥
 विशिराः काञ्चनः केतुसासकस्य महात्मनः ।
 स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ५२ ॥
 पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्तिदग्नेश्वरैः ।

अस्याद्भुतं महाविमोहनं सचराचरं सर्वं जगद्युगान्ते लोदम् वदन्ति ।
 अनेन तस्या मन्त्ररूपता सूचिता । सद्भुतवामुर्ध्वं हृद्वा तत्र पतनभीत्या
 विक्रीयताम् आसमर्थानां आत्ममर्थानामपि सागरौकसां भूतानां यो
 नादोभूतः स श्रूयते । स्नातृदक्षः श्रुद्धोदकस्य समुद्रस्य उत्तरे तीरे इति
 याज्ञः पाठः ॥ ४८ ॥ ५० ॥

चन्द्रप्रतीकाञ्च अतवर्गम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

विशिराः शिरःप्रदेशवर्तिभिरान्वयान् । सवेदिकः आधारवेदि-
 बन्धसहितः ॥ ५२ ॥

ततःपरं सौमनसः श्रीमानुदयपर्वतः ॥ ५४ ॥

तत्र कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा श्रतयोजनमाचता ।

जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ ५५ ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्षिकारैश्च सुष्यते ।

जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते रुच्यैरुच्चैः ॥ ५६ ॥

तत्र योजनविस्तारसुश्रुतं दशयोजनम् ।

ऋद्धं सौमनसं नाम जातरूपमयं भुवम् ॥ ५७ ॥

तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ।

द्वितीयं शिखरे मेरोरुचकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥

उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ।

दृष्ट्वा भवति भूयिष्ठं शिखरं तत्पद्मोद्भवम् ॥ ५९ ॥

तत्र वैखानसा नाम बालशिल्प्या महर्षयः ।

अथमेव तातः पूर्वस्यां दिशि पूर्वदिग्वायवस्यावा निर्मासं कृतम्
अभिचाश्रुवत् प्रमादनिर्मासं कृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कोटिः शिखरं सवेदिका साधारणपर्वता ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

तत्र श्रतयोजनदोर्ध्वं उदयगिरिशिखरे ॥ ५७ ॥

तत्र सौमनसे ऋद्धे त्रिविक्रमे त्रिभिः पदैस्त्रिलोकाश्च आक्रम्य-
प्रस्तावे प्रथमं पदं तत्र कृत्वा द्वितीये पदे मेरोः शिखरे चकार ॥ ५८ ॥

अष्टानन्तरमुत्तरेण जम्बूद्वीपं परिक्रम्य तत्पद्मोद्भवम् शिखरं
सौमनसाख्यं प्राप्य शिल्पेन दिवाकरः जम्बूद्वीपवर्तिनां भूयिष्ठं दृष्ट्वा

प्रकाशमाना हृस्मन्तो सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥

अथ सुदर्शनो दीपः पुरो यद्य प्रकाशते ।

तस्मिंश्चेजस्य चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥

• शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कन्दरेषु वनेषु च ।

रावणः सह वैदह्या भार्गवित्यस्तनूतः ॥ ६२ ॥

काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ।

आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६३ ॥

पूर्वमेतत् कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ।

सूर्यस्योदयनमैव पूर्वा शेषा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥

भवति । सौमनसे शिखरे इत्यर्थः । इदं सत्ययुगाभिप्रायम् । तैत्तिरीयं
खीरसागरमध्यगस्य दामरे सुरोदमध्यगस्य कणे जङ्गलमध्यगस्य जम्बू-
दीपस्त्रममुध्यदृश्यताया अन्वयोक्तत्वात् ॥ ५६ ॥ ६० ॥

यस्य पुरः पुरस्तात् समीपे एव । अथं पामुक्तसुदर्शनसरस्वितो
दीपः प्रकाशते तस्मिन् सौमनसशिखरे भगवत्पुदिने सर्वप्राणभृतां
प्राणिनां तेजःसन्ध्या भवति चक्षुश्च प्रकाशते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

काञ्चनशैलस्य सूर्यस्य तेजसाविष्टा समाज्जान्ता पूर्वा सन्ध्या उदया-
वच्छिन्ना पूर्वादिक् रक्ता सती प्रकाशते ॥ ६३ ॥

तदेवाह—पूर्वमिति । चोक्तैसा यतो भुवनस्य प्रकाशनहेतोः
सूर्यस्योदयनमवैष्य पूर्वं प्रथमं पृथिव्या तद्द्वारम् ऊर्ध्वस्थानां पृथिवी-
प्रवेशस्य द्वारं पृथ्वीकानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य प्रवेशद्वारमेतदुदय-

तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्धारेषु गृहान् च ।
 रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यक्ततयातः ॥ ६५ ॥
 ततः परमगम्या स्याद्विक् पूर्वा चिदभाहता ।
 रक्षिता चक्रस्यार्थाभ्यामदृष्ट्या तमसाहता ॥ ६६ ॥
 त्रैलपु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु नदीषु च ।
 यै च नोक्ता मयोद्देशा विचेष्टा तेषु जानकी ॥ ६७ ॥
 एतावदानरैः शक्यं मनुं वामरपुङ्गवाः ।
 अभ्यास्करममर्ष्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६८ ॥
 अभिगम्य तु वैदेह्यो निलयं रावणस्य च ।
 मासे पूर्णे निवर्त्तन्म उदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६९ ॥
 ऊर्द्धं मासाश्च वस्तव्यं वसन् बध्यो-भवेन्मम ।
 सिद्धार्थाः सन्निवर्त्तन्मधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ७० ॥
 महेन्द्रकान्तां वनखण्डमण्डितां
 दिशं चरित्वा निपुणेन वामराः ।

गिरिरूपं कृतमत रक्षा पूर्वा दिगुच्यते । अन्ये तु एतद्द्वारमेतद्दिग्गतिं
 महत् भूविवरं कष्टं त्रय्यया तस्मादेवा पूर्वा दिगुच्यते ॥ ६० ॥

तस्य शैलस्य उदयशैलस्य ॥ ६५ ॥

ततः परं उदयामेः पुरस्तात् चिदभाहता तद्विगच्छिताचिन्तादि-
 चिदभाधिष्ठिता । उदयाचलात् परमगम्यते हेतुमाह,—रक्षितेति ॥ ६६ ॥
 अक्षार्थोपसंहारः शैलेभिरादि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

अवाप्य सीतां रघुवंशवर्णितां
ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यन् ॥ ७९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सिद्धार्थाः कृतान्वेषकृताः ॥ ७० ॥ ७९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

इक्ष्वाकुत्वारिंशः सर्गः ।

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवशत्रुहृद्धानरं वलम् ।
 दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥
 नीलमग्निसुतश्चैव हनुमन्तश्च वानरम् ।
 पितामहसुतश्चैव आश्वत्थमां महीजसम् ॥ २ ॥
 सुहोत्रश्च शरारिश्च शरशुल्भं तथैव च ।
 गर्जगवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ॥ ३ ॥
 मेरुश्च द्विविदश्चैव सुषेणं गन्धमादनम् ।
 उष्णासुधमनज्जश्च ऊताग्रनसुतावभौ ॥ ४ ॥
 अङ्गदप्रसूयान् वीरान् वीरः कपियखेसरः ।
 वेगविक्रमकम्पश्रान् मण्डिदेज्ज विज्जेषवित् ॥ ५ ॥
 तेषामखेसरश्चैव शृङ्खलनयाङ्गदम् ।
 विधाप्य हरिवीराणामादिभ्रहृत्पिपां दिक्कम् ॥ ६ ॥

तस्य इति । अभिलक्षितान् कार्यसमर्थमेव निर्णीतान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 अयं सुषेणस्मारापितुरन्धः । ऊताग्रनसुताविति । अभिलक्ष्याप्यं
 ऊताग्रनसुतामिदमिदं ऊताग्रनयोर्भेदः ॥ ४ ॥
 विज्जेषवित् अन्धेष्टद्वन्द्वविशेषवित् ॥ ५ ॥

ये केचन स्मरन्ते तासां रिचि सुदुर्गमाः ।
 कपोतः कपिसुखात्मां य तेषां स्मरदाहरत् ॥ ७ ॥
 सहस्रशिरसं विन्ध्यं मामाहुर्मलतायुतम् ।
 नर्मदाञ्च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥
 ततो गोदावरौ रम्यां कृष्णवेको महानदीम् ।
 मेखलायुक्तामांश्चैव दक्षार्णवराश्यापि ॥ ९ ॥
 आश्रयन्तीमवर्गीषु सर्वमेवालुपश्रुत ।
 विदर्भाश्चैव कश्चिन् रम्यान् माहिषकानपि ॥ १० ॥
 तथा मन्दाकिनीञ्च कौशिकाञ्च समन्ततः ।
 अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ ११ ॥
 नदीं गोदावरौश्चैव सर्वमेवालुपश्रुत ।
 मधेवान्द्राञ्च पुण्ड्राञ्च चोलान् पाण्ड्याञ्च केरलान् ॥ १२ ॥
 अयोधरं मुख्यम् । असंयहमिव पाठितशङ्खचक्रभुमिर्गर्धः ।
 दक्षिणा दिशमादिशत् अन्वीक्ष्यत्यनेति शेषः ॥ १३ ॥
 वर्यां दिशि ये सुदुर्गमास्तान् समुदाहरद्गुवाच ॥ १४ ॥
 अथाप्यर्णवसं पेशया दक्षिणतः तदाह,—सहस्रशिरसं सहस्र-
 शिरादम् ॥ १५ ॥
 गोदावरौ विन्ध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरी नदीम् । मेखलादयो
 वृक्षमेदाः ॥ १६ ॥
 आदिशानिति यावत् ॥ १७ ॥
 मन्दाकिनीञ्च तात् ॥ १८ ॥

चयोलुच्य गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ।

विचित्रचित्ररः श्रीमांश्चिचमुषितकाननः ॥ १३ ॥

सुचन्दनवनोद्देशो मार्गितयो महागिरिः ।

नतक्षामापगां दिव्यां प्रसन्नमल्लिखाम् ॥ १४ ॥

तत्र द्रक्ष्यथ कबिरो विचित्रमण्डरोमणैः ।

नखासीनं नगस्याये मलयस्य महीजसः ॥ १५ ॥

द्रक्ष्यथादित्यमहाभगवन्मण्डपिचनमम् ।

ततस्तेनाभ्यशुजाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ १६ ॥

तावपयो^१ ग्राह्युष्टां तरिष्यथ महानदीम् ।

था चन्दनवनैश्चित्रैः प्रच्छन्नदीपवारिणी ॥ १७ ॥

कान्तेव युवती कान्तं समुद्रमवगाहते ।

ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ १८ ॥

नदीं गोदावरीं दक्षिणारण्यमचिंतेदावरीप्रदेशम् ॥ १९ ॥

चयोमुख इति मलयस्य नामाकारं सुचन्दनवनमण्डितम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

नखायि(मुखपर्वा यस्याः ॥ १५ ॥

अगस्त्यमिति । यद्यपि पञ्चवटीतटदग्भागेऽगस्त्याश्रमः पूर्वमुक्त-
कथाप्यत्रापि बोध्यः वास्तीकेरनेकदेशेऽप्यत्रभवत् । समाननामा
रवायमित्यन्ते ॥ १६ ॥

ग्राह्युष्टादिनादि तावपयो^१विशेषणम् । चन्दनैः प्रच्छन्नानि
दीपानि वारिण्यस्याः सा प्रच्छन्नदीपवारिणी प्रच्छन्नरोरेति
वाच्य ॥ १७ ॥

सुतं कवाटं पाच्छाजानां गता ब्रह्मण्य धामराः ।

ततः ससुहृत्साक्षात् सख्यधाम्यार्थनिश्चयम् ॥ १८ ॥

अमर्यसेनात्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ।

विचक्षानुमगः श्रीमान् महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ॥ १९ ॥

जातकृपमयः श्रीमानवगाढो महाकैवम् ।

नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्नताभिषोषमोभितम् ॥ २० ॥

देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरसोभित्य मोभितम् ।

सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमम् ॥ २१ ॥

तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ।

द्वीपसंस्थापरे पारे जनयोजनविसृतः ॥ २२ ॥

अतएव सुवर्तो नाम्नेव । १८ ॥

युक्तं पुराणकारवृद्धितम् । अर्थे समुद्रतरङ्गकषे निश्चयं प्रकाशित-
निश्चयं सख्यधाम्यं कृत्वा तत्र ज्वनसाधनभूतः पर्वत उपदिश्यते । अगाधो
मेति सागरेऽन्तरे सागरक्षान्तसम्पन्निष्पन्तरे अथवात्र अमर्यसेन
विनिवेशितः प्रतिष्ठापितो महेन्द्रः पर्वतोत्तमोऽपि श्रीमान्
सुन्दरः ॥ १८ । १९ ।

अवगाढः प्रविष्टैकप्रार्थः ॥ २१ । २२ ॥

तस्य उक्तविशेषकं विशिष्टम् । सहस्राक्ष उपैतीजनेन महेन्द्रा-
विहितत्वात् अन्वयं नामकत्वं महेन्द्रस्य सूचितम् । अपरे पारे अपारे
परतीरे । अपरशब्दो विशेषवाची परतीरनिशेषे । प्रतिष्ठित इति

अगम्यो मातृपैर्दोषैस्तं मार्गेण समञ्जतः ।

तत्र सर्वात्मना शीता मार्गितया विज्ञेयतः ॥ २४ ॥

सहि देवस्तु वध्यस्तु रावणस्तु दुरात्मनः ।

राक्षसाधिपतेर्वीरः सप्तसाक्षमममृतैः ॥ २५ ॥

दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ।

अङ्गारकेति विख्याता ह्यस्यामासिद्य भोजनी ॥ २६ ॥

एनं निःसंशयान् कृत्वा संशयात्सप्तसंशयाः ।

सृगयद्गं नरेन्द्रस्य पत्नीमन्त्रितेजसः ॥ २७ ॥

तमतिक्रम्य सज्जीवान् समुद्रे व्रतयोजने ।

मिरिः पुष्पितको नाम भिक्षुचारणसेवितः ॥ २८ ॥

समुद्रस्योऽग्रदुर्गद्वारः सागराभ्युपमान्वयः ।

ज्ञेयः । द्वीप इति । उत्तरभागे दक्षिणे तवकसमुद्र इति तस्य द्वीप-
त्वम् । समुद्रखान्तेऽप्येकदेशेनेदमभागे च समुद्रसम्बद्धः ॥ २९ ॥

द्वीपः सर्वभूयिष्ठत्वात् । तत्र द्वीपे । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ।
विज्ञेयतः सप्तदेशमप्यनुमेयः ॥ २९ ॥ ३५ ॥

समुद्रसम्बद्धत्वात् सागरेऽपि समुद्रत्वेन समुद्रस्य सागरत्वेन व्यव-
ह्रियत इत्यविरोधः । तस्य तु रावणस्य तु । भोजनी भोज्य-
शीला ॥ २६ ॥

संशयान् संशयविषयान् देशान्निःसंशयान् सम्यग्मन्त्रेण कृत्वा
यतो नष्टसंशयाः साप्तसत्त्वास्तन्निश्चयास्तत्रास्तत्वे सति तं कदाचिपमा-
न्यम् अत्रैवाम् ॥ २७ ॥

भाक्ते विष्णुषोः इष्टैरन्तरं विशिष्यद्विव ॥ २८ ॥

तथैकं काश्वनं इष्टं सेवते यं दिवाकरः ।

न तत् कृतज्ञाः पश्यन्ति न द्रवन्ता न नाक्षिकाः ॥ २९ ॥

प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गय वानराः ।

तमतिक्रम्य दुर्ध्वं सूर्यवाक्यं पर्वतः ॥ ३० ॥

अश्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ।

ततः तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ ३१ ॥

सर्वकामफलैर्दृष्टैः सर्वकाममनोहरैः ।

तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ ३२ ॥

मधूनि पीत्वा जुष्टानि परं शक्यं वानराः ।

तत्र नेचमनः कान्तः कुञ्जरौ नाम पर्वतः ॥ ३३ ॥

अगस्त्यभवनं यत्र निर्धितं विष्टकर्षका ।

तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशधोजनम् ॥ ३४ ॥

एतन्मार्गशीला तथाह, — दृष्टीवानिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

तस्य काश्वनं अष्टमसि यं भगवान् सूर्यः सेवते नित्यं सन्निहितो भवति । इष्टं इष्टैर्दृष्टैर्वादिः । अतश्चन्द्रसूर्याधिकृतत्वात् कृतज्ञा न पश्यन्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

चतुर्दशेति । तैत्तिरीयसिद्धेः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एव कुञ्जरपर्वते । अगस्त्यभवनकर्मणं योजनेत्यादि । इदं तृतीय-
सप्तमस्कानम् ॥ ३४ ॥

अरुणं काश्वर्णं दिवं नामारजविभूषितम् ।

तत्र भोगवती नाम सर्पाकाशास्यः पुरी ॥ २६ ॥

विज्ञासरस्या सुहृषां सर्वतः परिरक्षिता ।

रक्षिता पद्मगैर्घादेस्तीक्ष्णहृद्गैर्महाविहैः ॥ २७ ॥

सर्वराजो महाघोरो यस्यां वर्तते वासुकिः ।

निर्णाय मार्गितया च सा च भोगवती पुरी ॥ २८ ॥

तत्र क्षामन्मरोद्देहा ये केचन समाहृताः ।

तच्च देशतत्त्वस्य महावृषभसंस्थितिः ॥ २९ ॥

सर्वरत्नमयः श्रीमातृषभो नाम पर्वतः ।

गोत्रीयकं पद्मकस्य हरिश्चामस्य चन्द्रमम् ॥ ३० ॥

दिव्यसुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निमममम् ।

अरुणं काश्वर्णमस्यस्येति शेषः । तत्र कुम्भरपर्वत इव । आनन्द-
शब्देन दिवं पुच्छिष्टः । यद्यपि भोगवती रसातले प्रसिद्धा तथापि
दावकस्य जनकानकत्वं सर्पाकाशस्य भोगवत्याख्यपुरं भूमावर्ण्यतीति
वासुकेभुं च उपर्यपि योगवैभवात् स्थितिरिति चेत् एवावगतत्वं यथा-
मकस्य कुम्भरपर्वतावच्छिन्ने दिव्यकर्मनिर्मितभवने नक्षत्रपदे सत्ये
पञ्चवटोदण्डिभामे च वासक्येति शेषम् । निर्णाय, विज्ञेयते
मत्वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

समाहृताः गुह्यान्ते च मार्गितयाः ऋषभसंस्थितिः ऋषभाकार-
संज्ञानवान् ॥ २९ ॥

न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा प्रष्टव्यमु कदाचन ॥ ४१ ॥

रोहिता नाम कृष्णार्वा घोरं रक्षन्ति तदनम् ।

तत्र गन्धर्वपतयः पञ्चकर्मधनप्रभाः ॥ ४२ ॥

त्रैलोक्यो यामयीः शिष्टः शूको बभ्रुस्तथैव च ।

रक्सोमाग्निवसुपां निवासः पुण्ड्रकर्मणाम् ॥ ४३ ॥

अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितः स्रिताः ।

ततः परं न वः सेव्यः पिण्डलोकः सुदीर्घजः ॥ ४४ ॥

राजधानी यमस्त्रैषा कष्टेन तमसाहता ।

एतावदेव युष्माभिर्वीरकानरपुङ्गवाः ।

अथ विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४५ ॥

सर्वमेतत् सभालोक्य यथान्यदपि दृश्यते ।

गतिं विदित्वा वैदेह्याः सखिवर्त्तिनुमर्हथ ॥ ४६ ॥

यस्य मासाग्निहृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ।

मत्तुस्त्यविभवो भोगैः सुखं च विहरिष्यति ॥ ४७ ॥

ततः प्रियतरौ नास्ति मम प्राणादिवेषतः ।

गोश्रीर्धन्वाद्यश्चन्दनभेदाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तच्चन्दनाक्षुप्तमे तेषु रोहिता इति ॥ ४२ ॥

तत्र अथभातरजः पृथिव्या अन्ते पुण्ड्रकर्मणां निवासः । तत्र

अर्जुनित इव स्रिता भवन्ति । अतोऽहोतैस्ततः परं पिण्डलोको न

सेव्यः अथवा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कृतापराधो वज्रजो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥

अमितकलपराक्रमा भवन्तो

विपुलगुणेषु कुक्षेषु च प्रसृताः ।

मनुजपतिसुता यथा लभन्त

तर्क्षिण्यर्थं पुत्रवार्थमारभन्त ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे नास्त्रीकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

वज्रजः कृतापराधोऽपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अभङ्गं लपेच्छब्दम् । तथा तत्कार्यमुद्दिश्याधिरुचमधिकगुणोपेतं
पुत्रवार्थं पुत्रवयजमारभन्त ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ प्रस्थाप्य स क्षत्रीन् सुपीवो दक्षिणं दिक्षम् ।
 अग्रवीन् मेघसङ्काशं सुषेणं नाम वानरम् ॥ १ ॥
 तारायाः पितरं राजा श्वरुरं भोमविक्रमम् ।
 अग्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगच्छ्य प्रणम्य च ॥ २ ॥
 महर्षिपुत्रं मारीचमधिष्ठानं महाकापिम् ।
 हृतं कपिञ्जरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥
 बुद्धिविक्रमसम्पन्नं वैभवेद्यसमद्युतिम् ।
 मरीचिपुत्रान् मारीचानर्चिर्मात्यान् महाबलान् ॥ ४ ॥
 अष्टपुत्राञ्च तान् सन्ध्यान् प्रतीचीमादिशद्विभम् ।
 शूराणां व्रतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसन्तमाः ॥ ५ ॥

अथेति ॥ १ ॥

श्वशुराणां प्राञ्जलिः प्रवक्ष्यामि । एतद्विष्टेयस्यधर्मासौ पुन-
 रग्रवीदित्युक्तिः ॥ २ ॥

महर्षिपुत्रं मारीचं महर्षेमरीचोः पुत्रं अर्चिस्तम् अर्चिस्तदा-
 स्तम् । अयं तेषु प्रधानः अर्चिर्मातास्ता अन्धेति मरीचिपुत्राः ॥ ३ ॥
 मारीचस्यस्य उत्पत्त्यन्तरकारणान् मरीचिपुत्रमित्युक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुषेधप्रसुतां पूयं वैदेहीं परिमार्गय ।
 खीराङ्गान् सह बाष्पीकान् चक्षुषिणांक्षयेव च ॥ १ ॥
 स्त्रीतान् जनपदान् रस्मान् विपुलानि पुराणि च ।
 पुष्पागमनं कुचं वज्रलोहालकाकुलम् ॥ ३ ॥
 तथा केतकखण्डांश्च मार्गर्ज्यं हरिपुङ्गवाः ।।
 प्रत्यकुलोतोवहाक्षैव मद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ ८ ॥
 तापसामामरण्यानि कान्तारशिरयश्च ये ।
 तत्र खलीर्महामायां चतुर्ध्वजिहिराः शिलाः ॥ ९ ॥
 गिरिजालासृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ।
 ततः पश्चिममागम्य मनुर्द्धं द्रुमुमर्हय ॥ १० ॥
 तिमिनकाकुलजलं गत्वा ब्रूयत्य वानराः ।।
 ततः केतकखण्डेषु तमास्मनश्नेपु च ॥ ११ ॥

परिमार्गय मार्गर्ज्यं । चक्षुषिणानिति । मृतान् भीमानिति
 पाठान्तरम् । देवविघ्नेषां शने ॥ १ ॥
 विपुलानि विशालानि । कुचिर्दोषविशेषः ॥ ३ ॥
 प्रत्यकुलोतोवहाः पश्चिमाभिमुखमवाहाः ॥ ८ ॥
 कान्तारशिरयः कान्तारयुक्ता शिरयः । खली चक्षुषिणां भूः
 शिहिराः शीतलाः ॥ ९ ॥
 तत्रादर्शने ततः किङ्कित्यक्षिप्तं गत्वा समुद्रं द्रुमुमर्हय तत्र समुद्रं
 ब्रूयतीति निश्चय इव ॥ १० ॥

कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च
 तत्र वीताक्षु मार्गङ्गं निजघ्नं रावणक च ॥ ११ ॥
 देलातलनिविष्टेषु पर्जन्येषु वनेषु च ।
 सुरक्षीपत्तनक्षेत्रे रस्यक्षेत्रे जटाशुरम् ॥ १२ ॥
 अवन्तीमङ्गलैषाञ्च तथा चालक्षितं वनम् ।
 राक्षाणि च विजालानि पत्तमानि ततस्ततः ॥ १३ ॥
 भिन्नुभागरयोश्चैव सङ्गमे तत्र पर्जन्यः ।
 महान् खोमगिरिर्नाम ब्रतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १४ ॥
 तत्र प्रस्थेषु रस्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्निगाः ।
 तिमिमत्स्यगजाश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते ॥ १५ ॥
 तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये ।
 हस्माक्षृपाश्च भानुकाक्षोयदक्षननिस्त्रिणाः ॥ १६ ॥
 विचरन्ति विजालेऽस्मिन् तोयपूर्णे समन्ततः ।
 तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काक्षन् चित्रपादपम् ॥ १७ ॥

कपयो भवत्येनिकाः ॥ ११ । १२ ॥ १३ ॥

अवन्त्यङ्गलैषे पुर्थी । चालक्षिताख्यं वनम् ॥ १४ ॥

महाद्रुमः महान्तो द्रुमा पश्चिमः सः ॥ १५ ॥

सिंहाकाक्षः पक्षगमाः पक्षिणः स्निगाः ते पक्षिणः तिमिमत्स्य-
 गजान् नीडानि खड्गसंख्याभ्यामारोपयन्ति प्रापयन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥
 तोयपूर्णे प्रस्थे ॥ १८ ॥

कर्त्तव्याः विधेयव्यवहाराः कामव्यवहाराः ।

कोटिं तत्र सप्तदश काशनीं शतशोऽजनाम् ॥ १८ ॥

दुर्देवीं पारियाचक्ष्य भत्वा दूक्ष्य च वानराः ।

कोशस्य चतुर्विंशत् शतवर्षाणां तपस्विनाम् ॥ १९ ॥

वसन्तप्रसिद्धाङ्गानां चोराणां पापकर्मणाम् ।

पावकार्चिःप्रतीकाणां समवेताः समन्ततः ॥ २० ॥

नात्यासादयितव्यास्तैः वानरैर्भीमविक्रमैः ।

नादेवस्य फलं तस्मात् देवान् किञ्चित् प्रवृत्तैः ॥ २१ ॥

दुरासदा हि ते वीराः सत्वन्तो महाबलाः ।

फलमूल्यानि ते तत्र रक्तैः भीमविक्रमाः ॥ २२ ॥

तत्र घञ्ज्य कर्त्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ।

न हि तेभ्यो भयं किञ्चित् कपित्थमनुवर्त्तताम् ॥ २३ ॥

कोटिं शतं समुद्रस्य मध्ये इति शेषः ॥ १८ ॥ २० ॥

शोराणां मतस्य पापकर्मणां संशुद्धताम् । पावकार्चिःप्रतीकाणां

कोशः समवेता इत्यन्वयः ॥ २० ॥

नात्यासादयितव्याः ॥ इष्टव्या नापराधव्या ना नादेशं न
पाद्वाम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

धञ्जः कर्त्तव्यो मार्गिते इति शेषः । अनु पापकर्मणाम् नानासाधने
कथं तत्र मार्गितसम्बन्धोऽयं स्यात्,—न हि तेभ्य इति । सहेतोरभ्य-
गच्छादिवत् प्राकृतसंग्रहभावे तिष्ठतामित्यर्थः । अतएव नापराधव्या
इति पूर्वे व्याख्यानम् ॥ २३ ॥

तत्र वेदव्यवर्धामो वक्ष्यस्मान् संस्थितः ।
 नानाद्रुमस्रताकीर्णो वक्ष्ये नाम महाभिरिः ॥ २५ ॥
 श्रीमान् समुद्रितस्तत्र योजनानां ज्ञातं समम् ।
 गुहास्तत्र विस्तेष्याः प्रत्यङ्गेन अवक्त्रभाः ॥ २६ ॥
 चतुर्भागे भुवःस्तत्र चक्रवान् नाम पर्वतः ।
 तत्र चक्रं सहस्रारं निश्चितं विष्णुर्धर्मिणा ॥ २७ ॥
 तत्र पञ्चजनं हत्वा हृद्यधीवक्ष्य दानवम् ।
 आजहार ततश्चक्रं मङ्गल्यं पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥
 तत्र शालुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ।
 रावणः सह वैदेह्या मार्गितकक्षतस्ततः ॥ २९ ॥
 योजनानि चतुःषष्टिविराहो नाम पर्वतः ।
 सुवर्णभृङ्गः समहानगाधे वरुणालये ॥ ३० ॥
 तत्र प्रागुद्योतिषं नाम ज्ञातकूपमयं पुरम् ।

वेदव्यवर्धं आभः च यस्य सः । वक्ष्यवत् कठिनसंस्थानेन
 संस्थितः ॥ २५ ॥

समुद्रितः प्रतिष्ठितः । समम् आघातनो विकाररहितश्च ज्ञातवेक्षण
 इत्यर्थः ॥ २६ ॥

चतुर्भागे चतुर्थभागे ज्ञात इति शेषः ॥ २७ ॥

यत्र चक्रवत्पर्वते पञ्चजनं तदात्म्यम् । इत्यस्यैव शीवा यस्य
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तस्मिन् कर्तुं दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ ३१ ॥

तत्र योद्धुं रक्ष्येभ्य विमोक्षासु युद्धासु च ।

रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३२ ॥

तमतिक्रम्य त्रैलोक्यं काश्यान्तरददर्शनम् ।

पर्वतः सर्वसौवर्ण्यो धाराप्रसवसाधुतः ॥ ३३ ॥

तं गजाक्ष वराहाक्ष सिंहा व्याघ्राक्ष सर्वतः ।

अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३४ ॥

यस्मिन् हरिश्चयः श्रीमान् महेन्द्रः पाकप्रासनः ।

अभिधिकः सुरै राजा मेघो नाम स पर्वतः ॥ ३५ ॥

तमतिक्रम्य त्रैलोक्यं महेन्द्रपरिपालितम् ।

यष्टिं गिरिसहस्राणि काशुनानि गमिष्यति ॥ ३६ ॥

तद्व्यादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः ।

जातरूपमयैर्दृष्टैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३७ ॥

तेषां मध्ये स्थितो राजा मेघदत्तमपर्वतः ।

तत्र वराहपर्वते । जातरूपं सर्वम् ॥ ३१ ३२ ॥

काश्यान्तरददर्शनं काश्यान्तरा अन्तरा निर्देशा यस्मिन् वस्य दर्शनं
भवित्यतीति शेषः ॥ ३३ ॥

तं प्राप्य किंता गजादधकोन शब्देन आधनिजप्रतिध्वनितशब्देन
दर्पिताः सततं अभिगर्जन्ति ॥ ३४ ॥

अः सौवर्ण्य इति उक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

आदित्येन प्रसजेन जैत्रो दत्तवत् पुरा ॥ ३८ ॥
 तेनैवमुक्तः जैलेन्द्रः सर्वं हव त्वदभियाः ।
 नम्रसादङ्गविष्यन्ति दिवाराचौ च काञ्चनाः ॥ ३९ ॥
 नयि ये चापि वत्सन्ति देवमन्त्रदानवाः ।
 ते भविष्यन्ति भक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ४० ॥
 विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः ।
 आगत्य पश्चिमां सन्ध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ॥ ४१ ॥
 आदित्यमुपतिष्ठन्ति तेषु सूर्यारम्भिपूजितः ।
 अहुष्णः सर्वभूतानामस्य गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ४२ ॥
 योजनानां सहस्राणि दत्त तानि दिवाकरः ।
 सुहृत्तार्क्ष्येन तं शीघ्रम् अभियाति त्रिलोक्यम् ॥ ४३ ॥

तेषां वृत्तिसहस्रपर्वतानां मध्ये राज्ञेय मेरुवत् काञ्चनः पर्वतोऽस्ति
 इतः सावर्णिमेवमिति वदन्ति ॥ ३८ ॥

कीदृशो वरस्यवाहः—तेनैवमिति । आदित्येन एवमुक्त इत्येवं
 ह्यर्थः । सर्वं एवेति ॥ ३९ ॥

ते भक्ता मयीति शेषः काञ्चनप्रभाश्च भविष्यन्ति ॥ ४० ॥

विश्वेदेवादयस्तुत्तमपर्वतं मेरुं सावर्णिमेवमागत्य सच स्थिता
 मक्षिमां सन्ध्यां प्राप्य आदित्यमुपतिष्ठन्ति इत्ययमेवाज्ययः ॥ ४१ ॥

इतः पूर्वभागस्याः अनुक्ता अपि शीघ्रा विचेतश्च इत्यर्थः
 सिद्धम् ॥ ४२ ॥

उद्वेगं तस्य महद्दिग्धं भवन् सूर्य्यसन्निभम् ।

प्रासादमण्यममथं विभ्रितं विचकर्षका ॥ ४४ ॥

ब्रोभितं तद्भिन्नैर्गोमपाक्षिपमाकुलैः ।

निकेतं पात्रहस्ताश्च वदन्त्यस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥

अन्तरा मेहमस्ताश्च तातो दग्धशिरा महान् ।

जातकृपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४६ ॥

तेषु सर्वेषु दुर्गेषु धरः सु च हरिस्तु च ।

रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥

अथ तिष्ठति धर्मश्लाघमा स्नेह भावितः ।

मेरुसावर्णीरित्स्त्रियं ख्याते वै ब्रह्मणा समः ॥ ४८ ॥

प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्य्यसन्निभः ।

प्रष्टव्यं शिरसा भूनीं प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ४९ ॥

एतावज्जीवलोकस्य भास्करो राजनीकये ।

ततः परं दृष्टव्यमनसद्वृत्तेस्तद्विषय इत्याह,—योजयामिति । ता-
न्यु कृतं योजयामिति अतीत्यति श्रेष्ठः । मुहूर्त्तार्द्धमेकाघटीतया अं-
शिमोक्षयमस्तमभिधाति ॥ ४३ ॥

अथ वदन्तपुरद्वर्जितम् । उद्वेगंति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

दग्धशिराः दग्धस्तनवः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अथ मेरौ ब्रह्मणा समः महामेहवर्तिप्रथमवर्तिनः ॥ ४८ ॥

मैथिलीं प्रति प्रवृत्तिं मैथिलीं सम्बन्धि प्रवृत्तिं प्रष्टव्यं इत्याह— ॥ ४९ ॥

कृत्वा वितिमिरं सर्वमेतत् सञ्जति प्रव्रजम् ॥ ५० ॥

एतावद्भानरैः शक्यं गन्तुं दानरमुक्त्वा ।

अभास्करममर्षाद् न जानीमस्ततः परम् ॥ ५१ ॥

अवगम्य तु वैदेहीं त्रिलयं रावणस्य च ।

असौ पर्वतमासाद्य पूर्णं मासे निवर्तते ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वं मासास्य वसास्य वसन् वध्यो भवेन्नम ।

अथैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ ५३ ॥

ओतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिट्कारिभिः ।

शूरेषु महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ ५४ ॥

भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाद्यं सर्व एव हि ।

प्रमाणमेनं संख्याय प्रयत्नं पद्भिर्ना दिशम् ॥ ५५ ॥

कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्षणा ।

अतोऽन्वदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य प्रियं भवेत् ।

सम्यग्धार्म्यं भवद्भिस्तु देवकालार्थमर्चितम् ॥ ५६ ॥

एतावद् उदयाचलमारभ्य मेवसावर्धिप्रव्रजन्तम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

निवर्तते निवर्तते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ -

दिष्टं सन्दिष्टम् ॥ ५४ ॥

प्रमाद्यं कर्त्तव्यकर्त्तव्यनिश्चयताः । अद्यापि एनं सुखेन विविच्य-
प्रमाद्यं संख्याय ॥ ५५ ॥

सतः सुषेकप्रसूताः श्ववज्रमाः
 सुग्रीववाक्यं निघ्न्युषं निघ्न्यम् ।
 क्षामन्त्य सर्वे श्वगाधिपास्तौ
 जग्मुर्दिशं तां वदन्त्यभिप्रायम् ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अतस्तु प्रसूतमैत्रा जवकादग्रमुपजातेषु । अस्तु कार्त्तिकेति
 रावणवशान्तरामकार्त्तिकेति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके किष्किन्धा-
 काण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिपुरारिः सर्गः ।

ततः तस्मिन् सपीवः शङ्करं पश्चिमां दिशम् ।
 वीरं शतबलं नाम वानरं वानरेश्वरः ॥ १ ॥
 उवाच राजा सर्वज्ञः सर्ववानरसन्ततः ।
 वाक्यमात्महितस्यैव रामस्य च हितं तदा ॥ २ ॥
 हतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ।
 वैवस्वतसुतेः सार्द्धं प्रविष्टः सर्वमग्निरग्निः ॥ ३ ॥
 दिशं क्षुदीचीं विक्रान्तः हिमवन्नावतंसिकाम् ।
 मर्त्यतः परिमार्जित्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४ ॥
 अस्मिन् कार्ये त्रिनिवृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ।
 शृणुन् मुक्ता भविष्यामः कृतार्थायैविदां वरः ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥
 सर्वज्ञः देशकृताभिज्ञः ॥ २ ॥
 वैवस्वतसुतेर्यमसुतेः ॥ ३ ॥
 विक्रान्तेति शतबलस्य समुद्रिः । सर्वत इति सामान्यतो
 नियोगः ॥ ४ ॥
 त्रिनिवृत्ते त्रिभेदेभ्यः कृतम् । कृतार्थाः कृतकृताः । अर्थविदा
 कलाभोक्तानां सन्धिरार्थः ॥ ५ ॥

क्लृप्तं हि श्रियमस्माकं राक्षसे महात्मना ।
 तस्य चेत् प्रतिकारोऽसि सफलं जीवनं भवेत् ॥ ६ ॥
 अर्थिनः कार्यनिर्हृत्सिमकर्तुरपि यत्नरेतु ।
 तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥
 शतं बुद्धिं समास्थाय वृद्धते जानकी श्रया ।
 तथा भवद्भिः कर्त्तव्यमस्मात् प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥
 अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु वरसत्तमः ।
 अस्मात् च गतः प्रीतिं रामः परपुरञ्जयः ॥ ९ ॥
 इमानि वज्रदुर्गाणि मद्यः शैलान्तराणि च ।
 भवन्तः परिभार्गवस्तु बुद्धिविह्वलमनसा ॥ १० ॥
 तत्र लोकांस्तु सुसिन्धुं च भूरसेनांस्तथैव च ।
 प्रक्षालान् भरतांश्चैव कुक्षुं च सह मद्रूकैः ॥ ११ ॥
 काञ्चोजयवनांश्चैव ज्वालानां पल्लवानि च ।
 अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥ १२ ॥
 लोभप्रयत्नखण्डेषु देवदारवनेषु च ।

अस्ति क्रियेत ॥ ६ ॥

अर्थिनः स्वस्वाम्योजनार्थिनः कार्यनिर्हृत्सि तत्प्रयोजनमनुकूलम् ।

अकर्तुः पूर्वमुपकाराकर्तुरपि यत्नरेतु कुर्वातु ॥ ७ ॥ = ॥ ८ ॥

इमानि वज्रमात्राणि ॥ १० ॥

प्रसव्य भरताश्च देशविशेषाः । कुरुन् दक्षिणकुक्षु ॥ ११ ॥ १२ ॥

रावणः सह वैदेह्या मार्षितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥

ततः सोमाश्विनं गत्वा देवगन्धर्वैर्विवृतम् ।

कार्ष्णं नाम महाशालुं पर्वतर्षेण गमिष्यथ ॥ १४ ॥

महत्सु तस्य त्रैलोक्ये पर्वतेषु रुद्रास्तु च ।

विचिन्तन् महाभागं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

तमतिक्रम्य त्रैलोक्यं हेमगर्भं महागिरिरम् ।

ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

ततो देवसखा नाम पर्वतः पतगास्तथः ।

भानापश्चिममाकीर्णो दिविचतुर्मुखध्रुवितः ॥ १७ ॥

तस्य काञ्चनखण्डेषु निर्दरेषु रुद्रास्तु च ।

रावणः सह वैदेह्या मार्षितव्यस्ततस्ततः ॥ १८ ॥

तमतिक्रम्य आकाशं सर्वतः प्रतयोजनम् ।

अपर्वतमहीदृष्टं सर्वस्वविवाञ्छितम् ॥ १९ ॥

कोऽप्यपन्नखण्डेषु हेमगर्भेऽस्ति श्रेयः ॥ १३ ॥

तं कान्ताख्यं पर्वतम् ॥ १४ ॥

तस्य त्रैलोक्यं महापर्वतेषु पर्वतेषु ततो महत्सु तेषु ॥ १५ ॥

तं कान्तापर्वतम् ॥ १६ ॥

ततः सुदर्शनम् पर्वतः पतगाः पश्चिमः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तं देवसखपर्वतमतिक्रम्य आकाशं गन्तुमर्हथ ॥ गन्तुमेति धादत्त-
प्रपञ्चेति आदि ॥ १९ ॥

तत्तु ग्रीष्मतिष्ठन्नि कात्कारं रोमहर्षकम् ।
 कैलासं पाञ्चुरं प्राप्य चटा युष्मं भविष्य ॥ २० ॥
 तत्र पाञ्चुरमेघाभं आभून्महपरिष्कृतम् ।
 कुवेरभुवनं रस्यं निर्मितं विषमार्थका ॥ २१ ॥
 विमाला मणिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ।
 हंसकारण्डवाकीर्णा अक्षरोगणसेविता ॥ २२ ॥
 तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकममलतः ।
 धनदो रमते श्रीमाल गुह्यकैः सह यत्तराट् ॥ २३ ॥
 तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
 रावणः सह वैदेह्या भार्गितथ्यस्ततस्ततः ॥ २४ ॥
 कौशन्तु गिरिमासाद्य विभं तस्य सुदुर्गमम् ।
 अग्रमक्षैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत् स्मृतम् ॥ २५ ॥
 वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्य्यवमप्रभाः ।
 देवेरभ्यर्चिताः सस्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २६ ॥
 कौशस्त्य तु गुहा चान्याः सानूनि त्रिस्तराणि च ।

कात्कारम् अथर्वतन्मत्वादिना रोमहर्षकं भवद्भरत्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥

मणिनी सरस्ती ॥ २२ ॥ २३ ॥

तस्य कैलासस्य पर्वतेषु गङ्गपर्वतेषु ॥ २४ ॥

तस्य कौशस्त्य विभं सस्यग्देवजिह्वतं विषदम् ॥ २५ ॥

इदंरात्र नितम्बाच्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २७ ॥
 अट्टसं कामशैलस्य मानसं निद्रगालयम् ।
 न गतिलज्ज भूतानां देवानां न च रक्षसाम् ॥ २८ ॥
 न च सर्वे विचेतव्यः स सातुप्रसन्नभूधरः ।
 कौशं गिरिमलिकञ्च मैनाको नाम पर्वतः ॥ २९ ॥
 सखस्य भवनं तत्र द्वापवस्य सखं हनम् ।
 मैनाकस्तु विचेतव्यः स सातुप्रसन्नकन्दरः ॥ ३० ॥
 स्त्रीणामसमुन्नीनाम् नुक्तेतस्तत्र तत्र तु ।
 न देशं समलिकञ्च आश्रमं सिद्धमेवितम् ॥ ३१ ॥
 सिद्धा वैश्वामना यत्र नाम्नाखिल्याश्च तापसाः ।
 वन्दितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकलमघाः ॥ ३२ ॥
 प्रहृष्टा चापि जीतायाः प्रहृष्टिर्विनयान्वितैः ।
 विमपुष्करकञ्चनं तत्र वैश्वानरं सरः ॥ ३३ ॥

तत्र कौशगुहायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कामशैलं कामतपस्थानशैले तद्विशेषणमट्टसं मानसं तदाल्पं तत्र मानसपर्वते ॥ २८ ॥

स चेति कौशपर्वते इत्यर्थः । सानूनि प्रख्यातं भूधराः पथ्यन्त-
 पर्वताकैः सहितः । मैनाक इति । मैनाकोऽयं समुद्रमघा-
 दन्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वैश्वानरं वैश्वानसानामिदम् ॥ ३३ ॥

अक्षराः सुरवक्षसः क्षणपुष्पमतिचयाः ॥ ३८ ॥

ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ ३८ ॥

नीलवैदूर्यपद्माङ्गा नक्षत्राश्च सहस्रशः ।

रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्ययैः ॥ ४० ॥

तदुष्णादित्यसङ्काशा भान्ति तत्र जलाशयाः ।

महार्हमणिरञ्जैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ॥ ४१ ॥

नीलोत्पलवनैश्चैवैः स द्वेष्टः सर्वतो दृढः ।

निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ॥ ४२ ॥

उद्धूतपुलिनास्तत्र जलरूपैश्च निभगाः ।

सर्वैरक्षमयैश्चित्रैरक्वाढा नगोत्तमैः ॥ ४३ ॥

जालरूपमयैश्चापि कृताञ्जनसमप्रभैः ।

नित्यपुष्पफलाम्बुज नगाः पञ्चरथाकुलाः ॥ ४४ ॥

परं तोरं सकोदाया इति शेषः । कृतपुष्पाणां पतिचयाः
निवासभूताः ॥ ३८ ॥

पद्मिनीभिः सरसीभिः कृतोदकाः कृतोदकाख्याः ॥ ३८ ॥

इत आदिभ्योत्तरकुर्वद्वाक्यं भोगभूमितत्त्वचरम् । दिव्यनद्योऽपि तत्र
सङ्गीत्याह,—नीलेत्यादि ॥ ४० ॥

जलाशयास्तथाकादयः ॥ ४१ ॥

निस्तुलाभिर्वस्तुकाभिः । निस्तुलं दृष्टमित्यमरः ॥ ४२ ॥

जालरूपैः सर्वैरुद्धूतपुलिनाद्युद्धूतपुलिनाः । नगोत्तमैः पद्मैः क्षण-
मादा आभाः ॥ ४३ ॥

दिव्यगन्धरसलताः सर्वकामान् स्रवन्ति च ।

नामाकाराणि वासांसि फलमद्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४५ ॥

मुक्तावैद्युर्यश्चित्राणि भूषणानि तथैव च ।

स्त्रीणां दान्यमुक्तापाणि मुद्रवाणां तथैव च ॥ ४६ ॥

सर्वर्तुसुखमेवास्मि फलमद्यन्ये नगोत्तमाः ।

महार्हमणिचित्राणि फलमद्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४७ ॥

त्रयजानि प्रसूयन्ते चित्राक्षरजवन्ति च ।

मनःकान्तानि मात्यानि फलमद्यचापरे द्रुमाः ॥ ४८ ॥

पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ।

स्निग्धञ्च गुणसम्पन्ना रूपयौवनमक्षिताः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ।

रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः ॥ ५० ॥

सर्वे सुकलकर्मणः सर्वे रतिपरायणाः ।

सर्वे कामार्थमहिता वसन्ति महयोषितः ॥ ५१ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषः शोक्लपृष्ठमितम्बरैः ।

मूयते स्मृतं तत्र सर्वभूतमनोरमः ॥ ५२ ॥

नगाः वृक्षाः पत्ररथैः पक्षिभिराकुला स्नाताः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इत उत्तरं केचित् श्लोकः रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभा

वृक्षैः पक्षिभिः प्राचीनमुक्तकेवलपुष्पभादिति अतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तत्र मासुदितः कश्चिन्मासः कश्चिद्वर्षमपि च ।
 अथान्यवर्षान् वर्षान्ते तुषारस्तत्र मनोरमाः ॥ ५३ ॥
 तमतिक्रम्य त्रैलोक्यमुत्तरः पश्यतां निधिः ।
 तत्र सोमनिरिषीम मध्ये हेममयी महान् ॥ ५४ ॥
 स तु देशो विशुष्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ।
 सूर्यस्तद्वत्प्रभाभिविहोयकपतेव विवक्षता ॥ ५५ ॥
 भगवांस्तत्र विशाखा बभ्रुरेकादश्रात्मकः ।
 महा वर्णत देवेशो महाक्षिपरिवारितः ॥ ५६ ॥
 न कथञ्चन गन्तव्यं कुरुणामुत्तरेण वः ।

असद्विद्यमानं शिवं यस्तु तादृशः ॥ ५३ ॥

अत्र सुमेवंशेवर्षं नोक्तम् । तत्र रजस्तो वासासम्भवादिशङ्कः ।

मध्ये उत्तरस्तमुत्तरेण ॥ ५३ ॥

स तु देशः विशुष्योऽपि सूर्यस्तद्वत्प्रभाभिविहोयकपतेव । तस्य भासा
 सोमनिरिषभयाः । तमवा विवक्षता युक्त देशं इव सूर्यस्तद्वत्प्रभा सूर्यो-
 पेष्टदेशप्रिया युक्तः प्रकाशते ॥ ५५ ॥

विश्वमतपि आप्नोतीति विशाखा आपकः तेन विशुष्यः विशु-
 आप्ताविश्वानुसारात् । स इव बभ्रुः सम्भवत्प्रकाश एवैकादश्रात्मकः
 एकादशानुसाराद्यैकादशवर्षमात्मकः ॥ स इव महा वर्णवतात्मकस्तु सप्त-
 र्णवत् । एवं कथयताम्वा भगवान् तत्र सोममयी आर्वाणामुपेक-
 तादसनीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अन्वेष्टामपि भूतानां मानुक्कामति वै मतिः ॥ ५७ ॥

य हि सोमगिरिर्गोम देवानामपि दुर्गमः ।

तमासोऽयं ततः किम्पुपावर्त्तितुमर्ह्य ॥ ५८ ॥

एतावद्दामरैः शक्यं गतुं वातरघुङ्गवाः ।।

अभास्करमन्योर्दं न आनीम ततः परम् ॥ ५९ ॥

सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्त्तितम् ।

यदन्वदपि नोक्तञ्च तथापि क्रियतां मतिः ॥ ६० ॥

ततः कृतं दाढरघैर्महप्रियं

महप्रियञ्चापि ततो मम प्रियम् ।

कृतं भविष्यन्नितानलोपमा ।

विदेहजादर्शनजेन कर्मका ॥ ६१ ॥

ततः कृतार्थाः संहिताः शबान्धवा

मयाचिताः सर्वसुखैर्मनोरमैः ।

मानुक्कामति वै मतिः तस्य कार्त्तव्यलोकात्वेन ब्रह्मविन्दति-
रिक्तस्य तथागतेर्ब्रह्मविपदेन ब्रह्मादिभार्गेशं नक्षोपासका ऋषय
उच्यन्ते ॥ ५७ ॥

तदाच,—देवानामपि दुर्गम इति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तथापि मतिः क्रियतामिति अन्वेष्टव्यमिति भावः ॥ ६० ॥

प्रियमित्यस्य सख्यत्वादिः । विदेहजादर्शनजेन कर्मका विदेहजा-
दर्शनमुद्दिश्य आतेन कर्मका अन्वेष्टव्यमिति यावत् ॥ ६१ ॥

चरित्यथोम्भोः प्रतिशान्तवाचराः

सह प्रिया भूतधराः श्रवणमाः ॥ ६२ ॥

इत्यार्ये रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भूतधराः भूतैः प्राणिभिर्निवृत्तैः स भूतधराः प्राणिभिश्चपञ्जीया
इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विशेषेण तु सखीवो हनूमत्पर्यनुक्तवान् ।
 स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥
 अग्रवीच हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्पञ्चम् ।
 सुखीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्व्वेनौकसाम् ॥ २ ॥
 न भूमौ नाक्षरित्ते वा नाश्वरे नामरालये ।
 नास्य वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिस्तुङ्गम् ॥ ३ ॥
 सासुरा, महगन्धर्वाः, सनागनरदेवताः ।
 त्रिदिताः सर्व्वलोकास्तु मसागरधराधराः ॥ ४ ॥
 गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवञ्च महाकपे ! ।

हनूमत्पर्यस्य सविशेषमुक्तौ हेतुः सङ्गीति । अर्थसाधने तद्विवक्षे
 निश्चितार्थः सादृशार्थतद्विवक्षकनिश्चयवान् ॥ १ ॥

उरुप्रकारं दर्शयति । अग्रवीचेति । सर्व्वलोकसा मध्ये
 इति शेषः ॥ २ ॥

अन्तरिक्षं पृथिव्यासप्तपत्तिमार्गः । आश्वरं मेघमार्गः । आसुरा-
 कयः क्षर्गः । गतिसङ्गं गतिप्रतिबन्धम् ॥ ३ ॥
 सर्व्वलोकविशेषकं सासुरा इत्यादि ॥ ४ ॥

पि पुंसि शूद्रं वीर ! भावतस्म नदीकषः ॥ ५ ॥

तेजसा वापि ते भूतं न सनं भुवि विद्यते ।

तद्यथा कथ्यते सीता तत्त्वमेवावुचिन्तय ॥ ६ ॥

त्यथैव हनुमन्नामि वक्ष्ये बुद्धिः पराक्रमः ।

देवकासावुचिन्तय नयन् नयपरिप्लवित ॥ ७ ॥

ततः कार्यसमाप्तं ननु गच्छेन्नमूनि ।

विदित्वा हनुमन्तश्च चिन्तयाभास राघवः ॥ ८ ॥

सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनुमति वरीश्वरः ।

निश्चितार्थतरसापि हनुमान् कार्यसाधने ॥ ९ ॥

तदेव प्रसिद्धाख्या परिज्ञातस्य कर्मभिः ।

नामवं लिप्यकारितम् ॥ ५ ॥

भूतं प्राणी तत्तस्माद्यथा सीता कथ्यते तत् सर्वज्ञात् तमेवानु-
चिन्तय ॥ ६ ॥

वक्ष्ये शारीरं पराक्रम उत्साहः देवकासानुचिन्तयदुचितकर्मनु-
ष्ठानम् । नये नीतिशाली । प्रसिद्धेति सम्बुद्धिः ॥ ७ ॥

तत एवं सुरीयवचनात् कार्यसमाप्तं कार्यसिद्धिसम्बन्धम् अत्र-
ब्रह्म स्वयम् तस्यामर्यादनुभवेन तस्मिन् कार्यसाधकत्वं विदित्वा आत्म-
दूम्भदेव एव सीतां विदित्वा चिन्तयाभास । अस्मिन् स्वार्थसमर्थं
युक्तमिति विचारयामास ॥ ८ ॥

चिन्ताप्रकारमाह,—सर्वथेति । निश्चितार्थः यतदर्थविषयनिश्चय-
वान् । सीताप्ययमतिशयेन कार्यसाधने निश्चितार्थः ॥ ९ ॥

भर्ता परिदृष्टीतस्य भुवः कार्यफलोरयः ॥ १० ॥
 तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ।
 कृतार्थे इव संहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥
 इदौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
 अङ्गुलीयमभिधानं राजमुत्थाः परलयः ॥ १२ ॥
 अनेन तां हरिश्रेष्ठ । चिञ्जेन वनकात्मजा ।
 मत्सकाद्यादनुमात्रमनुविद्याऽनुपश्यति ॥ १३ ॥
 व्यवसायस्य ते वीर । मत्पुत्रस्य विक्रमः ।
 सुग्रीवस्य च सन्देशः किञ्च कथयतीव मे ॥ १४ ॥
 य तद्भूय हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृतान्धलिः ।
 वन्दित्वा चरन्तौ चैव प्रस्रितः अवगर्भव ॥ १५ ॥

प्रस्रितस्य भर्ता प्रख्यापितस्य परिचातस्य परीक्षितस्य परिदृष्टीतस्य
 वेष्टितयेति शेषः । कार्यस्य फलोदयः सीतादर्शनप्राप्तिरूपः स भुवो
 निश्चितार्थः ॥ १० ॥

व्यवसायोत्तरं कार्यसाधने व्येष्टितं हरिं हनुमन्तं समीक्ष्य प्रहृष्टे-
 न्द्रियमानसो बभूव ॥ ११ ॥

ततो निश्चितकार्यसाधकत्वादेव हेतो राजमुत्थाः अभिधानं प्रज्वा-
 भित्वासाधनं ददौ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तावत्पर्यन्तं मद्रुमनिश्चयः कथमत आह, — व्यवसाययेति ॥ १४ ॥

तदभिधानपदार्थम् ॥ १५ ॥

स तत्रकर्षन् हरिषां महद्वलं
 बभूव वीरः पवनस्यजः क्षपिः ।
 मत्स्युदे ध्योवि विष्णुहृमच्छलः
 महीव नक्षत्रगणोपलोभितः ॥ १६ ॥
 क्षतिबल ! बलमाश्रितस्त्वार्ह
 हरिवरविक्रम ! विक्रमैरमस्यैः ।
 पवनसुत ! यथाऽधिगम्यते सा
 जनकसुता हनुमंस्तथा क्रुद्व ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 चतुस्रत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

स तत्र हरिषां दीर्घाभाव आर्षः । महद्वलं प्रकर्षन् ॥ १६ ॥
 हरिवरविक्रम श्रेष्ठसिंहविक्रम क्षतिबल पवनसुत हनुमन् । तत्रैव
 बलमाश्रितोऽहमस्मि क्षतेऽनर्थपरिव्रजमैर्जनकसुता यथाऽधिगम्यते तथा
 क्रुद्व इत्यश्वेदिति शेषः । रामस्युद्योवयोः साधारणमिदं वचः ॥ १७ ॥
 [अतश्चेद तु चतुस्त्रिंशत्संख्येच्छायाः सर्गेऽयमुक्तः ।]

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौघे रामायणतिसके
 किष्किन्धाकाण्डे चतुस्रत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्रवमान् सवर्गर्षभः ।
समसांश्चागवीक्ष्य रामाचार्यार्थमिदृशे ॥ १ ॥
एवमेतद्विचेतव्यं भवद्विर्वीनरोत्तमैः ।
तदुपशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः ॥ २ ॥
ब्रह्मभा इव भङ्गाच्च मेदिनीं संप्रतस्थिरे ।
रामः मन्त्रवणे तस्मिन् न्यवसत्सलक्षणः ॥ ३ ॥
प्रतीक्षमाणस्तं माम् सीताधिगमने कृतः ।
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥ ४ ॥
प्रतक्ष्यै सहसा वीरो हरिः ब्रतबलिसदा ।
पूर्व्यां दिशं प्रति सयौ विनतो हरिपूथपः ॥ ५ ॥
ताराङ्गदादिषुहितः प्रवगः पवनात्मजः ।
अगस्त्याचरितानाञ्चां दक्षिणां हरिपूथपः ॥ ६ ॥
पश्चिमाञ्च दिशं प्रोरां सुषेणः सुवर्गेश्वरः ।

सर्वानिति । १ ।

उत्तिष्ठन्नाह यथमिति । २ ।

प्राप्तमिष्टोत्तमानामुद्योतः । ब्रह्मभा इवेति । ३ ।

मनस्ये हरिणाकूर्णो दिवं वरुणपाणिताम् ॥ ७ ॥

ततः सर्वा दिवो राजा चोदयित्वा यथातथम् ।

अपिमेनापतिर्वीरो मुमोद सुखितः सुखम् ॥ ८ ॥

एवं सञ्चोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ।

स्वां स्वां दिग्भ्रमभिप्रेत्य स्मरिताः संप्रतस्मिरे ॥ ९ ॥

नदन्तचोन्नदन्तश्च गजैस्तश्च झवङ्गमाः ।

च्छेदन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ १० ॥

एवं सञ्चोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ।

आमधियामहे कीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ ११ ॥

अहमेको बध्मिष्यामि प्राप्तं रावणमदहवे ।

ततश्चोन्नय्य सहस्रा हरिष्ये जनकाग्रजाम् ॥ १२ ॥

वेपमानां अमेकाश्च भवद्भिः स्वीयतामिति ।

एकएवाहरिष्यामि पातालादपि जामकीम् ॥ १३ ॥

विधमिष्याम्यहं वृक्षान् दारयिष्याम्यहं गिरीन् ।

धरणो दारयिष्यामि ज्योतिष्यामि सागरान् ॥ १४ ॥

यः सौमभ्यभिगमे तद्वृक्षान्तघानेऽवधिभृतः क्षतर्षं नासमिन्-
न्ययः । शिरिराजो हिमालयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

यथातथं यथायोऽस्मिन्नर्थः । मुमोद चिन्तितः ॥ ८ ॥

अभिप्रेत्य उद्विष्टः । नादादयः शब्दावान्तरभेदः ॥ ९ ॥ १० ॥

आमधियामहे इत्यादेरुच्चारित्वेनान्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथ धोवनसंस्काराः श्रुत्वा नात्र संशयः ।

अतयोवनसंस्काराः अतं समधिकं क्षणम् ॥ १५ ॥

भूतलो वागरे वापि त्रैलोक्ये च वनेषु च ।

पातलस्यपि वा मध्ये न सभास्त्रिघने गतिः ॥ १६ ॥

दाम्यकैकदा तत्र वागरे बलदर्पिताः ।

अपुत्र वचनं तस्य हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अमेव वेपमानमिति । जनकजाविशेषणम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ धोवनसंस्कारा वाक्यम् । अतयोवनसंस्कारस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

एकैकः श्लोकः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुधीवमब्रवीत् ।
कथं भवान् विकानीति सर्व्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १ ॥
सुधीवञ्च ततो रामञ्च खवाञ्च प्रणतात्मवान् ।
श्रूयतां सम्भवाख्यास्त्री विस्तरेण वचो मम ॥ २ ॥
यदा तु दुन्दुभिर्नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
प्रतिकालघते वाली मलयं प्रति पर्व्वतम् ॥ ३ ॥
तदा विवेकं महिषो मलयस्य गृहं प्रति ।
विवेकं वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥
ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहादारि विनीतवत् ।
न च निष्क्रमते वाली नदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥

गतेष्विति ॥ १ ॥

प्रकृत आत्मा देहो संस्थाकरोति ॥ २ ॥

दुन्दुभिर्नामेति । अत्र दुन्दुभिश्चाप्येन महिषश्चाप्येन च सत्यं चो
मायावि भासा दामव उच्यते तद्वृत्तान्तस्यैवाग्रे वक्ष्यमाकृतात् । मायावो
नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पूर्व्वजः सुत इति प्रागुक्तैकस्य सत्यवत्सं पितु-
र्भाविहवाकारत्वात्तत्पुत्रस्य च यदाकारत्वमिति च बोध्यम् ॥ १ ॥

मलयं मलयगुहाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततः स्रजवेजेन चापुपूरे तदा विलम् ।
 तदर्थं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविवर्धितः ॥ ६ ॥
 अद्याहं गतबुद्धिस्तु सुव्याकं निहतो युवः ।
 त्रिलसः पर्वतचङ्कात्रा विलङ्कारि मया कृता ॥ ७ ॥
 अशक्तुवन्निष्क्रमिषु महिषो विनश्रित्यति ।
 ततोऽहमागां किष्किन्धां निराश्रयस्थ जीविते ॥ ८ ॥
 राज्यञ्च सुमहत्प्राप्य ताराञ्च हमया सह ।
 निचैश्च सहितस्तस्य वसामि त्रिगतज्वरः ॥ ९ ॥
 आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ।
 ततोऽहमददां राज्यं गौरैश्चाद्वययन्त्रितः ॥ १० ॥
 स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रच्ययितेन्द्रियः ।
 परिकालयते वाली धावन्तं सचिवैः सह ॥ ११ ॥
 ततोऽहं वालिना तेन सोऽनुबद्धः प्रधावितः ।
 नदीञ्च विविधाः पश्यन् वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥

आपुपूरे पूर्णम् ॥ ६ ॥

निहत इति । गतबुद्धिः प्राप्तबुद्धिः जात इति शेषः । ततो ममे-
 त्वादौ ॥ ७ ॥

विनश्रित्यतीत्यस्येति बुद्धेति शेषः । तस्य वानिनः ॥ ८ ॥

ताराञ्च प्राप्येति सम्बन्धः । वसामि अवासम् ॥ ९ ॥ १० ॥

परिकालयते सचिवैः सह धावन्तमनुधावति स्त ॥ ११ ॥

आदर्शतलसङ्काशा ततो वै दृष्टिवी मया ।

अक्षातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोप्यदवत् कृता ॥ १२ ॥

पूर्वी दिशं ततो गत्वा पश्चानि विविधान् द्रुमान् ।

पर्वतान् सदरीन् रक्ष्यान् सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥

उदयं तत्र पश्चानि पर्वतं धातुमण्डितम् ।

शीरोदं शम्बरक्षेत्रं त्रितयमपरशालयम् ॥ १५ ॥

परिकाल्यमानस्तु तदा बालिनाभिद्रुतो ह्यहम् ।

पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ! ॥ १६ ॥

दिक्कलसाहतो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ।

विश्वपादपसङ्कीर्णं चन्द्रेन्द्रमग्नोभिताम् ॥ १७ ॥

द्रुमशैलान्तरे पथ्यन् भूयो दक्षिणतोऽपरां ।

सतस्तेन वाचिना सोऽहमनुब्रूहोऽनुभुतः प्रधाचितः ॥ १२ ॥

ततो वै तदनुधावनहेतेर्मया गोप्यदवत्परिभाष्यमाशेषं दृष्टिवी
अक्षातचक्रप्रतिमा आदर्शतलसङ्काशा च दृष्टा । गोप्यदवद्विज्ञनेन
नङ्कुनेऽधवास उक्तः । अक्षातचक्रतलेन स्त्रीयां लभस्वविभः । आदर्श-
तलेन च भूचक्रवर्तिपदार्थस्य स्पष्टमनुभव उक्तः ॥ १२ ॥

उक्तमैव विदधोति । पूर्वां दिशमिति ॥ १३ ॥

अश्वरसशब्देऽकारान्ताऽप्यार्थः ॥ १४ ॥

परिकाल्यमानः परिकालयमानः पलायमान इत्यर्थः । अकारान्ताप-
त्यार्थः । पुनरावृत्य उदयमितिभुवः ॥ १६ ॥

अपराद्य दिशं गतो वालिना समभिद्रुतः ॥ १८ ॥
 स पश्यन् विविधान् देवानक्षश्च गिरिसप्तमम् ।
 प्राप्य चाक्षं गिरिश्रेष्ठम् उत्तरं सम्प्रधावितः ॥ १९ ॥
 हिमवन्तश्च मेरुश्च समुद्रश्च तथोत्तरम् ।
 यदा न विन्दे शरत्तं वालिना समभिद्रुतः ॥ २० ॥
 ततो मां बुद्धिमन्तो दनुमान् वाक्यमनवीत् ।
 इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ॥ २१ ॥
 मतङ्गेन तदा जतो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ।
 प्रविशेच्छदि वा वाली मूर्च्छांश्च शतधा भवेत् ॥ २२ ॥
 तत्र दधः सुखोऽस्त्राकं निरुद्धिदो भविष्यति ।
 तत्र पर्येतमाधाद्य चक्षुमूकं हृष्यन्मज्ज ! ॥ २३ ॥

तस्या दिशः तां दिशं त्यक्त्वा दनुमान्तरे शैलान्तरे च तदुक्तवद्दिशं
 वालिनं पश्यन् । अपरां यस्मिन् दिशं समभिद्रुत इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

शिरिसप्तमम् अभिधावित इति शेषः ॥ १९ ॥

मेकं महामेकं न विन्दे न क्षमे ॥ २० ॥

विमनवीत्तदाह,—इदानीमिति । मे मया स्मृतम् । किं स्मृतं
 तदाह,—यथेति ॥ २१ ॥

तदा पूर्वभाषे अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली यदा प्रविशेत्तदास्य मूर्च्छां
 शतधा भवेदिति हरीश्वरो मतङ्गेन जतः ॥ २२ ॥

तत्र मतङ्गाश्रमे निबद्धिदः निर्भयः आधाद्य स्त्रितस्य मम समीप-
 मिति शेषः । न विवेकेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

न किञ्च तदा बाली मत्तङ्गस्य मवात्तदा ।
 एवं मया तदा राजन् ! प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ।
 पृथिवीमण्डलं सर्व्वं तुहामस्म्यगगतततः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

तदा जातघ्रातकृतारिति शेषः । गृहो ऋष्यमूकस्थेति शेषः ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके किष्किन्धा-
 काण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

दर्शनार्थमुवैदेद्याः सर्वतः कपिकुञ्जराः ।
 व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जम्बुरन्धरा ॥ १ ॥
 ते सरांसि सरित्कनानाकाशं नगराणि च ।
 नदीदुर्गांस्तथा देशान् विचिन्वन्ति समस्ततः ॥ २ ॥
 सूपीविण समाख्यातः सर्वं वानरयूथपाः ।
 तत्र देशान् विचिन्वन्ति सर्वे सौमित्रकामिनः ॥ ३ ॥
 विचिन्वन्ति दिवसं सर्वं सीताधिगमने धृताः ।
 समाधावन्ति स्म मेदिन्यां निज्जाकान्तेषु वानराः ॥ ४ ॥
 सर्वतुङ्गांश्च देशेषु वानराः सफलद्रुमान् ।
 आवासा रजनोऽग्न्याशुक्रः सर्वेष्वहःसु ते ॥ ५ ॥

यथोक्तं सखान्वयणीयतयोक्तं देशमनतिज्ञमेत्यर्थः ॥ १ ॥
 आकाशं नमग्नित्वमावृतप्रदेशमित्यर्थः । नदीदुर्गांश्च नदीप्रवाहै-
 मन्मुमशब्दा देशा नदीदुर्गाणां ॥ २ ॥ १ ॥
 दिवसमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । धृताः ऊयुक्ताः मेदिन्यां सर्व-
 आरम्भवायां निज्जासौकर्यार्थमिति भावः ॥ ४ ॥
 तेभ्य देशेषु सर्वतुङ्गामित्यसिद्धितसर्वतुङ्गान्तत्वात् सदा सख-
 ज-

तदहः प्रथमं कृत्वा भाषे प्रसवकं गताः ।

कपिराजेन सकृद्य निराशाः कपिकुञ्जराः ॥ ६ ॥

विचित्रं तु दिवं पूर्वं चक्षोकां शशिवैः सह ।

अदृष्ट्वा विगतः सीतामाज्ज्वाल महावल्गः ॥ ७ ॥

द्विजमप्युत्तरां सर्वां विविच्य स महाकपिः ।

आगतः सह सैन्येन भीतः ज्ञातवस्तिकादा ॥ ८ ॥

सुषेणः पश्चिमागतां विविच्य सह वानरैः ।

सनेत्य नामे पूर्वं तु सुसीम्नुपचक्रमे ॥ ९ ॥

तं प्रसवकपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ।

आसीनं सह रामेण सुसीवमिदमब्रुवत् ॥ १० ॥

किञ्चिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ।

निजगाः सामराज्याश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ ११ ॥

गुह्याश्च विचिताः भव्या याश्च ते परिकीर्तिताः ।

हुमान् सर्वेभ्यश्च विचयनममये समासाद्य कामं प्राप्य राजर्षौ राजन्यौ
ब्रूयांश्चक्रुः । तादृशश्च वत्सश्च देवस्य रामप्रसादात् ॥ ५ ॥

तदहः प्रख्यानदिवसं प्रथमं कृत्वा । गताः युधर्माक्षे गते निराशाः
सीताऽन्ताभे प्रसवकं गताः । आगतः कपिराजेन सकृद्य निरा-
हस्तव्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपचक्रमे प्राप्तः ॥ ९ ॥ १० ॥

सामराज्याः सामरमध्यवर्तिनीयाः ॥ ११ ॥

विचिताश्च महाशुक्ला लताविततसन्तताः ॥ १२ ॥

शङ्खेषु च देवेषु दुर्गेषु विषमेषु च ।

सत्त्वान्यतिप्रमादानीं विचिन्तानि हतानि च ।

ये चैव गहना देवा विचितास्तु पुनः पुनः ॥ १३ ॥

उदारधर्माभिजनो हनूमान्

स मेधिलो ज्ञास्यति वानरेन्द्र ! ।

दिशन्तु यामेव गता तु सीता

नामाश्रितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अतस्त्विहैतानि नामानि सन्तताः समस्ताङ्कतास्तादृशा सहा
मुक्ता लतास्तद्विधेषाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

दिक्पथासत्त्वसिद्धनिष्पद्यमर्थमनुवदति । उदारोति ॥ १४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

सह ताराङ्गदाभ्यान्तु सहसा चतुर्मान् कपिः ।

सुरीवेष्ट यथोद्दिष्टं गन्तुं देष्टं प्रचक्रमे ॥ १ ॥

स तु दूरसुपागम्य सर्वेष्टोः कपिस्तमैः ।

ततो विचित्र्य विन्ध्यस्य गुहासु गहनानि च ॥ २ ॥

पर्वताग्रनदीदुर्गान् सरांसि विमुल्लङ्घमान् ।

लक्ष्मण्डांश्च विविधान् पर्वतान् वनपादपान् ॥ ३ ॥

अन्वेष्टमाश्रितो सर्वं वानराः सर्वतो दिशम् ।

न स्त्रीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥

ते भ्रमयन्तो भूलानि फलानि विविधान्वपि ।

निर्जनं निर्जनं शून्यं गहनं धीरदर्शनम् ॥ ५ ॥

तादृशान्यपरिणानि विचित्र्य भ्रमणीकृताः ।

स देष्टव्यं दुरन्ध्रस्यो गुहागहनवान् महान् ॥ ६ ॥

प्रचक्रमे अन्वेष्टुमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्वेष्टमाश्रितो विविधानि फलान्वपि भ्रमयन्तः स्त्रीतां न
ददृशुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यत्र निर्जनत्वादिवद्गहनं तादृशान्वपि दुरन्ध्रस्यापि विचित्रेण-
न्ययः । भ्रमणीकृताः निर्जनपरिणान्येवमेव क्षुत्पिपासाभ्यां पीकृताः

त्यक्ता तु तं ततो देवं सर्वे वै हरिचूषयाः ।

देवमन्यं दुराधर्षं विविदुश्चाकृतोभयाः ॥ ७ ॥

यच्च बन्ध्यफला वृक्षा विपुण्याः पर्णवर्जिताः ।

निलोद्याः हरितो यच्च सूतं यच्च सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥

न सन्ति मरिष्या यच्च न मृगा न च हस्तिनः ।

मार्कृताः पक्षिणो वापि चे चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥

न चात्र वृक्षा नीवधो न वस्यो नापि वीरुधः ।

स्निग्धपत्राः खले यच्च पद्मिन्यः फुलपङ्कजाः ॥ १० ॥

मेघशीघ्राः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः ।

कवचुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ ११ ॥

महर्षिः परमार्थी निधमैर्दुष्पुधर्षणः ।

तस्य तस्मिन् वने पुत्रो बालको दशवर्षिकः ॥ १२ ॥

त देवो निर्जनादिदेशो यद्यपि दुरन्ध्रोऽद्यापि तं विचित्रं तमस्तं
देशं वृक्षादन्यदेशं विविदुस्त्रिभुविमेवान्नयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

बन्ध्यफलाः खलुत्पङ्कजाः ॥ ८ ॥ ९ ॥

वस्त्रोद्योद्याद्याभिराः नीवधो भ्रमराधाराः । खले यच्च खले नेत्र-
मुत्तमः ॥ १० ॥

भ्रमरैर्विवर्जिताः विहसं वर्जितं यासु ताः संयुक्ता इत्यर्थः ।

तादृशाः सुगन्धपङ्कजाश्च यच्च न सन्ति यच्च वने कवचुर्नाम महर्षि-
रासीत् ॥ ११ ॥

वने पूर्वमिति शेषः । इदानीमुक्तजगत्तः ॥ १२ ॥

प्रमटो जीवितान्ताय कुक्ष्येन महामुनिः ।
 तेन धर्मात्मना ज्ञप्तं कृतं तच्च महद्दत्तम् ॥ १२ ॥
 अथरक्षं कुरावर्धं मृगपर्शिविजितम् ।
 तस्य ते कान्तान्तांश्च निरीणां कन्दराणि च ॥ १३ ॥
 प्रभवानि नदीनाञ्च विचिन्वन्ति समाहिताः ।
 तत्र चापि महत्प्रानो नापद्यन् जनकात्मजाः ॥ १४ ॥
 हर्तारं रावणं वापि सुयीवमिधकारिणः ।
 ते प्रविश्य तु तं भीमं सताशुक्लसमादृतम् ॥ १५ ॥
 ददृशुर्भोमकर्माणसुरं सुरनिर्भयम् ।
 तं दृष्ट्वा वानरा घोरां स्थितं त्रैलोक्यसुरम् ॥ १६ ॥
 गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ।
 सोऽपि तान् वानरान् सन्निविष्टास्तेत्यब्रवीद्वली ॥ १८ ॥

जीवितान्ताय जीवितान्तं गत्वा प्रमटोऽनेन वाक्यदुर्मर्यादेन कुक्ष्ये
 मुनिरभूत् । ततश्चेन धर्मात्मना ज्ञातानुग्रहसमर्थमवलधर्मवता तच्च
 ज्ञाते ज्ञप्तमभूत् ॥ १२ ॥

प्रापक्षरूपमाह,—अथरक्षम् अनावासम् ; ते वानराणाञ्च कान-
 तान्तां विचिन्वन्तीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

नदीनां प्रभवानि उत्पत्तिस्त्रानानि ॥ १४ ॥

ते प्रविश्य वनान्तरास्ति श्रेयः । तस्यदुरं ददृशुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

सुरेभ्यो निर्भयः सुरनिर्भयः तथा वरदानादिति भावः ॥ १६ ॥

अभ्रधावन संकुहो सुहृत्सुखस्य वज्रतम् ।
 तमापतन्मं सदृशं वालिपुत्रोऽङ्गदत्तदा ॥ १८ ॥
 रावचोऽयमिति ज्ञात्वा तत्तेनाभिजघान च ।
 स वालिपुत्राभिहतो वक्राङ्गोऽणितमुदमन् ॥ १९ ॥
 असुरोऽन्यपतद्भूमौ पर्याप्त इव पर्वतः ।
 ते तु तस्मिन् निरुच्छामे वानरा जितकाशिनः ॥ २० ॥
 विचिन्त्यन् प्रायश्चक्षुषं सर्वं ते गिरिगङ्गरम् ।
 त्रिचितन्तु ततः सर्वं सर्वं ते कान्तमोक्षसः ॥ २१ ॥
 अन्यदेवापरं चोरं विविशुर्गिरिगङ्गरम् ।
 ते विचिन्त्य पुनः सिन्धुं विनिव्यत्य समग्रम् ।
 एकान्ते वृक्षमूले तु निधेदुर्दनिमानसाः ॥ २२ ॥

इत्याथ रामायणी वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

गाढं परिहृताः दृढं परिबद्धवन्ध्याः सङ्गृह्य इति बाधत् ॥ १८ ॥
 ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वं विचितं ज्ञातेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

इकोनपञ्चाशः सर्गः ।

अथाङ्गदत्तदा सर्वान् वानरानिदमब्रवीत् ।
 परित्याप्तो महाबाहूः समायास्य जनैर्वचः ॥ १ ॥
 वज्रानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि महानि च ।
 दरीगिरिपुङ्खस्यैव विचिताः सर्वमन्तः ॥ २ ॥
 तत्र तत्र सहाय्याभिर्जानकी न च दृश्यते ।
 तथा रक्षोपहर्ता च सीतायासैव दुष्कृती ॥ ३ ॥
 कालञ्च नो महान् जातः सुग्रीवश्चोपशान्तः ।
 तस्माद्भवन्तः संहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥
 विहाय तस्मै शोकञ्च निद्राञ्चैव समुत्थिताम् ।
 विचिन्वन् तया सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
 अनिर्वन्द्य दाक्ष्यञ्च मनसश्चापराजयम् ।

समायास्य वानरानिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥
 रक्षैः तद्रूपोपहर्तेत्याद्यर्थः ॥ ३ ॥
 नो महान् जातः मासमध्ये इति शेषः । तत्राध्यैऽप्योऽवशिष्ट इति
 भावः । पदाद्वत्त्वशमने महदनिरुमियाह,—सुग्रीवश्चेति ॥ ४ ॥
 तथा विचिन्वन् यथा सीतां पश्याम इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

कार्यैरिद्विकराशाङ्गलसादेतद्गवीश्वरम् ॥ ६ ॥
 अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्त्य वनौकसः ।
 खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥ ७ ॥
 अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
 परं निर्वेदमागम्य न हि लोन्नीकनं समम् ॥ ८ ॥
 सुग्रीवः क्रोधमो राजा मीषणदण्डच वानराः ।
 भेतव्यं तस्य वततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥
 हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ।
 उच्यतां हि क्षमं यत्नत् सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ।
 उवाच व्याकृष्या वाचा पिपासाश्रमस्त्रिभ्रया ॥ ११ ॥
 सहस्रं ससु वो शाश्वतमङ्गदो यदुवाच ह ।

अर्निर्वेदमखेदम् । दास्यं सामर्थ्यम् । अपराजयं कार्यैरपराजुमु-
 त्तमं यत्नत् वक्ष्यमाशुम् ॥ ६ ॥

हे वनौकसः इदं दुर्गं वनमस्यापि विचिन्वन्तु भवन्तः । आदरात्
 पुनराह, - खेदं त्यक्त्वा पुनः विचिन्वताम् ॥ ७ ॥

निर्वेदं खेदम् । लोन्नीकनमनुष्णीकनम् अनुयोग इति यावत् ।
 न क्षमं न युक्तम् ॥ ८ ॥

तस्य हेतुः । सुग्रीव इति ॥ ९ ॥

यदि मदङ्गमेतन्न रोचते तर्हि यदङ्गत् क्षमं नदुष्यताम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

हितसौवासुकूलस्य क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥
 पुनर्मागमिहे शैलान् कन्दराञ्च त्रिकाशया ।
 कामनानि च शून्यानि गिरिप्रसवस्थानि च ॥ १३ ॥
 यद्योद्दिष्टानि सर्वाणि सुधीवेष्ट महात्मना ।
 विशिष्यन्मुक्त्वा सर्वे गिरिवुर्गाणि सङ्गताः ॥ १४ ॥
 ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ।
 विन्ध्यकाननमह्वीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥
 ते तारदाभ्यर्षितं श्रीमन्नूजतपर्वतम् ।
 शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिहृष्टा च वागराः ॥ १६ ॥
 तत्र लोभवन् रस्यं सप्तपर्षदवानि च ।
 विशिष्यन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७ ॥
 तस्यापमधिहृष्टास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ।
 न पश्यन्ति स्य वैदेहीं रामस्य महिषो प्रियाम् ॥ १८ ॥
 ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं वञ्चकन्दरम् ।
 शब्धारोहन् हरयो वीक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 अवहृष्टा ततो भूमिं भ्रान्ता विगतचेतसः ।
 क्षिता मुहूर्त्तं तत्राय दृष्टमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥

यो मुहूर्त्तं यदङ्गद उवाच तस्य हृष्टं तस्यैवेति शेषः ॥ १२ । १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य रजतपर्वतस्य ॥ १८ ॥

ते सुहृन्ते समाश्रिताः किष्किन्धप्रपिचिताः ।

धुनरेवोद्यताः कृत्वा मारितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥

चक्षुमन्सुखात्तावप्रसिताः प्रवर्णभाः ।

विश्वमेवादितः कृत्वा विचेष्टस्य समन्ततः ॥ २२ ॥

इत्यर्धे रामायणे वास्वीकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

दृष्टिगतं दृष्टिभोचरम् । आधारोदन्त । आधारोदन्तोत्तर्यः ॥ १८ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥

आदितस्तावदिभ्यं विचेष्टरन्वेधमायेति शेषः । तावच्छब्दोवाक्या-
नङ्कारे ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

सः ताराङ्गदाभ्यान्तु षट्स्य हनुमान् कथिः ।
 विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥
 सिंहनादूँलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा ।
 विषमेषु नगेषु च महाप्रसवणेषु च ॥ २ ॥
 चासेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमात् ।
 तेषां तत्रैव वसतां च काशोत्थत्वनर्त्तत ॥ ३ ॥
 स हि देवो दुरन्धरो गुहागहनधान् महान् ।
 तच्च बाधुसुतः सर्वं विचिनोति स पर्वतम् ॥ ४ ॥
 परस्परिण रहिता चान्योऽन्यस्याविवूरतः ।
 गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ ५ ॥
 मैन्दस्य द्विविदस्यैव हनुमान् जायमानसि ।

सहेति १ । ॥

विषमेषु ओजस्रजनेषु ॥ २ ॥

दक्षिणपश्चिमां कोटिं तैर्ऋत्यभागोऽधश्च ॥ स काशः सप्तोव-
 कल्पितः काशः सायवर्गस्य व्यतिक्रान्तः ॥ ३ ॥

■ देशः मैन्दस्य विन्ध्यकोटिमदेशः ॥ ४ ॥

चक्रदो मुवराजश्च तारश्च यन्त्रोपरः ॥ ६ ॥
 स्मिरिवासाहृतान् देवान् मार्गिणा दक्षिणां दिवम् ।
 विचित्र्यकाकृतस्तथ ददृशुर्विद्वन् विद्वत् ॥ ७ ॥
 दुर्गसुखविस्त्रं नाम दामवेनाभिरक्षितम् ।
 सुप्तिपासापरीतास्तु आन्तास्तु सलिलार्थिनः ॥ ८ ॥
 चक्रकीर्णं सतादृशैर्दृष्टुं लो महाबिलम् ।
 तत्र कौशान् दंशश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ ९ ॥
 जलाद्रीशकवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ।
 ततस्तद्विलमासास्तु मुग्धान् विदुरतिक्रमम् ॥ १० ॥
 विस्मयव्ययमनसो बभूवुर्वीजरर्षभाः ।
 सञ्जातपरिचक्रास्ते तद्विलं प्रवगोन्मताः ॥ ११ ॥
 शम्भुपक्ष्म मंष्टृष्टास्तेजोवक्त्रो मन्त्रावलाः ।
 नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिसयोपमम् ॥ १२ ॥

परस्परं च रहिताः प्रत्येकमन्त्रेऽन्यस्याविदुरतो भूत्वा । हनूमान्
 गजादस्य विचित्र्यन्ति स्म । ५ । ६ ॥

विद्वत्समजास्तद्वारम् ॥ ७ ॥
 दुर्गे दुर्गसम् दामवेन मयेन ॥ ८ ॥
 तत्र ततः निष्क्रमन् निराक्रमन् ॥ ९ ॥
 मुग्धान् विलान्तवृक्षमाश्रित्यगन्धपुष्पसन्निभवास्तक्रात् ॥ १० ॥
 सञ्जातपरिचक्राः सञ्जातवक्त्रसम्भावनाः ॥ ११ ॥

दुर्दर्ममिव धोरणं दुर्निर्माणाश्च सर्वत्रः ।

ततः पर्वतकूटाभो हनुमान् माहतात्मजः ॥ १२ ॥

अग्नवीहानरान् धोरान् कालारवनकोविदः ।

गिरिजाष्ठावृतान् देवान् मार्गिन्वा दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥

वयं सर्वे परिव्रजन्ता न च पश्याम नैषिह्रीम् ।

अस्माद्यापि विलास्यताः क्रौञ्चाश्च सह सारथैः ॥ १४ ॥

जलाङ्गुलिप्रकाशं निप्यतन्नि श्व सर्व्वजः ।

नूनं धलिलवानच भूपो वा यदि वा इदः ॥ १५ ॥

नद्याधेमे विलहारे सिग्धास्तित्थिनि पादपाः ।

इत्युक्त्वास्तदिलं सर्व्वं विविशुल्लसिमिरावृतम् ॥ १६ ॥

अचन्द्रसूर्य्यं हरयो दद्यूरोनहयथम् ।

निशाम्य तस्मात् सिंहान्च तांस्तान् मृगपक्षिणः ॥ १७ ॥

प्रविष्टा हरिशार्ङ्गं ला विलं तिमिरसंवृतम् ।

॥ तेषां सञ्जते हृदिर्न तेजो न पराक्रमः ॥ १८ ॥

• हेतोर्ननिजयः पातालम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कालारवनकोविदः सत्येशादौ समर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

हनुमताः हनुमतेति शेषः ॥ १७ ॥

निशाम्य अवलोक्य ॥ १८ ॥

न सञ्जते न प्रतिबध्यते । तेजः प्रभावः । अन्ये तु तेषां हृदिर्न
सञ्जते सचक्षपदार्थेऽप्येति शेषः तिमिरावृत्तात् । अवश्यं तेजःपरा-

वायोऽरिव मनिस्त्रेणं दृष्टिस्तमसि वर्त्तते ।

ते मविष्टास्तु वेगेन तद्विलं कपिकुञ्जराः ॥ १० ॥

प्रकाशश्चाभिरामस्तु दहद्दुर्दम्भमुत्तमम् ।

ततश्चास्मिन् विमो भीमे मनापादपसङ्कुले ॥ ११ ॥

अन्योऽयं सत्परिचय्य अयुर्थोजनमन्तरम् ।

ते महसंज्ञाकृषिताः क्षुभान्ताः सलिलार्थिनः ॥ १२ ॥

परिपेतुर्बिले तस्मिन् कश्चिन्कासमतन्त्रिताः ।

ते कृत्वा दीनवदन्ताः परित्राताः प्रवक्तृमाः ॥ १३ ॥

आलोकं दहद्दुर्बिरा निराशा जीविते यदा ।

ततस्तं देहमागम्य शीघ्रा वितिमिरं वनम् ॥ १४ ॥

दहद्दुः काश्चनान् वृक्षान् दीप्तवैश्वानरप्रभान् ।

कमपोरपि कुचिस्तमनम् । यद्यपि वायोऽरिव मतिक्लघापि शनैः

दृष्टिस्तमसि प्रतिबद्धा वर्त्ततेऽतो वेगेन परस्परदृष्टयदृष्टापूर्वकं मविष्टा

इत्यर्थः । अतएव गृह्य हस्तैः परस्परमिच्छये हनुमदुक्तिरित्याहुः ॥ १८ ॥

॥ २० ॥ ११ ॥

अन्योऽयं सत्परिचय्य तिमिरदेहविनिर्गमजसक्तोऽधवशादिति

शेषः । यदन्वोऽयं हस्तावजन्मनं कृत्वा हस्तेन परस्परस्योरन्वादि-

सम्बन्धं हन्तेति यावत् । पूर्वोक्तस्यैव विस्तारः । महसंज्ञाकृषानधराध-

दाह,—कृषिता इति ॥ १२ ॥

परिपेतुर्बिले । अधोसार्जावतन्मनान्वादे मताः ॥ १३ ॥

आलोकमेव दहद्दुः न तु जलं जीविते निराशा यदा बभूवुस्तदो-

वालांशालांशमालांशं पुष्पागान् वज्रुलान् धवान् ॥ २५ ॥

चम्पकाशामृतांशं कर्षिकारांशं सुष्यितान् ।

शबकेः काक्षनैश्चित्रैरक्तैः किसलयैस्तथा ॥ २६ ॥

आपीडैश्च लताभिश्च हेमामरणभूषितान् ।

तद्वत्पादित्यसङ्ख्यमान् वैदूर्यमयवेदिकान् ॥ २७ ॥

वभ्राजमानान् वपुषा पादपांश्च हिरण्यमयान् ।

नीलवैदूर्यवर्णांश्च पद्मिनीः पद्मैर्दृताः ॥ २८ ॥

मङ्गलिः काक्षनैर्वैचैर्दृतां मालार्कसन्निभैः ।

जातरूपमयैर्मन्त्रैर्मङ्गलिश्चाय पङ्कजैः ॥ २९ ॥

नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रमत्तमलिलाद्युताः ।

काक्षनानि विमानानि राजमानि तथैव च ॥ ३० ॥

मपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ।

हेमराजतमौमार्नि वन्दुर्यमस्मिन्ति च ॥ ३१ ॥

ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुखाणि सर्वथाः ।

अमानकल्यणं देशमाश्रय काक्षनान् दृष्ट्वाश्च ददृशुः । यदा जीविते

निवाशा बभूवुस्तदा भगवत्कृपया आर्जुनं ददृशुस्तस्मानविशेषमे देशे

काक्षनान् दृष्ट्वाश्च ददृशुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

आपीडैस्तमकशेखरैः लताभिश्च संयुक्तान् पादपान् ददृशुः ॥ २७ ॥

पद्मिनीः पद्मलताः ॥ २८ ॥

पद्मादिस्तु नलिनीः सदासि च ददृशुः ॥ २९ ॥ ३० ॥

सुविभक्तान् फलिनो सुधान् प्रवालनचिह्नान् ॥ २२ ॥

काश्चनभमराश्चैव मधूनि च समन्ततः ।

मणिकाश्चनचिह्नाणि शयनान्यामनानि च ॥ २३ ॥

विविधानि विज्ञानानि ददृशुस्तो समन्ततः ।

हैमराजतकांस्थानां भाजनानाञ्च राजयः ॥ २४ ॥

चतुरङ्गणाञ्च दिव्यानां चन्दनानाञ्च सञ्चयान् ।

शुचीन्यभ्रवहाराणि मूसानि च फलानि च ॥ २५ ॥

महार्हाणि च धानानि मधूनि रक्षन्ति च ।

दिव्यानामम्बराणाञ्च महार्हाणाञ्च सञ्चयान् ॥ २६ ॥

कन्दलानाञ्च चित्राणामजिनानाञ्च सञ्चयान् ।

तत्र तत्र विचिन्त्यन्तो विलो तत्र महामभाः ॥ २७ ॥

ददृशुर्वीनराः शूराः स्त्रियं काश्चिददुरतः ।

ताञ्च ते ददृशुस्तत्र चीरलुण्ठजिनाम्बराम् ॥ २८ ॥

तापसो नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।

विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठन्त सूर्यशः ॥ २९ ॥

पद्मञ्च हनुमांस्तत्र कामि त्वं कस्त वा विलम् ॥ ३० ॥

मुक्ताण्यैर्मुक्ताश्चिह्नान्कौरावदानि हैमेत्यादिऽहमुत्सानीकस्त
विशेषश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यानानि शिविकादीनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्यवतिष्ठन्त तुल्योपवसिता ऋतुः ॥ ३९ ॥

ततो हनूमान् गिरिवन्निवाहः
 कृताञ्चलिकामभिवाद्य दृष्ट्वास्म ।
 पप्रच्छ का त्वं भवनं विलास्य
 रत्नानि चेनानि वदस्व कथं ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

पप्रच्छ हनूमानित्यर्थस्यैव सविज्ञेयप्रतिपादनं ततो हनूमा-
 निति । ४० । ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोसे रामायणतिलके किष्किन्धा-
 काण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा हनुमांश्च चौररुष्णाजिनाम्बरात् ।
 अमरीक्षां महाभार्गा तापसौ धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥
 ददं प्रविष्टाः सहसा मिश्रं तिमिरसंहृतम् ।
 कुत्सिपाशापरिभ्रान्ताः परिखिन्नास्त सर्वतः ॥ २ ॥
 महद्भूरक्षा विषरं प्रविष्टा स्म पिपासिताः ।
 इमांस्तेवैविधान् भावान् विविधान्नुतोपमान् ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः स्मभ्रान्ता नष्टचेतसः ।
 कस्येते काक्षना रुक्षास्तुरुषादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥
 शुचीन्त्यभ्यवहाराणि भूतानि च फलानि च ।
 काक्षनानि विमानानि राजतानि मृद्धानि च ॥ ५ ॥
 तपनीयगवाक्षणि मणिजालावृतानि च ।
 पुष्पिताः फलवन्तश्च पुष्पाः सुरभिगन्धयः ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा स्म त्वं भवनमिच्छादि दृष्ट्वा ॥ १ ॥

विमन्त्रवीतदाह,—इदमिति । सहसा दृष्ट्वा ॥ २ ॥

उक्तमेवायं वक्ष्यति । महदिति । भावान् पदार्थान् ॥ ३ ॥ ॥

इमे काम्यनहनघाः पादपाः कस्य तेजसा ।
 काक्षनानि च पद्मानि ज्ञानानि विनसे जसे ॥ ७ ॥
 कथं नमस्याय सौमर्षी दृष्टान्ते सह कक्षयैः ।
 घातयन्स्वयुभावादा कस्य भूततपोवसम् ॥ ८ ॥ १/
 अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
 एवमुक्ता हस्तमता तापकी धर्मोदारिणी ॥ ९ ॥
 मय्युवाच हनूमन् सर्वभूतहिते रता ।
 मयो नाम महतिज्ञा मायावी वानरर्षभ ! ॥ १० ॥
 तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काक्षनं वनम् ।
 सुरा दानवमुखानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ ११ ॥
 येनेदं काक्षनं दिव्यं निर्मितं भवमोत्तमम् ।
 स तु वर्षसहस्राणि तपसाञ्चा सहजने ॥ १२ ॥
 पितामहादरं मेमे सर्वमौजलसन्धनम् ।

कस्य तेजसा सम्भूता इति शेषः ॥ ७ ॥
 आत्मनश्चोत्तर्यः । कस्यवान्यस्य चोत्तर्यः ॥ ८ ॥
 अजानताम् एतद्वत्स्वयमजानताम् ॥ ९ ॥ १० ॥
 मायया दिव्यनिर्माजशब्दा । यो मय इत्यादिषु वक्तव्यमाह,—
 पुटेति । विश्वकर्मा शिखीव प्रसिद्धम् ॥ ११ ॥
 येनेदं निर्मितम् । स दानवानो विश्वकर्मेत्यन्वयः । निर्माजशक्ति
 बीजमाह,—सत्त्विति ॥ १२ ॥

विधाय कर्म बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ १२ ॥
 उवाच सुखिनः कासं कश्चिदस्मिन् महावने ।
 तनुरसि हेमाद्यां वक्तुं दानवपुङ्गवम् ॥ १३ ॥
 विक्रम्यैवाकृतिं युद्धं ब्रह्मणेनः पुरन्दरः ।
 ददध ब्रह्मणा दत्तां हेमाद्यैः कनकुतमम् ॥ १४ ॥
 ज्ञायतः कामभोग्यं युद्धेदं हिरण्यमम् ।
 दुहिता मेघसावर्णेरेव तस्याः स्वयम्भवा ॥ १५ ॥

वरं विविचकृष्टिसामर्थ्यरूपम् । अपिच सर्वभोग्यसम्पन्नं निर्मा-
 साधनपदार्थजातं निर्माससाधनशिल्प्यं प्राप्स्यजानस्य लेभे । शिल्प-
 श्चास्त्रसौश्रमः प्रसीतलान्द्रगतव्यपदेशः । बलवान् उल्लङ्घयन्बलवान् ।
 सर्वकामेश्वरः सख्यिभोग्यविशेषायासीत्यरो भोक्ता ॥ १३ ॥

सुखितोऽभोवासः । हेमाद्यो तदास्वाप्सुरसि सक्तम् ॥ १४ ॥

दानवपुङ्गवमश्रुतिं युद्धं गृहीत्वा विक्रम्यैव युद्धं ज्ञाप्य पुरन्दरो
 जघान । ब्रह्मण्यसुरशिल्पी मयो नित्य इति कथं हननं तस्य । तथापि
 य एवास्त्ररशिल्प्यपदस्यः सर्वोऽपि मयास्त्र इति प्रवाहनिवृत्तैव तस्ये-
 न्भवदिति न दोषः । तस्मिन् इति इदं वक्तुं प्राश्रितः कामभोग्य इदं
 गृह्यम् । मयभुङ्गाद्यैः हेमाद्यैः न्यायप्राप्तत्वात् भगवता ब्रह्मणा दत्ता-
 नित्यर्थ एतेन विविचनिर्माससामर्थ्यगुणयोगादनं ब्रह्मण्यं नष्टदानव-
 पर इत्यपार्थं इति न दानासम्भवात् ॥ १५ ॥

कर्मप्रभृतिः । अन्वयः नाम तस्याः तेन सुखोपभोगाभावेऽपि
 प्रकाशमस्वमुपपादितम् । तस्या हेमाद्याः भवनमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ।।

मम प्रियसखी हेमा वृत्तगोत्रविज्ञारदा ॥ १७ ॥

तथा इत्यवरा वासि रक्षामि भवनं महत् ।

किं कार्यं कस्य वा वैनोः कान्ताराणि प्रपद्यथ ॥ १८ ॥

कथञ्चेदं वनं दुर्गं युक्ताभिरुपलक्षितम् ।

शुचीन्धन्यवहाराणि मूसानि च पक्ष्यानि च ।

भुक्ता पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

वनं त्वं किमर्थं रक्षसि वनाह,—मम प्रियसखीति ॥ १७ ॥

इत्यवरा इत्यवसामर्थं वलात् सखिमेव प्रार्थितरक्षका च । एवं
कथयान्तमुक्ता इन्मदादिवचनान्तं वृच्छति किमिति ॥ १८ ॥

अध्ववहाराणि अध्ववहाराणि ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

अथ ताम्रवीम् सर्वांस् विद्यामान् हरियूथपान् ।
 इदं वचनमेकाया तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥
 वानरा । यदि वः खेदः प्रमदः फलभक्षणात् ।
 यदि चैतन्मया ज्ञातं श्रोतुमिच्छामि तां कथाम् ॥ २ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
 आर्जवेन दद्यात्तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
 राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ।
 रामो दाक्षरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४ ॥
 लक्षणेन सह भावा वैदेह्या सह भार्यया ।
 तस्य भार्या जनस्थानाद्भावणेन हता बलात् ॥ ५ ॥
 वीरस्य सखा राज्ञः सुधीवो नाम वानरः ।
 राजा वानरसुखानां येन प्रस्थापिता वधम् ॥ ६ ॥

इदं वचनं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥
 यदि चेत् किं कार्यमित्यादि प्राक्पृष्टार्यतत्त्वम् ॥ २ ॥ ३ ॥
 सर्वलोकराजत्वेन तस्येश्वरत्वं दृष्टितम् ॥ ४ ॥
 बलात् बलात्कारेण ॥ ५ ॥ ६ ॥

अगस्त्यचरितामात्रं दक्षिणं यमरक्षितम् ।
 यदेभिर्वागरेसु ख्यैरङ्गदम्भसैर्वदम् ॥ ७ ॥
 रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ।
 सीतया सह वैदेह्या मार्गद्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥
 विचित्रा तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणाम् दिशम् ।
 वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥
 विवर्णवदनाः सर्वे सर्वं ध्यानपरायणाः ।
 नाभिगच्छामहे पारं मन्नाशिल्लामहार्णवे ॥ १० ॥
 चारयन्महतचक्षुर्हृदवन्तो महद्विभम् ।
 सतापादयक्ष्मण्यं निर्भरेण समावृतम् ॥ ११ ॥
 अस्माञ्च सा वलकिष्ठाः पक्षैः सलिलरेणुभिः ।
 कुरराः शारसाश्चैव निष्पतन्ति पतस्रिणः ॥ १२ ॥

अङ्गदम्भसैर्वानरेः सह वयं प्रस्थापिताः ॥ ७ ॥
 सहिता निजिताः सन्तो रावणं सीतया सह मार्गद्वमिति वयं
 चोदिताश्चक्षुः ॥ ८ ॥
 वदाम्,—विचित्रात्विति । समुद्रं विषेतुक्कामा इति शेषः ॥ ९ ॥
 नाभिगच्छामहे इति स्वयंप्रभासमोक्षणं नाभिगच्छामहे । पारं
 दिक्ष्यामहार्णवस्थितिं शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥
 सलिलरेणुभिः सलिलपद्मरेणुमुल्लस्यैवमपक्षिणा इत्यर्थः । निष्प-
 तन्ति निष्पतिताः ॥ १२ ॥

साध्वन् प्रविशामेति मया ठक्काः ब्रवन्तः ।
 तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ १२ ॥
 अस्मिन्निपतिताः सर्वेऽप्यथ कार्यान्तरात्मिकाः ।
 ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तैः परस्परम् ॥ १३ ॥
 इदं प्रविष्टाः सङ्घा विषं निमिरसं दृतम् ।
 एतच्चः कार्यमेतेन कृत्वेन वयमागताः ॥ १४ ॥
 साध्वेवोपगताः सर्वे परिचूना बुभुक्षिताः ।
 आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ १५ ॥
 अन्नाभिरुपयुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ।
 यत्तथा रक्षिताः सर्वे क्षियमाणा बुभुक्षया ॥ १६ ॥
 ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ।
 एवमुक्ता तु सर्वेऽत्र वानरैस्तैः क्षयव्यभा ॥ १७ ॥
 प्रत्युवाच ततः सर्वानिहं वानरयूथपाल ।

अनुमानं ज्ञानानुसापको हेतुरागतं मनः प्राप्तम् ॥ १२ ॥
 अस्मिन् देवे ततो गच्छाम इत्युक्ता निमिरसकारत्वात् परस्परं
 हस्तैर्गाढं गृह्यन्त्याः । निपतिताः गृह्यामिति शेषः । हस्तै इति याद्वेदमि
 हस्तैर्विनेत्यर्थः । परिचूय्येति । पूर्वोक्तस्वरसात् । ■ ।
 एतत् सीतान्वेषमव्ययम् ॥ १४ ॥
 यतः बुभुक्षिताः अतः परिचूनाः क्षीयन्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥
 किन्ते कुर्वन्तु प्रियमिति शेषः ॥ १७ ॥

सर्वेषां परितुष्टास्त्रि वानराणां तरस्त्रिनाम् ॥ १८ ॥

चरन्त्या मन धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ।

एवमुक्त्वा श्रुत्वा वाक्यं तापसा धर्ममहितम् ॥ २० ॥

उवाच हनुमान् काश्च तस्मिन्निन्दितलोचनाम् ।

अरण्यत्वा प्रपन्नः सः सर्वे वै धर्मचारिणीम् ॥ २१ ॥

यः कृतः समघोऽस्मात् सुग्रीवेण महात्मना ।

स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ॥ २२ ॥

सा त्वमस्माद्विलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि ।

तस्मान् सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥ २३ ॥

आनुमर्हसि नः सर्वान् सुग्रीवमयज्ज्ञितान् ।

महच्च कार्यमस्माभिः कर्त्तव्यं धर्मचारिणि ! ॥ २४ ॥

तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवामिभिः ।

एवमुक्त्वा हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥

परितुष्टा स्त्रि पक्षुष्वित्रीर्वाचनेनैवेति भावः । धर्मश्च चरन्त्याः
धर्मशुक्लानेन वर्णमावायाः ॥ १८ ॥

एवमुक्त इति ॥ २० ॥ २१ ॥

स्मयः कात्यायनिधर्मसम्पदः । बिले च बिले एव ॥ २२ ॥

तस्माद्धेतोऽस्मात् विलादस्मानित्यर्थः । गतायुषो नष्टजीवितान्
तत्र हेतुः सुग्रीववचनादतिक्रान्तानिति सुग्रीववचनकाणादतिक्रान्त-
काणामित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

जीवता दुष्करं मन्थे प्रविष्टेन निवर्तितम् ।
 तपसः सुप्रभावेण निघमोपार्जितेन च ॥ २६ ॥
 सर्वानिव विलादध्वात्तारधिकाभि वानरान् ।
 निमील्यत चतुर्वि सर्वे वानरमुपगवाः ॥ २७ ॥
 न हि निष्क्रमितुं तन्मामनिमीलितलोचनैः ।
 ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गलैः करैः ॥ २८ ॥
 सहसा पिदधुर्दृष्टिं चटा गमनकाङ्क्षया ।
 वानरास्तु महात्मानो वसतस्तुखाक्षरा ॥ २९ ॥
 निमेघान्मरमायेण विलादुत्तारितास्तथा ।
 उवाच सर्वोत्सांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी ॥ ३० ॥
 निःशृतान् विषमास्तस्मान् समास्वास्थेदमप्रवीत् ।
 एष विन्ध्यगिरिः श्रीमास्मान्द्रुमलतायुतः ॥ ३१ ॥
 एष प्रस्रवकः व्रैलः सागरोऽयं महोदधिः ।

प्रविष्टेन इदं विषं प्रविष्टेन प्राणिना जीवता कस्मान्निवर्तितुं
 दुष्करं मन्थे तर्हि चयं किं कुर्मकाचारः,—तपस इति ॥ २६ ॥ २७ ॥
 निमीलिताः स्तोत्रकस्मादुन्मीलनमिया सुकुमाराङ्गलैः करैः ॥ २८ ॥
 सहसा दृष्टिं पिदधुः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 इदमजवीरिह्मोद्यमस्यार्थमिति भावः ॥ ३१ ॥
 प्रस्रवकः किष्किन्धासमीपप्रस्रवणादन्धोदयमिच्छाः । चतुर्विंश-

स्वसि वोऽसु गमिष्यामि भवनं दानवर्षमाः ॥

इत्युक्त्वा तद्विलं श्रीमत् प्रविशेज स्वयधभा ॥ १२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

जनोऽपि तस्य दर्शनमिच्छन्ते । यन्नेष्टा तस्य शक्त्यमिति ताव-
यम् ॥ १२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

ततश्चो दृष्टशूर्पारं चागरं वदन्नालपयम् ।
 अपारमभिगर्भजं चोरैर्कर्मभिराकुलम् ॥ १ ॥
 मयस्य मायाविहितं त्रिरिदुर्गं विविश्वताम् ।
 तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ २ ॥
 विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे सस्यमुष्यितपादपे ।
 उपविशन् महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ ३ ॥
 ततः पुष्पातिभाराद्यान् जताग्रतमनाकृतान् ।
 द्रुमान् वासन्तिकान् दृष्ट्वा बभूवुर्भयघ्नकृताः ॥ ४ ॥
 ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेश परस्परम् ।
 नटमन्देनकाक्षार्थं निषेतुर्धरणीतले ॥ ५ ॥

■ इति ॥ १ ॥

त्रिरिदुर्गम् अष्टाविंशत्यं समयः कालावधिः ॥ २ ॥

तदा अशिरारम्भसमये ॥ ३ ॥

पुष्पातिभारद्युक्तान्तर्यामि येषाम् । वासन्तिकान् वसन्तकाले वस-
 न्तः कालादीन् ॥ ४ ॥

भयघ्नतमना विचिन्तयति । ते इति वसन्तमनुप्राप्तं प्रकृतमिन्द्रि-

ततस्तान् कपिलह्नांश्च शिष्टांश्चैव वनौकसः ।

वाचा मधुरथाभास्य यथावदनुमान्य च ॥ ६ ॥

■ तु शिञ्जलपस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ।

युवराजो महाप्राज्ञ चक्रद्वो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

■ त्वनात् कपिराजस्य वयं सर्वे किमिर्गताः ।

मामः पूर्णो बिलम्बानां हरयः ! किं न बुध्यत ॥ ८ ॥

वयमाश्वयुजे मासि काशसंख्या व्यवस्थिताः ।

प्रस्थिताः सोऽपि जानीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ ९ ॥

काशस्यापि रकाशमासगतया प्राप्तमायम् । गच्छः सन्देशकान् राज-
सन्दिग्धमाससूत्रे काशेऽनुकरोत्यर्थो येषां ते ॥ ५ ॥

यान् भवेन भूतके पतितान् । शिष्टान् खल्वेष्टन्वान् । अनुमान-
सम्पूज्य ॥ ६ ॥

प्राज्ञ चक्रद्व इत्यादि ॥ ७ ॥

शासनव्यतिक्रमं दर्शयति । मास इति । अन्वेषणावधिमेव दत्त
इत्यर्थः । किं न बुध्यत काशाख्यमिति शेषः ॥ ८ ॥

काशाख्यमेवाह, — वयमिति । आश्वयुजेऽतीतप्राये इति शेषः ।
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं राश्वयुजे गतेषु क्लेशैः । ततः पक्षद्वयराजकाश-
संख्या प्रवर्तितदूतैर्व्यवस्थिताः मित्रिणा एव ध्यामानमानेनाश्विनस्योत्तरे
दीपोत्थमायुते पक्षे सर्वसंगममनं किञ्चिन्वापाम् । रामस्य क्रोधस्तु
वज्रैव पक्षे कार्तिकसन्निधावपि तदुद्यमभावज्ञतः । ततः कार्तिकेऽव-
धिरन्वेषणस्य ततो मार्गमुक्ते इदं वचनम् । प्रायस्तदर्थे पौनःपुन्य-

भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गेविचारदाः ।

हितेष्वभिरता भसुर्निवृष्टाः सर्वकर्मसु ॥ १० ॥

कर्मस्वप्रतिभाः सर्वं दिक्षु विभ्रुतपौरुषाः ।

मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिबोदिताः ॥ ११ ॥

इदानीमकृतार्थानां सर्वत्र नात्र संशयः ।

मासः । कार्तिकादित्रये नाम्न्यस इत्युक्तेः । कर्म मार्गशुक्ल एव आत्मा-
दीनां पुण्योक्तम् । उत्पाततो वा । तादृशरोत्या पुण्योक्तम् दद्यापि
वसन्ताद्यज्ञानमानेन भयोपपत्तिः । कतकादयस्तु । अन्वेष्टयेऽवधित्वेन
दत्तः पौषो मासः । आश्वयुजे इत्यस्य तत्पत्त्यासद्वकार्तिकान्ते इत्यर्थः ।
कालसंस्थेति । कार्तिकोत्तरं पक्षदशरात्रसंख्याकालेनावधिना वानरा-
नधन्य इतः प्रवेगम् । ततः पूर्णिमान्तमानेन मार्गशुक्लेन सर्ववानरा-
गमनम् । ततः पौषाद्यदिने दिक्ष्वन्वेष्टनाय वानरप्रस्थानम् । तत्र पौषे
माघकृष्णीय किञ्चिद्दिनसहितेऽतीते इदं वाक्यमित्याहुः । तेषां सीता-
नयनोत्तरं सीतास्मति द्वादशमासा शवणावधिरिति स्पष्टमेव । प्रमायां
त्रैवे आश्विनमभिरुह्योक्तत्वात्ततः पूर्वं आश्विने सीतापहार इति च स्पष्ट-
मेव । एवञ्च माघकृष्णे तच्छुक्लादौ वा हनूमतः सीतासमीपगमने हनू-
मस्तस्मति वर्तते दशमो मासो हेतु श्रेष्ठो अवक्रमेति सीताङ्गि-
विरोधः । किञ्च हनूमतैः कक्षाप्रवेशदिने प्रदोषसमये एव पुरुषकल्प-
यन्मोदयवर्गमस्य विरोध इत्याहुः ॥ ८ ॥

उक्तमेव विस्तरेणाह,—भवन्त इति । प्रत्ययम् अन्वेष्टयार्थराज-
नियोगं प्राप्ता आगतवन्तो भवन्तो मां पुरस्कृत्य निर्याता इत्य-
न्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

हरिराजस्य सन्देहमकृत्वा नः सुखी भवेत् ॥ १२ ॥

अस्मिन्नतीते काले तु सुयीवेश कर्तुं स्वयम् ।

प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषाञ्च वनौकसाम् ॥ १३ ॥

तौचणः प्रकृत्या सुयीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ।

न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ १४ ॥

अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ।

तस्मात् क्षमामिच्छाद्यैव गन्तुं प्रायोपवेशनम् ॥ १५ ॥

त्यक्त्वा पुत्राञ्च दारान्च धनानि च ग्रहाणि च ।

भुवं नो हिंसते राजा सर्वान् प्रतिगतानितः ॥ १६ ॥

बधेनाप्रतिरूपेण प्रियान् मृत्युरिहैव नः ।

न चाहं यौवराज्येन सुयीत्रेणाभिषेचितः ॥ १७ ॥

तस्य कालस्य च विज्ञे गतत्वात् इदानीमकृतार्थानामस्मत्तापं मर्त्तव्यं
मरुजमेवानुष्ठेयम् । कुतस्तथाह, — हरिराजस्येति ॥ १२ ॥

प्रायोपवेशनं युक्तम् । परमत्यागायेति शेषः ॥ १३ ॥

स्वामिभावे निग्रहानुग्रहकृताजभावे व्यवस्थितः । अपराधः का-
लतिक्रमरूपः । गतान् स्वयमेव प्राप्तान् ॥ १४ ॥

अप्रवृत्तौ अक्षतिप्रतिपादनाभावे । यामं बधरूपम् ॥ १५ ॥

पुत्रादित्यक्त्वा प्रायोपवेशनं गन्तुं कर्तुं क्षमम् युक्तमित्यन्वयः ।
मम हेतुः भवमिति ॥ १६ ॥

अप्रतिरूपेण अपराधमूलकमेवास्य बधस्याधितिरूपत्वम् । ननु सुव-

नरेन्द्रेणाभिविकीरि रानेणास्त्रिष्टकर्मणा ।
 स पूर्वं बह्वैरो मां राज्ञा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ १८ ॥
 घातयिष्यति दृष्टेन तीक्ष्णेन क्षतनिक्षयः ।
 किं मे सुहृद्भिर्विषमं पश्यद्भिर्जोषितान्तरे ।
 इहैव प्रायमान्निष्ठे पुष्पे सागररोधसि ॥ १९ ॥
 एतत् श्रुत्वा कुमारेण युधराजेन भाषितम् ।
 सर्व्वे ते वामरथेष्ठाः कुरुष्व वाक्यमनुवन् ॥ २० ॥
 तीक्ष्णः प्रकृत्या सुयीवः प्रियारक्तश्च राघवः ।
 समीच्याक्षतकाय्येभ्यु तस्मिंश्च समये गते ॥ २१ ॥
 अदृष्टायाश्च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ।
 राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंग्रहम् ॥ २२ ॥
 न क्षमन्नापराङ्मानं गमनं स्वामिपार्श्वतः ।

राजत्वेनाभिविष्य कथमसौ त्वं क्षिण्यतीत्यत आह,—न चाह-
 मिति ॥ १७ ॥

पूर्वं मां घति बह्वैरः । स राज्ञा सुयीवो व्यतिक्रममाश्रयज्वनं
 दृष्ट्वा घातयिष्यत्येव ॥ १८ ॥

जीवितान्तरे राजाश्रया जीवितनाशानघौ काक्षे प्राप्ते मन
 यमनं पश्यद्भिर्दृष्टि सुहृद्भिः किं कार्यमिति किं साध्यमित्यर्थं ज्ञेयः ।
 यदेवमन्त इहैवेति ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रियाया राज्ञोनुदत्तः तस्मिन् समयेऽन्वेयकावधिभाषे ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रधानभूताश्च यत्नं सुयोवक्ष्य समागताः ॥ २२ ॥

इद्वैव धीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ।

नो चेन्नक्षानभ्यं वीरं गतिव्याप्तो यमवयम् ॥ २३ ॥

अवकृन्मानान् भयार्दितानां

श्रुत्वा वचसार् इदं वभाषे ।

असं विप्रादेन विसं प्रविष्ट

वयम सर्वं यदि रोचते वः ॥ २५ ॥

इदं हि भाषाविक्षितं सुदुर्गमं

प्रभृतपुण्योदकभोज्यपेयम् ।

इहास्मि नो नैव भयं पुरन्दरान्

न राघवाङ्गानरराजतोऽपि वा ॥ २६ ॥

श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोऽशुक्ल-

मूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।

अपराङ्मनो हतापराधानां स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे सुयोवक्ष्य
प्रधानभूताः सेवका वयमिह समागताः ॥ २२ ॥

उपलभ्य वा मच्छाम । नो चेद्विद्वैव स्त्रिया यमवयम् गति-
व्याप्तः ॥ २३ ॥

विसं स्वयम्भाया विपद् ॥ २५ ॥

कथमत्र प्राञ्जनायमत आह,—इदं कीति । नो इति नो-
चोक्ता ॥ २६ ॥

यथा न ह्येन तथाविधान-

मपक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे नास्तीकोथे किष्किन्धाकाण्डे

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अकृदस्यापि अपि तदस्य असक्तमविषमम् ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोथे रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

तथा भुवति तारे तु भाराधिपतिवर्चसि ।

अथ मेने इतं राज्यं हनूमानकृदेन तन् ॥ १ ॥

नुष्ठा श्लोकाङ्गया युक्तं चतुर्वलसमन्वितम् ।

चतुर्दशगुणं मेने हनूमान् वालिनः सुतम् ॥ २ ॥

आपूर्यमाणं शश्व तेजोबलपराक्रमैः ।

अग्निं शुकपलादौ वर्द्धमानमिव शिघ्रा ॥ ३ ॥

भाराधिपतिवर्चसि तारे तथा भुवति तु शब्दादकृदे प्रतिषेधा-
त्तद्व्यासदत्तमन्वयमाने सति । अथानन्तरमकृदेन राज्यं सुग्रीवीयं
कपिराज्यं हनूमिति मेने । तद्राज्यं स्वयम्भवा बिलहाक्यमित्यर्थः
इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु अकृदे कथं राज्यापहारचिन्ताऽत आह,—बुद्धेति । अष्टा-
ङ्गया अष्टगुण्या । तेषां गुणाः । मुख्याः चतुर्विधेः यद्वत् भारम्
तथा । ऊहापोहार्यविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति प्रसिद्धाः ।
चतुर्वलम् । सामशानभेदनिग्रहकपोषायचतुष्टयम् । चतुर्दशगुणम् ।
देशकालवृत्तादीनां सर्वज्ञे शश्विद्युता । सर्वविज्ञानता दास्यभूजं
संहतमन्वता । अविशंभादिता श्रेष्ठे भक्तिवत् कृतवृत्ता । शरणागत-
वात्सल्यमनर्घित्वाभाषणम् । इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

दृक्स्थानिधनं बुद्ध्या विक्रमे सहस्रं पितुः ।
 शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्यैव सुरन्दरम् ॥ ४ ॥
 भक्तुं रथं परित्राणं सर्वथास्त्रविशारदः ।
 अभिसन्धातुमारोहे हनुमानकृद् ततः ॥ ५ ॥
 स चतुर्णामुपाधानां द्वितीयमुपवर्णयन् ।
 भेदयामास तान् सर्वान् वानरान् वाक्यसम्पदा ॥ ६ ॥
 तेषु सर्वेषु भिद्येसु ततो भीषयद्वृद्धम् ।
 भीषत्येविविधैर्वीर्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥

तारस्य वधः शुश्रूषमाणं यतो प्रशस्ततो राज्यं हृतं मेने । शुक्र-
 स्यैव सुरन्दरम् । विधरीतोपदे प्रसहे उपमेया । शुक्रशब्दोऽत्र दृक्स्थानि-
 धन इति कश्चित् ॥ ४ ॥

भक्तुः श्रुतीवस्यार्थेऽर्थकरत्वे परित्राणं विमुक्तम् । सर्वथास्त्र-
 विशारद इति हनुमद्विशेषणम् । अभिसन्धातुं तारादिभ्यो भेदवि-
 तुम् ॥ ५ ॥

स इति । अभिसन्धितुं हनुमानित्वर्थः । द्वितीय उपायो भेदः
 तमुपवर्णयन् द्वितीयो ज्ञाता । तदुपायावलम्बनहेतुना । तान् सर्वान् वानरानु-
 वर्त्तिनः । वाक्यसम्पदा भेदजननक्षमन्यायोपेतेन । हीनास्त्रयो न कर्तव्यः
 कर्तव्यो महदास्त्रय इत्यादिवाक्यसमूहेन ॥ ६ ॥

कोपोपायोदभ्यस्तसमन्वितैः । कोपायसमन्वितैरिति पाङ्कः पाङ्कः ।
 कोपायनयनसामर्थ्यरुक्तेः । व्यभीषयत् । न्यायप्रदर्शनपूर्वं भयमुत्पा-
 दयामास ॥ ७ ॥

त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेषु ! न भुवम् ।
 दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥
 नित्यमस्मिन्निवसिता हि कपयो हरिपुत्रवृन् ।
 नाज्ञायं विषद्विष्यन्ति पुत्रदारं विना त्वया ॥ ९ ॥
 त्वं नैते क्षात्ररक्षेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ।
 यथायं जाम्बवासीलः सुषोचन् महाकपिः ॥ १० ॥
 न ह्यहन्ते इमे सर्वे वामदामादिभिर्गुणैः ।
 दृष्टेन न त्वया ब्रह्माः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥

भीषणमेव क्षुतिपूर्वं करोति । तस्मिन् । त्वं पित्रा सुग्रीवेन
 युद्धे समर्थतरः । यदा त्वं पित्रा सह्य इति शेषः । अतएव युद्धे
 समर्थतर इत्यर्थः । दृढं धारयितुं शक्तः अस्य यदि सर्वं कपय-
 ज्ञामनुवर्त्तनीति शेषः । कपिराज्यं किष्किन्ध्यायां वा अज्य-
 विषे वा । ८ ।

न च तदुक्तोक्त्याह,—नित्यमिति स्वभावादिति भावः । अस्मै
 कारकान्तरमप्याह,—पुत्रदारं विनेति । पुत्रदायायां किष्किन्ध्यायसिमां
 सुग्रीवायत्तत्वात् । त्वया सह विनोवस्थाने तद्विशेषस्य स्पष्टत्वात्
 निष्कृष्टा जाम्बवमयप्रकामित्याह,—त्वयाज्ञायं तत्त्वमुक्तमाज्ञापकं न
 सद्विष्यन्ति । तत्तोष्यधिकवचसादिति भावः । ९ ।

पुत्रदारं हित्वा कृते तां गानुरक्षेयुः त्वयि गानुरक्षा भवेयुः ।
 ब्रह्मये स्पष्टं यथा भवति तथा प्रवदामि प्रदर्शयामि । तदेव
 दर्शयति । अयं जाम्बवानिति । १० ॥

विष्टङ्गासनमप्याहर्दुर्बलेन बलीयसा ।

आत्मरक्षाकरस्तस्मात् विष्टङ्गीत दुर्बलः ॥ १५ ॥

याचेमां मन्यमे धात्रीमेतद्विलमिति श्रुतम् ।

एतद्विषयवाक्यानामीयत्कार्थं विदारकम् ॥ १६ ॥

स्वल्पं हि क्षतमिच्छेत् क्षिपता क्षत्रिणि पुरा ।

सङ्काषी निजतैर्वाणैर्भिन्नात्पञ्चपुटं यथा ॥ १७ ॥

सङ्काषास्य च नाराया बहवः घनि नदिधाः ।

वज्रावतिममत्यर्धो गिरीणामपि दारकाः ॥ १८ ॥

अहमिति स्तनिर्देशः । ते इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैरप्यै-
स्त्वया सुग्रीवादपकर्षितुं शक्या न हि नापि दण्डेन ॥ १९ ॥

ननु गच्छत यूयमपि एकेमेव मया स्त्रेयमत आह,—किष्टङ्गीति ।
दुर्बलेन सह विष्टङ्गा बलीयसा आसनं स्थितिः । अस्मेत्याहुः । न तु
दुर्बलस्य बलीयसा विष्टङ्गासनं शक्यम् । तस्मादात्मरक्षाकरः आत्म-
रक्षाकरोक्तुः पुरुषः दुर्बलः सङ्काषी बलीयसा न विष्टङ्गीत ॥ १२ ॥

नन्वेता गुहा न बलवतः साध्येत्याशङ्क्याह,—यामिति । यामिमां
गुहां यात्री रक्षिकां सन्मते मेव रक्षिकेति शेषः । कुतस्तथाह,—यदे-
तद्विलम्बं शब्दविना निर्भयमिति तावत् श्रुतम् । एतत् एतद्विषय-
विदारकं अस्मादवाक्यानामीयत्कार्थं रक्षित्वरं खलभाव आर्थः ॥ १३ ॥

पुरा पूर्वं सायया भूतान्तरिर्मितैस्तत्पुटमिममवधार्यम् अङ्गनिं
मन्त्रेणमुपि क्षिपता इच्छेत् अल्पमेव क्षतं मयश्चमार्थं क्षतं न तु पुटं
भयम् । सङ्काषास्य निजतैर्वाणैरेतत्पुटमपि पञ्चपुटमिव भिन्नात् ॥ १४ ॥

अवस्थानं तदैव तन्मासिष्यसि परत्तप । ।

तदैव हरयः सर्वे तद्व्यसि कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥

अरन्तः पुनदाराणां नित्योद्दिग्धा बुभुक्षिताः ।

खेदिता दुःखप्रव्याभिस्तां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥

स त्वं हीनः सुदृढिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ।

तदादपि अश्रोद्दिग्धाः स्पन्दमानाङ्गविव्यसि ॥ १८ ॥

अत्युपवेगा निशिता घोरा खच्छाणसायकाः ।

अपाठनां जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥

कृतकवाह,—कृतकस्येति । तदिष्टा इत्यस्य निवरत्नं वत्पाशनी-
त्यादि । अस्मिन्मकरस्थम् । अशनिर्मयस्तः । यदा तदिष्टाः वाणि-
हस्तमायसेदृशाः ॥ १६ ॥

तदैवान्न त्रिके तन्मवस्थानमासिष्यसि प्राप्स्यसि तदैव सर्वे हरयः
कृतनिश्चयाश्चान्यथ्यन्ति ॥ १६ ॥

नित्योद्दिग्धाः रामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यो बुभुक्षिताः पुनदारादिकसक-
भोगेच्छवः । तया दुःखप्रव्याभिर्दुःखस्थित्यादिभिः खेदिताः सन्तप्तां
पृष्ठतः करिष्यन्ति सर्वथा त्यक्त्येवार्थः ॥ १७ ॥

स्पन्दमानाङ्गत्वादपि कष्टरिति शेषः । अतएव अश्रोद्दिग्धो भवि-
ष्यति । यदा तादृशदृष्टान्तं दृष्ट्वा अश्रोद्दिग्धो रामाद्यजगन्महद्वेति
भावः ॥ १८ ॥

अतोऽत्युपवेगानिशिता घोरा खच्छाणसायकाः अपाठनां कुत्सितं

अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ।
 आशुपूर्वास्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां सारपयिष्यति ॥ २० ॥
 धर्मराजः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो हृदयतः ।
 शुचिः कथमतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् ॥ २१ ॥
 प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्त्र जीवितम् ।
 तस्यापत्यञ्च नास्त्यन्वत्तस्मादङ्गद ! गम्यताम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

त्वां जिघांसन्तो भवेयुः । सर्वत्रात्र नान्यथानामग्रहणं तस्य कुरसमाद-
 त्वात् । इहृष्टानां रामासक्त्याम् ॥ १८ ॥

एवं नास्त्यं भयं प्रदर्शय सुग्रीवसमाश्रयकमेव हितमित्याह,—
 अस्माभिरिति । आशुपूर्वाज्यैकपुत्रत्वप्रयुक्तानुक्रमत् ॥ २० ॥

राज्यैवस्थाने हेतुमाह,—धर्मराजः धर्मभागवतिं राजा । तथा
 प्रीतिकाम एव त्वयि ननु त्वद्वधकामः ॥ २१ ॥

इतस्तु सर्वथैवमेवेत्याह,—प्रियकाम इति । अस्तु जीवितं तदर्थं
 तन्मातुः प्रीतिसम्पादनप्रयोजनम् । गम्यताम् अस्माभिः सार्धमिति
 शेषः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके किष्किन्धा-
 काण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रक्षितं धर्मसहितम् ।
 स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 धैर्यमात्ममनःशौचमादृशंस्वमघार्जवम् ।
 विक्रमश्चैव धैर्यश्च सुयीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥
 भ्रातुर्ल्लेख्य यो भार्य्यां जीवतो मत्तिषीं प्रियाम् ।
 धर्म्येण मातरं यस्तु स्वीकरोति कुलुक्षितः ॥ ३ ॥
 कथं स धर्म्यं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना ।

प्रक्षितं विनीतं स्वामिसत्कारसंयुक्तम् । सुयीवसम्मानयुक्तमिति
 हनुमद्वाक्यविशेषणम् ॥ १ ॥

स्वामिसत्कारसोः शौचं कामादिदोषराहित्यम् ॥ २ ॥

तदनुपपत्तिमेव दर्शयति । ज्ञातुरिति । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्याम् ।
 धर्म्येण मातरम् । धर्मसमर्थेण वर्तमानाम् । ज्येष्ठभ्रातृपत्नीं तां मात-
 रुदृशं जीवतो मम समक्षम् । अनेन देवराज सुतोत्पत्तिमित्यन्तरेऽपि
 धर्मत्वं वारितम् । यदा जीवतो मत्तिषीमिति मत्तिष्ययुद्धकाणिकसी-
 कारपरं यः स्वीकरोति कथं स धर्म्यं जानीते इत्यन्वयः । एतेन हनु-
 मदुक्तं धर्मराजत्वं प्रकाश्यावम् । एतद्वर्गेऽङ्गदस्य स्वीकरोत्वमूलं
 नैवर्त्तिनातिरिक्तधर्माकाररक्षणम् ॥ ३ ॥

युद्धाद्याभिनिवृत्तेन विस्तृतं पिहितं सुखम् ॥ ४ ॥
 कल्याणाधिपृष्टीतस्य कृतकर्मा महापथाः ।
 विस्तृतो राघवो येन ॥ कस्य सुखं सरेत् ॥ ५ ॥
 लज्जामस्य भयेनेह बाधसंभवमौहया ।
 आदिष्टा मार्गं नुं सीता धर्मतस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६ ॥
 तस्मिन् पापे कृत्ते तु स्मृतिभिरेव लज्जामि ।
 आर्यः को विश्वमेकात् तत्कुलीनो विशेषतः ॥ ७ ॥
 राज्ये सुखं प्रतिष्ठाप्य मनुष्यो विमुक्तोऽपि वा ।
 कथं बभ्रुकुलीनं मां सुयीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥

स उक्तञ्जुमुच्चितकर्मकारी । धर्माद्यने उपपत्त्यन्तरमप्याह,—
 युद्धाय युद्धार्थे मच्छता आत्माभिनिवृत्तेन विवरत्तमनिवृत्तेने-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥

सत्यादिप्रसाधितवया पात्रिष्टुहीतो मित्रं कृतो राघवेऽपि येन
 विस्तृतः स कस्य सुखतमुपकारं सरेत् । न कल्याणीततः कथं कृतस्य
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्कार्ये प्रवृत्तत्वात्कथं न कृतमोहत । आह,—न कृतमस्तीति ।
 भयैवाधिक्येन प्रवृत्तिर्न धर्ममूचेति भावः । धर्ममस्तिजिति पाठे धर्मे
 धर्मधौसूत्रं प्रवर्तनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतिभिरेव । स्मृतिर्मन्वादीनां भिक्षा लज्जा येन । यत्कृतमि चक्षु-
 ज्ञास्तः कृतमे तत्कुलीनः तत्प्रवृत्तिर्नोऽपिप्रवृत्तः ॥ ७ ॥

तदेव चिह्नयति । राज्ये इति । सुयीवः स मुक्तो निर्मुक्तो वास्तु

भिक्षमन्तोऽपराह्णं भिक्षमन्तिः कथं शब्दम् ।
 किञ्चिन्मां प्राप्य जीवेयम् अनाथ इव दुर्बलः ॥ ८ ॥
 उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ।
 ब्रूः कूरो दृढं स च सुग्रीवो राज्यकारणम् ॥ १० ॥
 बन्धनात्तावसादान् मे श्रेयः प्राचोपवेशनम् ।
 अनुजानन्तु मां सर्वे पृथं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥
 चहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ।
 इहैव प्रायमामिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२ ॥
 अभिवादनपूर्वम् तु राजा कुशलमेव च ।
 अभिवादनपूर्वम् तु राघवो वनप्रस्थितौ ॥ १३ ॥

न मे सहिषारोह किञ्चित् । अपि तु शत्रुकुलीर्न मां पृथं राज्ये प्रति-
 क्षाम्य कथं सुग्रीवो जीवेयिष्यति । न कथमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इतोऽपि न जीविष्यतीत्याह,—भिमेति । भिक्षो विक्रमपेक्षरूपो
 मन्त्रो यस्य सः । एवं मन्त्रस्य यस्य कस्यापि मुखात् शब्दकोऽवश्यम्भा-
 धिनि स्यादमपराह्णं भवामि । हीनशक्तिः सुग्रीवापेक्षया हीनबलः ।
 अनुमदुक्तरीत्या सहायबलहीनश्च ॥ ८ ॥

उपांशुदण्डस्यैव रूपं बन्धनेनेति । पुन इति कृत्वा वधाभावः ।
 अपराह्ण इति च बन्धननिश्चयः ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्मज्ञाह,—बन्धनार्दित । शब्दसादो बन्धनजं दुःखम्
 ॥ ११ ॥ १२ ॥

वाचकातो यवीयान् मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
 आरोग्यपूर्वं कुशलं वाचा माता हमा च मे ॥ १४ ॥
 मातरश्चैव मे तारामायांसयितुमर्हथ ।
 प्रकृष्टा प्रियपुत्रा सा मातुकोष्ठा तपस्विनी ॥ १५ ॥
 विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हासति जीवितम् ।
 एतावदुक्ता वचनं सुहृंस्तानभिवाद्य च ॥ १६ ॥
 विवेकं चाङ्गदो भूमौ रुदन् दर्भेषु दुर्तुखः ।
 तस्य संविद्यतस्तत्र रुदन्तो वानरवर्षभाः ॥ १७ ॥
 मयनभ्यः प्रसुप्तुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ।
 सुग्रीवश्चैव निन्दन्तः प्रशंसन्त कालिनम् ॥ १८ ॥
 परिवार्याङ्गदं सर्वं व्यवसन् प्रायमाभितुम् ।
 तदाक्षं बालिपुत्रस्य विज्ञाय भ्रवमर्षभाः ॥ १९ ॥
 उपसृग्मोदकं सर्वं प्राप्नुस्वाः समुपाविशन् ।
 दक्षिणायेषु दर्भेषु च दक्षीरं समाश्रिताः ॥ २० ॥

राजा सुग्रीवः कुशलमेव वाच इत्यनुवर्षः । गतिदानीं दुःख-
 नशादुक्तमित्यर्थः । शस्त्रैः कुशलं वाचे ॥ १४ ॥

अथ मातुः कुशलविज्ञापनशेषतया आरोग्यपूर्वकतद्विज्ञेनाभिधि-
 त्तया च पुनः सुग्रीवे कुशलनिष्ठापनमाह,—वाचकात इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

रुद्रात् आम्बवदादीन् ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुग्रीवं निन्दन्तः अङ्गदपक्षा इति शेषः ॥ १८ ॥

सुभूर्वतो हरिमेष्टा एतत् क्षममिति क्षा ह ।

रामस्य वनवासस्य चर्यं दृष्टरक्षस्य च ॥ २१ ॥

जनस्थानवधं धैव वचश्चैव जटीदुषः ।

हरणश्चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा ।

रामकोपञ्च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥

स भविष्यद्विर्वज्रभिर्महीधरो

महाद्विकूटप्रतिमैः श्वक्वमैः ।

नभ्रव सन्नादिर्नर्द्धैराम्नरो

भृशं नदद्विर्जलदैरिवाम्बरम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

श्ववसन्तु क्षमास्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २० ॥

हरिमेष्टा अपि एतद्व्याघोषवेष्टनमेषास्माकमथ क्षमं युक्तमिति
मन्थन्तेस्मेति शेषः । क्षामिमि क्षियमागे तं परित्यज्यास्माकं श्रमन-
मयुक्तम् इति तत् क्षमत्यश्ववसायः । रामस्य वनवाससि धादिनादयि-
मस्यगार्थसंक्षेपः ॥ २१ ॥

भयमागतं सम्पातिजं नक्षमत्वं भयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

भृशं नदद्विः सन्नातिजभयादिति शेषः ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

—o—o—o—

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन् प्राथं गिरिस्थले ।

हरयो शुभराजस्य तं देवमुपसक्रमे ॥ १ ॥

सन्धातिर्नाम नाद्या तु चिरजीवी विद्वज्जमः ।

भ्राता जटायुषः त्रीमान् विख्यातवल्गुरेषः ॥ २ ॥

कन्दराद्भिनिक्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ।

उपविष्टान् हरीन् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मा गिरममवीत् ॥ ३ ॥

विभिः क्लृप्तं नरं लोके विधानेनानुवर्त्तते ।

यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान् महमुपागतः ॥ ४ ॥

परम्परायां भक्ष्ये दानरायां मृतं मृतम् ।

उवाचैतद्वचः पक्षी ताघिरीत्युपवृजमान् ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ।

गिरिस्थले गिरिगरेषे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

विभिः शिष्यायकम् । नरं प्राणिनं विधानेन प्राचीनधर्मानुसारेण ।

यथा, तथाया मथोक्तव इत्यर्थः । अथमानिषकपेक्षमात्रं भक्ष्यः शिष्यात्
मह्यं कृत एवोपागतः ॥ ४ ॥

यस्य परम्परायां भक्ष्येन उपविष्टायां दानरायां मध्ये मृतं मृतं
कृतात् भक्ष्येन मृतात् इति पूर्वमेव सम्बन्धः ॥ ५ ॥

अङ्गदः परमायत्नो हनूमत्तथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

पथ्य सीतापदेशेन याचाद्वैवस्वतो यमः ।

इमं देवमतुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥

रामस्य न कृतं कार्यं न कृतं राजवासनम् ।

हरीष्णामिद्यमज्ञाता विपत्तिः सहस्रागता ॥ ८ ॥

वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म्म जटायुषा ।

शृङ्गराजेन यत्तत्र मृतं वस्तुदशैषतः ॥ ९ ॥

तथा मर्वाणि भूतानि तिर्यग्भोगिनगतान्यपि ।

प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्वक्ता प्राणान यथा वयम् ॥ १० ॥

अन्योन्यमुपकुर्वन्ति खेदकारुण्ययन्विताः ।

ततस्तद्योपकारार्थं त्वजन्तात्मानमात्मना ॥ ११ ॥

परमायत्नः । परमस्तिष्ठः ॥ ६ ॥

सीतापदे प्रेक्षेति । सीतायाजेन प्राप्तप्रायोपवेशानामित्थयः । गृध्रा-
पदे प्रेक्षेति पाठः सुब्रह्मः ॥ ७ ॥

अज्ञाता अपिपत्तिता ॥ ८ ॥

तिर्यग्भोगिभूतानामस्माकमिव तिर्यग्भोग्यन्तरस्थेऽपि 'सीतानिमित्तं
विपत्तिर्जातेत्याह,—वैदेह्या इति । प्रत्यक्षं क्रियमाणाया इति शेषः ॥ ९ ॥

रामस्य प्रियं कुर्वन्तीत्यनेन वक्षिन् सर्वप्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वा-
त्मत्वं सूचितम् ॥ १० ॥

सर्वात्ममेव दृश्यति । अन्योन्यमिति । खेदकारुण्ययन्विताः । रामे
इति शेषः । सर्वेभ्यः रामत्वात्परीयच्छेनैव परस्परयोपकारदृक्त्वमित्यर्थः ।

प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटाशुषा ।

राघवायै परिश्रान्ता वयं मत्स्यकजीविताः ॥ १९ ॥

कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम नैविलीम् ।

अ सुखी शुभराजस्तु रावणेन हतो रणे ।

मुक्तञ्च मुयीवभवाद्गतञ्च परमां गतिम् ॥ २० ॥

जटाशुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ।

हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ २१ ॥

रामस्तच्चाणधोर्धामरक्षे सह सीतया ।

राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा बधम् ॥ २२ ॥

श्लेषविषयता रामातिरिक्ते नेति शब्देन सूचितम् । ततः उक्तश्लेषादि-
यन्मन्त्रः । तस्य रामस्य उपकारार्थमियस्य प्रवृत्ता इति शेषः ॥ १९ ॥

ननु प्राज्ञत्वादेन कथं रामस्य सम्बोधेऽत आह,—प्रियमिति । हि
यतो जटाशुषो प्राणान् त्यजता प्रियं कृतमिति रामस्य मतमिति शेषः ।
तथास्मत्पर्यन्तमपि रामस्तथा मंस्यतीति भावः ॥ २० ॥

सुखीति । सुखित्वमेव परमगतिप्रश्रया दर्शयति राघवेनेत्यादि ।
मुक्तञ्चेति । शब्देन सर्वतिर्यग्गोचिराजत्वं यपीन्द्रस्य सूचितम् । गतञ्च
परमां गतिं रामानुजहदिति शेषः ॥ २१ ॥

जटाशुषो विनाशेन प्राप्तिरिति शेषः । यदि पुनर्मुहूर्तमपि मुहे
राघवं निरुन्धत्तदा रामदम्भोचरो राघवः सीतां न हरेदिति भावः ।
राघो दशरथस्य च प्राप्तिवशादेन यदि पक्षमात्रमपि राजजीवनं स्यात्
तदा रामं प्रत्यानवेदेनेति भावः । वैदेहीहरणम् स्पष्टमेव वाच्यं
प्राज्ञसंशयकारकम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रामकोपाद्वेषाणां रक्षसाश्च तथा बधम् ।

कैकेया वरदानेन ददन् विहर्षं हनम् ॥ १६ ॥

तदसुखमशुकीर्त्तिनं वधो

भुवि पतितान्च निरीक्ष्य दानवान् ।

अशक्तमतिर्निहामतिः

हृष्यमुदाहृतवान् स वृधराजः ॥ १७ ॥

तत्सु युष्मा तथा वाक्यमब्रुवन् सुखोद्गतम् ।

अश्वीनश्च न वृधस्त्रीकृतुण्डो महात्मनः ॥ १८ ॥

कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे ।

जटायुषो बधं भ्रातुः कथयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥

कथमाशीम्नस्याने सुहृन् राक्षसवृधयोः ।

नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरम्याद्य मया श्रुतम् ॥ २० ॥

रक्ष्सेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् ।

अश्वीनस्य सुहृत्स्य आशमीयस्य विहर्षैः ॥ २१ ॥

विकृतम् अरण्यावासवाचिवधरक्षोवधकृत्यं ददन् अश्वमेध-
कृतम् । कैकेया वरदानेनैव कृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अशक्तमतिः क्षुभितचित्तः हृष्यं दीनम् । १७ ।

असौव प्रपञ्चस्तितिः । १८ ।

को कोषयति स मया प्रकृत इति ज्ञेयः । १९ ।

अश्वमेधाद्य—कथयति । २० ।

अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽसि श्रीर्जनात् ।

नदिच्छेयमहं शीतुं विनाशं वानरर्षभाः ! ॥ २९ ॥

आतुर्जटायुषस्तस्य जनस्त्राननिवास्तिनः ।

तस्यैव च मम आतुः सखा दशरथः कथम् ॥ ३० ॥

यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो सुहजन्प्रियः ।

सूर्याग्रदग्धपञ्चत्वाक्ष ब्रह्मोमि विवर्षितुम् ॥ ३१ ॥

इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुं भरिन्दमाः ! ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

गिरिदुर्गाद्वधद्विरवतादिदुमिक्षेयम् आत्मानमिति शेषः । अत्र-
तारुण्यवसानम्,—यवीयस इति । अनिच्छेत्त्वर्थः ॥ २९ ॥

श्रीतुमिक्षेयं सुघ्नस्त्रीपसागत्वेति शेषः । अन्ययस्तु यस्य रामः
प्रियः पुत्रः स दशरथो मम आतुः तस्यैव जटायुषः सखाऽतस्मात्सेवात्
प्रयत्नमानस्य तस्य जनस्त्राननिवास्तिनस्तस्य अतिदीर्घमस्य जटायुषो
विनाशः कथमभवदिति तस्य विनाशं श्रीतुमिक्षेयमिति । कथं सखे-
त्ववयस्तु नोचितः । तदुत्तरस्यामे भावात् सखावतारुणसापेक्षत्वे हेतु-
माह,—सूर्येति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अवतर्तुं ममतादयितुम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिसर्के किष्किन्धा-

काण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

कोकाट्टस्तरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः ।

अद्भुतैव तदाश्वं कर्षणा तस्य ब्रह्मिताः ॥ १ ॥

ते प्रायमुपविष्टास्तु हृष्टा युधं श्वकुमाः ।

चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वलो भवयिष्यति ॥ २ ॥

सर्वथा प्रायमार्शानान्यदि नो भवयिष्यति ।

कनकव्या भविय्यामः क्षिप्रं निश्चिन्तितो गतरः ॥ ३ ॥

एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते हरिचूषपाः ।

अवनार्यं गिरेः प्रदृष्ट्वात् युधमादाह्वदस्तदा ॥ ४ ॥

बभूवर्षेरजो नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ।

ममार्थः पार्थिवः पक्षिन् ! धार्मिको तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥

अटस्तरमपि भक्त्यावचनस्तरापेक्षया अटस्तरमित्यर्थः । तेन खरेण यद्यपि स निश्चितश्रेष्ठः परितुष्टोऽस्म्येति अहेयवचनो भवति तथापि न अद्भुतः यतस्तस्य कर्मणा ब्रह्मिताः भक्त्यापेक्षं वचनमेष करोति इति बुद्धेति भावः ॥ १ ॥

तदेवाह,—चक्रुर्बुद्धिं । अस्माकं स्थेतीति शेषः ॥ २ ॥

सिद्धिं मरत्वरूपाम् ॥ ३ ॥

एतां बुद्धिं भक्त्याभीष्टत्वबुद्धिम् ॥ ४ ॥

कोऽयं वीरयतीति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह,—बभूवेति । आर्यः पिता-
महः पार्थिवो वानराणामिति शेषः ॥ ५ ॥

सुग्रीवश्चैव वाली च सुग्रीवो वनवत्यावुभौ ।

लोके विमुक्तकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥

राजा कम्बुस्य जगत् दत्ताकूलां महारथः ।

रामो द्वाघरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ७ ॥

कच्छपेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ।

पितुर्निर्देशनिरतो धर्मं पन्थानमाश्रितः ॥ ८ ॥

तस्य भार्या जनस्थानाद्भावणेन हता बलात् ।

रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम वृधराट् ।

ददर्श सीतां वैदेहीं द्वियमाणां विहायमा ॥ ९ ॥

रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च नैघिलीम् ।

परिश्चान्त्य वृद्धञ्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥

एवं वृधो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ।

संक्रुतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥

ततो मम पितृव्येन सुग्रीवेण महात्मना ।

चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्यतरं मम ॥ १२ ॥

मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ।

निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३ ॥

वनवतो वज्रवतो । सोऽवधीत्यति पाठान्तरम् ॥ ६ । ७ । ८ ॥

रावणेन विहायसीति पाठे द्वियमाश्रित्यति शेषः ॥ ९ ॥

स्थापयित्वा भूमाविति शेषः ॥ १० । ११ । १२ ॥

स राज्ये स्थापितश्चैव सुधीरो वानरेन्दुरः ।

राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम् ॥ १४ ॥

एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमायास्ततस्ततः ।

दैदेहीं नाभिगच्छामो राज्यौ सुख्यप्रभाविनः ॥ १५ ॥

ते वयं दण्डकारण्यं विप्रिय सुसमाहितः ।

अज्ञानास्तु भविष्यः स धरण्या विवर्त विलम् ॥ १६ ॥

मयस्य मायाविहितं तद्विलम्बं विशिष्यताम् ।

क्षतीतस्तत्र नो भासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७ ॥

ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ।

कृतां भक्षामतिक्लान्ता भयान्नायमुपासिताः ॥ १८ ॥

कुहे तस्मिन् काकुत्स्ने सुधीवै च मलच्छणे ।

भक्षामामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाष्पीकोये किष्किन्धाकाण्डे

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

कपिराजस्य कारकमाह,—समेति । निबन्धो निबन्धराज्यः ॥ १५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

द्रव्युक्तः कश्यपं वाक्यं वानरैस्त्वत्कजीवितः ।
 सबाष्पो वानरान् युधः शत्रुनाथ महात्मनः ॥ १ ॥
 यवीद्यान् स मम भ्राता जटासुर्नाम वानराः ।।
 यमाख्यातं हतं युद्धे रावणेन वलीयसा ॥ २ ॥
 दृक्कृभावादपक्षत्वात् शृङ्खलंस्तदपि सर्वथे ।
 न हि मे शक्तिरस्त्वद्य भ्रातुर्वैरविभोक्षणे ॥ ३ ॥
 पुरा दृक्कृभे दृक्के स चाहञ्ज जयैविषयी ।
 आदित्यसुपयातीत्यो ज्वलन्तं रश्मिमाशिनम् ॥ ४ ॥
 आदित्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भ्रमम् ।
 मध्यं प्राप्ते तु सूर्ये तु जटाधुरवसीदति ॥ ५ ॥

त्वत्कजीवितैः त्वत्कजीवनाश्रयैः सबाष्पोऽभ्युपूज्यवचनः । सबा-
 ष्पानिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

आख्यात आख्यातवन्तः ॥ २ ॥

तदपि व्याहृतमपि ॥ ३ ॥

अत्र शक्तिर्भक्त्यात्मनेन पूज्ये महती शक्तिरासीदिति सूचितं
 तदेवाह,—पुटेति । पुरा दृक्कृभे दृक्के दृक्के सति स जटाधुरश्च जयै-
 विषयैः दृक्कृभेनेन्द्रातिप्रमत्तत्वं निर्दिष्टं तत्त्वदैविष्ये भुम्भा प्रमत्त-

तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभरद्वितम् ।
 पञ्चाभ्यां हृदयामास सौहाय्यरमविह्वलम् ॥ ६ ॥
 निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्योऽहं वामरर्षभाः ।
 अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं शोपलक्षये ॥ ७ ॥
 जटाशुक्लेव सुतो भ्रात्रा सम्पातिना नदा ।
 युवराजो महाप्राज्ञः प्रभुवाचाङ्गदस्तादा ॥ ८ ॥
 जटाशुषो यदि भ्राता मृतं ते गदितं मया ।
 आख्याहि यदि आमासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥

माताशमर्गं च क्षमं ततो ततो मरुतमृदुभ्यं जवेन तं विजित्य आहूय
 प्रत्याहूय आहूय दर्पादुपजातो सः । अथ तनुमयावयोदावयोर्मध्ये
 जटाशुः सवितदि मध्यं प्राप्तेवसीदति स्मेति कृतकः । अन्ये तु नये-
 विधौ प्ररक्ष्यते येनेत्येतादिसः प्रथमं प्राप्यते स आबयोः प्रवक्तु इति
 प्रतिज्ञापूर्वमिति शेष इत्याहुः । तेषामाहूयेति प्रहृष्टप्रसङ्गस्य
 आसङ्गतिः ॥ ७ ॥ ५ ॥

हृदयामास । अयरोक्षोऽपि निवृत्तः सूर्यः ॥ ६ ॥
 निर्दग्धपक्षः सूर्यकिरणैरिति शेषः । भ्रातुर्जटाशुषः प्रवृत्ति-
 मिच्छन्वयः ॥ ७ ॥

जटाशुषो भ्रातेत्यन्वयः ॥ ८ ॥
 यदि जटाशुषो रामभक्तस्य भ्राता यदि च मत्प्रथितं रामवृत्तान्त-
 कथं वक्तुं ते त्वया मृतं यदि च तस्य रक्षसो निलयं जानासि तर्ह्य-
 आख्याति मार्गमेवेष्टम् ॥ ९ ॥

अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसाधमम् ।
 अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥
 ततोऽवशीन् महानिजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुवः ।
 आत्मासुहृदं वचनं वानरान् सम्महर्षयम् ॥ ११ ॥
 निर्दग्धपक्षो यष्टोऽहं मतवीर्यः श्वकुमाः ।।
 बाष्पाक्षेपापि रामस्य करिष्ये साहसुत्तमम् ॥ १२ ॥
 जानामि वारुणान् लोकान् विष्णोस्तैर्विक्रमानपि ।
 देवासुरविमर्दान् हस्तस्य विमन्यन्म् ॥ १३ ॥
 रामस्य यदिदं कार्यं कर्त्तव्यं प्रथमं मया ।
 जरया च चतुर्तेजः प्राणान् हृथिता मम ॥ १४ ॥
 सहशी रूपयमन्त्रा रज्जीभरणभृदिता ।
 हृथमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥
 कोपन्ती राम रामेति लक्षणेति च भासिनी ।

अदीर्घदर्शिनं भाव्यार्थविचारात्मकं रावणमन्तिके दूरे वा
 सिद्धान्तं यदि जानासि तदा नः शंस ॥ १० ॥ ११ ॥

रामस्य साक्षां रामकार्यप्रवृत्तानां युष्मानं सहायत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वारुणान् लोकान् जनप्रधानान् लोकान् । विक्रमान् निविद्ध-
 माश्चारे आक्रान्ताह भूरादिलोकान् देवासुरविमर्दान् शयुजानि ।
 हृथार्थे । अस्तस्य मय्यनघ । अनेन च वक्ष्यामि हि श्वकुमारभिरु-
 त्तमयमन्त्रां सर्ववृत्तान्ताद्यन्त्रं तस्य निवेदितम् ॥ १३ ॥

भयसान्त्वयविष्णुमी मायावि च विष्णुमी ॥ १६ ॥

सूर्यमभेव प्रेक्षाद्यै तस्याः कौत्रेयसुतमम् ।

अक्षिते राक्षसे भाति यथा विद्युदिवान्तरे ॥ १७ ॥

तान्त् सीतानहं मम्ये रामस्य परिकीर्त्तनात् ।

सूयतां मे कथयन्ती निखयं तस्य राक्षसः ॥ १८ ॥

पुत्रो विजयः साक्षाद्भूता वैचयस्य च ।

अध्यासो ममरीं लङ्कां राक्षसो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥

इतो द्वीपे समुद्रस्य समूर्ध्वं ज्ञतयोजने ।

तस्मिन् लङ्का पुरी रक्ष्या निर्दिता विष्वक्कर्षया ॥ २० ॥

आबूनदमयैर्दारैश्चित्रैः काष्ठनवेदिकैः ।

प्रासादैर्हंमवर्षैश्च महद्भिः सुवमाह्वना ॥ २१ ॥

प्राकारैर्षार्ङ्गवर्णन महता च समन्विता ।

तस्यां वर्तते वैदेही दीना कौत्रेयवासिनी ॥ २२ ॥

रामस्त्रेहं आर्यं प्रथममवश्यं मया कर्त्तव्यं यदन्तु जरादिमत्तादश्रम-
मिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तान्त् राक्षसजिवमाश्रमेन दृष्टां सीतालेन ज्ञानहेतुः रामस्य परि-
कीर्त्तनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सा च लङ्केतः ज्ञतयोजने ज्ञतयोजनात्परतः स्थिते समुद्रस्य
द्वीपे विस्तृतीति ज्ञेयः । तस्मिन् द्वीपे सा लङ्कापुरी विष्वक्कर्षया
निर्मिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

रावणान्तःपुरे बद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ।
 जलकस्यात्मनां राज्ञ तस्यां दृष्ट्वा मैथिलीम् ॥ २३ ॥
 लङ्कायामभिपुत्रायां बाभरेव समन्ततः ।
 सखाय्य बाभरक्षान्ते समूर्ध्वं जलधोजने ।
 आसीद्य दक्षिणं कुक्षं ततो दृष्ट्वाय रावणम् ।
 तत्र वै स्मरिताः क्षिप्तं विक्रमार्द्धं प्रवृज्जताः ॥
 जनेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रीत्यागमिष्यम् ।
 आद्यः पन्था कुलिङ्गानां ये पान्ये धान्यजीविनः ॥ २४ ॥
 द्वितीयो बलिभोजानां ये च दृष्ट्वापलायनाः ।
 भावास्तृतीयं गच्छन्ति त्रौष्ठाश्च कुरदरैः सह ॥ २५ ॥
 श्लेष्माक्षतुर्थं गच्छन्ति शुभ्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ।
 बलवीर्यौषधज्ञानां रूपवीर्यनवांसिनाम् ॥ २६ ॥

तस्यां मैथिलीं दृष्ट्वा ॥ २३ ॥

यतदपि लङ्कायामित्यादिज्ञातव्यं प्रसिद्धमिति ज्ञातव्यः । देवदेवि-
 त्तेन दिव्यज्ञानेन सूर्यतां दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्येत्यपि पश्यामि । अतो
 निःसंशयं ज्ञाह्यतेति शेषः । अथ कस्य देवदेवित्यप्रदर्शनशेषतस्त
 पत्तिमार्गमाह,—आद्य इति । यस्या आकाशमात्रः अन्ते धान्यजीविनः
 पालयतादयः ॥ २३ ॥

बलिभोजनः आद्याः दृष्ट्वापलायनाः शुभादयः । भावाः पञ्च-
 विधेयाः ॥ २५ ॥

बलवीर्यौषादिहंसविधेयम् ॥ २६ ॥

बहसु पन्था हंसानां वैमतेयगतिः परा ।
 वैमतेयाश्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २७ ॥
 गर्हितम् कृतं कर्म चेन सा पिशिताग्निः ।
 प्रतिकार्य्यं मे तस्य वैरं भ्रातृहानं भवेत् ॥ २८ ॥
 इह लोके प्रपञ्चानि रावणं जानकीं तथा ।
 अस्माकमपि सौपर्णं दिवं चतुर्बलं तथा ॥ २९ ॥
 तस्मादाहारवीर्य्यं निसर्गेह च वानराः ।
 आधोजनघ्नतां सायादयं पञ्चानि निस्थयः ॥ ३० ॥
 अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ।
 विहिता वृत्तमूले तु वृत्तिरुपयोधिनाम् ॥ ३१ ॥

वैमतेयादिनतामुवाच दशरथः । तस्माज्जानोहमवकाशस्यासिक्तु ममा-
 यज इति आरुणे जटायुवाक्यात् । एवं दिव्यचामेन युष्मद्वृत्त-
 ज्ञानम् ॥ २७ ॥

युष्मद्वृत्तवक्तव्यं वैरमुक्त्वा स्वप्रयोजनमपीत्याह,—येन रावणेन
 भरदारुहरणार्थं गर्हितं कर्म कृतं तस्य पिशिताग्निः भ्रातृहानं वैर-
 मुद्दिश्य यावन्निश्चये तच्च मे कृतं भवेत् । युष्मद्वर्तनेनेति शेषः ॥ २८ ॥

नन् कथं जटायुः सीतेति त्वया ज्ञातं तथाह,—इदं स इति ।
 सौपर्णं सुवर्णं जटायुश्चतुर्बलं विद्यासिद्धिजम् । सा च विद्या चतुर्ब-
 लाक्षे तृतीयपञ्चिकायामुक्ता ॥ २९ ॥

तस्मादुक्तविद्यसिद्धेः निसर्गेवाहारवीर्य्यं च मांसविशेषाहार-
 वनेन च । आह भविष्यै । सायात्विद्विदधिकारो जनघ्नतात् ॥ ३० ॥

उपाधो ह्यमतां कचिद्वहने खवपाश्वरः ।
 अभिगम्य तु वैदेहो सद्यश्चार्या नमिष्यथ ॥ १९ ॥
 मत्तुह' नेतुमिच्छामि भद्रं निर्वणालयम् ।
 प्रदास्याम्युदकं भातुः स्वर्गतस्तु महात्मनः ॥ २० ॥
 ततो गेत्वा तु तं देवं तीरे नदनदीपतेः ।
 निर्देयपक्षं स्याति तानराः सुमहौजसः ॥ २१ ॥
 तं पुनः प्रार्थयित्वा च तं देवं पतनेश्वरम् ।
 बभ्रुवर्षाभरा दृष्टाः प्रहसितुपलभ्य ते ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अस्माकन्तु तिस्रस्य जातिसभावेन दूरतः दूरवर्तिदर्शनजनसम्पा-
 दकैश्च भस्त्रविशेषैश्च क्षतिर्विहिता भवन्ति श्रेयः । कुक्कुटादीनान्तु
 कावासश्चामूलैश्च तावद्दृष्टिमात्रसम्पादिका च क्षतिर्विहिता ॥ १ ॥
 गमिष्यथ किष्किन्धामिति श्रेयः ॥ २९ ॥
 नेतुं नाशयितुम् ॥ ३१ ॥ ३० ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके किष्किन्धा-
 काण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनवष्टितमः सर्गः ।

ततस्तद्वृत्तास्ताद् दृष्टरात्रेण भाषितम् ।

निजस्य वदतो वृष्टास्ते वचः प्रवगेधराः ॥ १ ॥

आश्ववान् दानरत्रेष्ठः सह सर्व्वैः प्रवक्तुमैः ।

भृत्यान् सहस्रोत्थाय दृष्टराजानमववीत् ॥ २ ॥

क्ष सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।

तदाख्यातु भवान् सर्व्वं गतिर्भव वनौकसात् ॥ ३ ॥

को दाक्षरक्षिणाणानां वञ्चवेमनिघातिनाम् ।

स्वयं लक्ष्मीचतुर्नानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४ ॥

तत इति । ते वृत्तावर्गभाः । तद्वृत्तास्ताद् दृष्टरात्रेण भाषितम्
निजस्य वदतो तद्वदतः आश्ववदतो वृष्टा प्रवक्तुमैः । वक्तु
इत्यत्र नृसंभाव आर्थः ॥ १ ॥

अमरीकृष्णाक्षी सीतादर्शनं तद्वदत्ताक्षिणमन्त्रसाक्षिणमपिरेति
वार्त्तायादुक्तमित्यर्थः । भृत्यादुत्थाय प्रागेपवेशनपक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रश्नमेवाह—केति सीता को हरति क्व क्रियमाणा च केन दृष्टा
त्वयान्वेनापि वा । क्व वा क्व वा वर्त्तते इति सर्व्वं भवान्वाख्यातु ।
सामान्यतः जुला प्रागेपवेशादुत्थितानां विशिष्य वदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

को जानकीचर्या स्वयं रामवाचार्ता विक्रमं न चिन्तयतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

स हरीन् प्रतिसंमुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान् ।
 पुनराश्लासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ।
 येन चापि ममाख्यातं यच्च चायतलोचना ॥ ६ ॥
 यद्वदस्मिन् गिरौ दुर्गे न ह्ययोजनमायते ।
 चिराच्चिपतितो रुद्धः सीताप्राणपरः क्रमः ॥ ७ ॥
 तं समिव वर्तं पुनः सुपार्श्वो नाम नामतः ।
 आहारेण यथाकार्त्तं विभक्तिं पततां वरः ॥ ८ ॥
 तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वी तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ।
 मृगाद्यान्तु भवं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णशुधा वधम् ॥ ९ ॥

प्रतिसंमुक्तान् त्वरुप्रायोपवेशान् । सीताश्रुतिसमाहितान् सीता-
 विश्वरुत्तान्तमवबले सावधानान् पुनराश्लासयन् । अन्यताम्रिकता-
 प्रदर्शनेन भूयः स्नेहार्थं प्रत्यापयन् ॥ ५ ॥

वैदेह्या हरणं यथा मे मया श्रुतं येन च ममाख्यातं यच्च सा
 चायतलोचना वर्तते इति श्रुतं तदयोदेदानीं श्रूयताम् ॥ ६ ॥

तदेवाह,—आहमिति । दुर्गे दुर्ममे सीताः प्राणो वर्तं पराक्रम-
 यस्तु सः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तीक्ष्णजाताः । सीतामा वै गन्धर्वा इति श्रुतेः । यथाकार्त्तादि-
 पिषये गन्धर्वादेस्तेष्वपि सभावात् ततश्च सभावादेव वर्तं प्रकृता-
 तीक्ष्णशुधा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

स कदाचित् क्षुधार्तस्तन्महाहाराभिकाञ्चिद्विदः ।

गतः सूर्योऽहनि प्राप्नो मम पुत्रो ह्यनामिवः ॥ १० ॥

स मयाहारसंरोधात् पीडितः प्रीतिवर्द्धनः ।

अमुमान्य यथातन्ममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अहं तात ! यथाकालमार्तमयार्थी खमाप्नुतः ।

महेन्द्रस्य गिरेर्दारमावृत्य सुसमाश्रितः ॥ १२ ॥

तच्च मन्त्रसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ।

पन्थाननेकोऽप्यवमं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १३ ॥

तच्च कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभम् ।

स्त्रियमादाय गच्छन् वै भिक्षाञ्जनचयोपमः ॥ १४ ॥

सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतमिच्छयः ।

तेन साक्षा विनीतेन पन्थानमनुयाचितः ॥ १५ ॥

यस्मादेवमतः क्षुधार्तस्यातयनाहारकार्जुनो रुमाहाराद्यं सूर्योऽहनि
चञ्चि सूर्योऽहयकाये गतो मम पुत्रः सावसनामिवः प्राप्तः प्रागतः ॥ १० ॥

यत यवमतः ॥ मम प्रीतिवर्द्धनः मयाहारसंरोधात् पीडितो
दुर्बलमेव स्वेदं प्रापितः सन् माननुमान्य क्षमापयित्वा यथातन्मिदं
वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

सुसमाश्रितः स्थितः ॥ १२ ॥

पन्थानं सन्निरोद्धुमवसमिच्छन्त्ययः ॥ १३ ॥

सूर्योदयसमप्रभं च दयकालिनासूर्यसमप्रभाम् ॥ १४ ॥

तौ स्त्रीपुत्रौ कृतमिच्छयः इमाभेव दत्त्वा पितृदण्डवहारार्थं नेष्वा-

न हि सामोपपन्नानां महर्त्ता विद्यते भुवि ।
 नीलेष्वपि जनेः कश्चित् किमङ्ग ! वन भद्रिधः ॥ १९ ॥
 स यातस्तेजसा व्योम सङ्क्रियन्निव वेगिनः ।
 अद्याहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ २० ॥
 दिष्ट्वा जीवति सीतेति चम्रुवन् मां महर्षयः ।
 कथञ्चित् सकलजोऽसौ गतस्ते स्वस्त्वयं वयम् ॥ २१ ॥
 एवमुक्तस्ततोऽहनीः सिद्धेः परमबोभनैः ।
 स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ २२ ॥
 पश्यन् दाम्बरधेर्भार्यां रामस्त जनकात्मजाम् ।

सीति कृतमिच्छय इत्यर्थः । तदस्तेन विनीतेन सता सास्त्रेण यज्ञानमभि-
 याचिनेऽस्ति । अतएवासौ व्यक्त इति शेषः ॥ १५ ॥

तत्र हेतुर्न हि सामेति ॥ १६ ॥

अथ सस्त्रीकस्य तस्य गमनानन्तरं खेचरैर्भूतैः सिद्धचारुवादिभिः
 सभाजितः पूजितोऽस्ति ॥ १७ ॥

दिष्ट्वा जीवति सीतेति पाठः । दिष्ट्वा सीता त्वत् दृष्टिपर्यं ध्याता
 जीवति स्म । त्वया तद्भक्त्यस्येष्टत्वरत्नात् । एवं पूजयित्वा मां महर्षयो-
 ऽचम्रुवन् । अतो त्वया दृष्टः पुरुष सकलजः कथञ्चित् कुग्रही गतेऽसौ सं-
 ग्रहं ते सख्यस्तु इति कतकः । अन्ये तु दिष्ट्वा जीवति सीतेति पाठः ।
 हे सीता त्वं दिष्ट्वा रावणं प्राप्यापि जीवसीत्यचम्रुवन् । गतेऽसौ सकलजोऽ-
 तेऽसंग्रहं त्वा संग्रहमप्राप्य गतेऽतस्ते सखिजातमिच्छसंमाजः ॥ २८ ॥

अथ स वृत्ता रावण इति सा रामभार्या इति चारुं प्रतिवेदितः ॥ २९ ॥

भद्राभरणकौशेयं ब्रोकनेऽपराजिताम् ॥ २० ॥
 रामसङ्काशयोर्नाम क्रोडस्तीं सुतमूर्ध्वजाम् ।
 एष काकात्ययस्तान् ! इति वाक्यविदां वरः ॥ २१ ॥
 एतदर्थं समग्रं मे सुपार्श्वेः प्रत्यवेदयत् ।
 तत् श्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत् काचित् पराक्रमे ॥ २२ ॥
 अपहो हि कथं पक्षी कर्षं किञ्चित् समारभन् ।
 यत्तु शस्त्रं मया कर्तुं वागबुद्धिपुणर्वर्तिना ॥ २३ ॥
 श्रूयतां तच्च वक्ष्यामि भवतां यौदव्ययम् ।
 वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि म्रियं हि वः ॥ २४ ॥
 धीहि दाशरथेः कार्यं मन तस्माच्च संशयः ।

अन्तेऽहं भद्राभरणत्वादिरुक्ता रामभार्यां पश्यन् स्थित इति ।
 यद्य तावन्मे काकात्ययः कालातिपातहेतुरिति समग्रमेतदर्थं वाक्य-
 विदां वरः सुपार्श्वे मे प्रत्यवेदयत् तत् श्रुत्वापीति सामान्यतः
 पूर्वे मया दृष्टमपि पुत्राङ्गतां दाशरथोक्तता रामपत्नीति निश्चित-
 म्भुत्वापि ॥ २० ॥ २१ । २२ ॥

वागबुद्धिर्भा साधो यो गुण उपकारलक्षणकामाभवर्त्तन-
 प्रीतिने ॥ २३ ॥

यौदव्ययं पराक्रमप्रतिष्ठाभुतम् । किञ्च उपकारो न केवलं
 भवत्ययोजनं अर्थाय तु लक्षयोजनफलोपीत्याह,—वाङ्मतिभ्यामिति ।
 दाशरथेः कार्यमुद्दिश्य वः सर्वेषां दाङ्मतिभ्यां यत्प्रियं करिष्यामि
 तन्ममेव कार्यम् अथ संशयो न ॥ २४ ॥

तद्भवन्तो मतिशेष्टा बलवन्तो मज्जिन्वः ॥ २५ ॥

ग्रहिताः कपिराजैर्देवैरपि दुरासदाः ।

रामलक्ष्मणबाणाश्च विहिताः कक्षपत्निषः ॥ २६ ॥

अथास्मानपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिराहे ।

कामं खलु दृष्ट्वा योक्तो ज्योत्समन्वितः ।

भवतान्तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ॥ २७ ॥

तद्वत् कालसङ्गेन क्रियतां युद्धनिश्चयः ।

न हि कर्ष्यस मज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

तत्तस्मान् मया भवतां कार्यसिद्धेरसंशयं दृष्टत्वा । भवन्तोऽप्यहं
कार्यं शक्नुमामि वि शेषः ॥ २५ ॥

विहिताः । निधत्तेति शेषः ॥ २६ ॥

बाणनिराहे बाणे निराहे च पर्याप्ताः । सम्पादयन्तः । यद्यपि
दृष्ट्वा योक्तो ज्योत्समन्वितः भवतां रामलक्ष्मणसहोद्योगेन सम-
र्थानां युद्धनिश्चयेति भावः ॥ २७ ॥

कालसङ्गः कालविलम्बः । मज्जन्ते क्षणसार भवन्ति ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामं श्रीरामाये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

षष्ठितमः सर्गः ।

ततः क्लोदकं स्नातं तं वृधं हरिव्यूथपाः ।

उपविष्टा गिरौ रस्ये परिवार्य्य ममन्ततः ॥ १ ॥

तमङ्गदमुपसीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ।

अनितप्रत्ययो हर्षात् सस्यातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥

हृत्वा निःशब्दमेकायाः प्रहसन्तु हरयो मम ।

तथां सङ्कीर्त्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥

अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरातनम् ।

सूर्य्यतापपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्य्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥

नञ्जमंश्चस्तु वद्वाचादिवशो विह्वलन्निव ।

वीक्ष्यमाख्यो दिशः सर्वो नाभिजानामि किञ्चन ॥ ५ ॥

तत इति । १ ।

अनितप्रत्ययः स्यत्यन्त्यन्वेष्टा इति निशाकरमुत्पन्नरोत्या रामदूता-
गमनदर्शनादिशाकरोक्तपक्षप्ररोहादिदर्शनः च निशाकरवचसि वि-
श्रम्भः । हर्षात् पञ्चवाभजनितहर्षात् । आत्मानमुपसीनमङ्गदं प्रति
पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥

तथां मैथिलीं जानामोति सदाकर्णं सत्यं यथा भवद्भिः प्रतिपत्तव्यं
तथा सङ्कीर्त्तयिष्यामि । ३ ।

ततस्तु सागरान् गङ्गाम् नदीः स्रग्माः सरांसि च ।

वनानि च प्रदेशान् निरीक्ष्य मतिरामता ॥ ६ ॥

चटपक्षिणाकीर्णं कन्दरोदरकूटवान् ।

दक्षिणस्रोदधेतीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः ॥ ७ ॥

आसीन्नाचाग्रमं पुण्यं सुरैरपि सुषूक्ष्णम् ।

अधिर्निष्ठाकरो नाम अस्मिन्नुपपन्नम् ॥ ८ ॥

अष्टौ सर्वसहस्राणि तेनास्मिन्निष्ठा गिरौ ।

वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निष्ठाकरे ॥ ९ ॥

अवतीर्य च विन्ध्यायात् लक्ष्मण विवमाञ्जनैः ।

तीक्ष्णदर्भा वसुमतोऽदुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥

तस्मिन् कूटुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भद्रम् ।

अटायुषा मया चैव वज्रघ्नोऽधिगतो हि नः ॥ ११ ॥

सूर्यरश्मिभिर्निर्दग्धोऽतएव विवशः षड्भाष्यं कथयन्तः विष्णु-
मित्र परमार्थ एव सन् ॥ ७ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कन्दराण्यदरे यन्म स आसीत् कूटवान् शृङ्गवानिन्द्रधनुः ॥ ७ ॥

यस्मिन्नाग्रमे खड्गवता भवदिति सन्निर्वाहः ॥ ८ ॥

निष्ठाकरे अष्टौ स्वर्गते तेन विनाश गिरौ वसतो ममाष्टौ सर्व-
सहस्राणि जनातीति शेषः ॥ ९ ॥

अथ तम् स्थितिकालिकीं तद्वर्धनप्रवृत्तिमाह,—अवतीर्येति ।

तीक्ष्णदर्भा तीक्ष्णामा दर्भा वसुतम् ॥ १० ॥

तस्मात्प्रमदपदाभ्यामेव वर्धताः सुगन्धिनः ।
 दृष्टो नापुंश्चितः कश्चिदफलोवा न दृश्यते ॥ १२ ॥
 उपेत्य चाश्रमं पुष्पं दृष्टमूलमुपाश्रितः ।
 ब्रूहृकामः प्रतीक्षे च भगवन्तं निराकारम् ॥ १३ ॥
 अथ पश्यामि दूरस्थमृषिं स्थितितेजसम् ।
 कृताभिप्रेतं दुर्धर्ममुपाश्रितमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥
 तदृष्ट्वाः सुमरा व्याघ्रः सिंहो नानासरीसृपाः ।
 परिवार्योपगच्छन्नि दातारं प्राप्तिनो यथा ॥ १५ ॥
 नतः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि वत्तानि वै ययुः ।
 प्रविष्टे राजनि यथा सर्वे सामात्यकं बलम् ॥ १६ ॥
 अविष्टु दृष्ट्वा मां लुप्तः प्रविष्टचाश्रमं पुनः ।
 मुञ्चन्तमानास्त्रिगण्य तमः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥
 शौक्य ! वैकल्पतां दृष्ट्वा रोम्णास्ते नावगच्छते ।

तमृषिं दृष्ट्वा रामोऽस्मि ब्रूहृकामोऽभूत्तमिच्छते । अतएव दुःखेन
 सदृशाश्रमं प्राकृतः । ननु तदासेऽनेति त्वया कथं ज्ञातमत आह,—
 जटायुमेति । अधिगतः प्राप्तः सेवित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अदृष्टमूलमुपाश्रितं समुपेत्य चातोददृष्टमुखतया प्रस्थावतम् ॥ १४ ॥

तस्य ससेवायोग्यत्वं दर्शनाय तिर्यग्योनिसेवकं तपोमहिमकं
 दर्शयति तद्व्याख्या इति ॥ १५ ॥

प्राप्तमाश्रममागतम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अग्निदग्धाविमौ पक्षौऽप्राणाकापि शरीरके ॥ १८ ॥

गृध्रो दो दृष्टपूर्वो मे मातरिभक्षणी कवे ।

गृध्राणाञ्चैव राजानौ आतरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥

ज्येष्ठोऽदितस्त्र्यं सन्धाते । जटासुरसुजसव ।

मानुषं रूपमाख्याय गृहीतां चरणौ मम ॥ २० ॥

किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ।

दण्डो बाध्यं धृतः केन सर्वमाख्याहि वृच्छतः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ते दोऽग्नौ वैकल्यं दृष्ट्वा शोकगम्यते न प्रत्यभिज्ञायते भवार्तिन्यर्थः ।

वैकल्यमेवाह,—अग्निदग्धा तावपि अतएव शरीरके अस्य शरीरे
प्राणाकापिह्रमनस्तेऽपि ते दग्धकल्पाः ॥ १८ ॥

अथ प्रत्यभिज्ञानकामभिज्ञामाह,—गृध्राविति ॥ १९ ॥

अवितोऽन्तः गृहीतामगृहीताम् ॥ २० ॥

किं नोदृष्टं व्याधिसमुत्थानमिति वदीत्युक्तवः । अयं दण्डः तत्र-
कटः प्रहारः केन धृतः केन हतः ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणचलिकके

किष्किन्धाकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकपष्ठितमः सर्गः ।

नतशङ्काहृषं कर्णं दुष्करं सहसा कृतम् ।
 आचक्षुषे सुमेः सर्वं सूर्यानुगमनं तथा ॥ १ ॥
 भगवन् ! प्रणयुक्तत्वाद्भयात् आकुलेन्द्रियः ।
 परिभ्रान्तो न ज्ञातोमि वचनं परिभर्षितुम् ॥ २ ॥
 अक्षधैव जटांश्च सङ्घर्षात् गर्वमोहितौ ।
 आकाशं पतितौ दुराग्निज्जासलौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥
 कैलासे धिखरे बध्ना सुमीनामयतः पणम् ।
 रविः स्वादनुयाक्यो यावदस्तं महर्गिरिम् ॥ ४ ॥

सहाकर्णं कर्णं इन्द्रियं युक्तस्पर्शं अनेन दुष्करं सहसा दृष्टात् कृतं
 प्रथममाचक्षुषे । तथा सदनन्तरकृतं सूर्यानुगमनं सर्वं प्रकृतविश्लेष-
 पत्तनप्रयोगमन्विताचक्षुषे ॥ १ ॥

तदेवाह,—भगवन् इति । प्रणयुक्तत्वादिन्द्रियेण नश्यप्रहारजत्रयुक्त-
 त्वात् परिभ्रान्तस्तथा पतनाशफलादानुचितकर्मकरजलज्जया आकु-
 षितेन्द्रियत्वात् परिभर्षितुं सम्यगुत्तरं दातुं न ज्ञातोमि तथापि कथ-
 चित् ब्रवीमीति शेषः ॥ २ ॥

सङ्घर्षात् पतनविषयसम्भूतः गर्वमोहितौ इन्द्रजयगर्वमोहितौ ॥ ३ ॥
 पदं बध्ना पतितौ ज्ञत्वा । प्रतिज्ञामेवाह,—रविरिति । रवि-

अथावां युभपत् प्रामौ अपश्चाव महीतली ।
 रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥
 कश्चिदादिचघोषश्च कश्चिद्वृषभनिस्स्रगः ।
 गायन्तीः श्लाघूनावङ्गीः पश्चादौ रक्तवाससः ॥ ६ ॥
 तर्पणमुत्पत्य आकाशमादित्यपदमाश्रितौ ।
 आवासालोकयावत्सदनं ब्राह्मणसंस्थितम् ॥ ७ ॥
 उपसैरिव संख्या दृश्यते भूः जिलोच्चयैः ।
 आपगाभिश्च संवीता स्रुचैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥
 हिमवांसैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः ।
 भूतले सस्रकावन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥
 तीव्रः खेदश्च खेदश्च भयस्याभीक्ष्णदावधौः ।
 सभाविभक्त मोहश्च ततो मूर्च्छा च दारुणा ॥ १० ॥

यौवदन्तं महानिद्रिं यायास्ततः प्रागावाभ्यां रविस्तनुपातयोऽनुप्राप्तश्च
 इति प्रसिद्धा ॥ ३ ॥

युभपत् प्रामावाकाशमिति शेषः । अपश्चाव इत्यवन्तो ॥ ५ ॥

कश्चिदूर्ध्वदिक् प्रदेशविशेषे ॥ ६ ॥

आकाशम् आकाशपथादर्वाकृतं भूतगिर्वनम् । आदिफलास्त्राणि

ब्राह्मणार्गं बालकशवदेशानामिव संस्त्राणं यस्य तत् ॥ ७ ॥

उपनैः स्रुचुपाधयैः ॥ ८ ॥

नागाः गजाः ॥ ९ ॥

न च दिक् ज्ञायते वाक्का न चाग्नेयी न वादधी ।
 युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥
 मनस मे हतं भूयश्चक्षुः प्राप्य तु र्जयम् ।
 यजेन महता ह्यक्षिन् मनः सन्वाय चक्षुषी ॥ १२ ॥
 यजेन महता भूयो भास्करः प्रतिनीकितः ।
 तस्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥
 जटायुर्मानगाष्टक्य निपपात महौ ततः ।
 तं दृष्ट्वा तर्पमाकाशादात्मनं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥

तदा सवितरि मध्यं प्राप्ते मोक्षो दिङ्मोक्षः ततो मोक्षादनन्तरं
 दास्यो मुर्च्छा । सेन्द्रियमग्न उपसृष्टो मुर्च्छा ॥ १० ॥

मोक्षमुर्च्छे एव प्रकाशयति । न चेति । युगान्ते नियतो नियतदा-
 त्तेति लोकः आवाभ्या मत्वाग्नेयिना दग्धो हत इव दह्येऽभूत् ॥ ११ ॥

मनस मे भूयोऽप्यक्षिन् संस्रयं दर्शनाख्यं चक्षुः प्राप्य तेन सह
 हतं सौरतेजसा प्रतिहतदर्शनशक्तिवमभूत् । यजेन् सूर्यं पुनश्चक्षुषी
 मनस सन्वाय ॥ १२ ॥

कथं सूर्योऽदृष्ट इत्यत्र तत्प्रकारमाह,—तुल्य इति । पृथक्च
 जम्बूदीपावच्छिन्ना मोक्षा ॥ १३ ॥

ततः सूर्यदर्शनात्मकम् यथाष्टक्य मोक्षवशादिति शेषः । तं
 दृष्ट्वेति मोक्षान् मतन्तं जटायुं दृष्ट्वा । आकाशादात्मनं मुक्तवानिति
 सूर्यतमीपवर्त्तकाग्रप्रदेशादात्मनं सशरीरं जटायुरक्तवाचे मुक्तवान्
 पक्षौ विस्तार्य पतितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

यक्षभास्य मया सुप्तो जटाचूर्ने प्रहस्यते ।
 प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पश्यन् वायुपथारहम् ॥ १५ ॥
 आसन्नो तं निपतितं जनस्थाने जटाचुम्बम् ।
 सद्यन्तु पतितो विन्ध्ये दग्धपथो जङ्गीकृतः ॥ १६ ॥
 रात्र्यान् चीनो भ्रात्रा च पक्षभ्यां विक्रमेण च ।
 सर्वथा मर्तुमेवेच्छन् पतिष्ये शिखरात् गिरेः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
 एकवष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

प्रमादात्जटाचुर्निपतितो विन्ध्ये पतिष्येति भाष्येण । तत्र तस्मिन् जाके
 निर्दग्धपथः अथ वायुपथात् प्रतप्तवम् ॥ १५ ॥
 आसन्नो अन्तुमितवान् न तु प्रत्यक्षतो दृष्टवानित्यर्थः ॥ १६ ॥
 सर्वथा मर्तुमेवेच्छन् शिखरात् पतिष्ये इत्याह्वेति शेषः ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणनिबन्धके किष्किन्धा-
 काण्डे एकवष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टिमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमहद् भगदुःखितः ।
अथ ध्यात्वा सुहृन्मम भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पत्नौ च ते प्रपत्नौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ।
चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलश्च ते ॥ २ ॥
पुराणे समहत् कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम् ।
दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥
राजा दशरथो नाम कश्चिद्विष्णुवर्द्धनः ।
तस्य पुत्रो महातेजा रामो मम भविष्यति ॥ ४ ॥
अरक्षश्च सह भ्रात्रा सङ्घर्षेण ममिष्यति ।
तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यधराक्रमः ॥ ५ ॥

एवमिति । १ ।

पक्षप्रपत्नौ सूक्ष्मपक्षमहापत्नौ । प्राणाः मुखप्रवायाः चक्षुषी
उद्ग्रहप्रतिष्ठे ॥ २ ॥

पुराणे नारदादिभिरव्यमाने भविष्यदामचरितकथने पुराणे श्रुत्वा
विदितं तपसा दृष्टम् ॥ ३ ॥

विष्णुवर्द्धनः—राजेश्वादि ॥ ४ ॥

नैर्हन्तो रावको नाम तस्य भार्या हरिष्यति ।
 राक्षसेन्द्रो जनस्थाने अवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥
 सा च कामैः प्रलोभन्ती भक्ष्यभोज्येभ्यः सैयली ।
 न भोजयति महाभया दुःखमग्ना घञ्जिखनी ॥ ७ ॥
 परमान्नञ्च वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ।
 यदन्नमस्तप्रस्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥
 तदन्नं सैयली प्राप्य विश्वं चेन्द्रादिदत्त्विति ।
 अयस्तु दुःखं रामाय भूतसे निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नर्थे अरक्ष्यमसमस्तमे ॥ ७ ॥ ६ ।

प्रलोभन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥

परमान्नं वासवं ज्ञात्वा निराहारत्वमिति श्रेयः । वासवः दास्यति
 क्षपुरुष इति श्रेयः ॥ ८ ॥

इन्द्रादिभ्यः पुरुषात् ननु रावकोपुरुष इति शिञ्चाय । अमृततास्यार्थि-
 त्वादिकपेदे वैचित्र्यैः राम आगत्य यत्नं कृत्वा त्वं नयिष्यति । सर्वस्वर-
 ङ्गनिकरमिदमन्नं भुक्त्वा देवकार्यसिद्धये मनुष्यभावं धृतवत्त्वा प्राप्ता
 धनसंख्या देवैरपि मनुष्यभावे आहारं विना जीवितुं न शक्नोते इत्यादि
 वचनेभ्यः निश्चित्येत्यर्थः । निर्वपिष्यति दास्यति । ननु चेन्वायमस्मिन्-
 प्रलब्धवाससोक्तत्वाजीवितुं शक्नोति इति चेन्न । तथा सम्यगपि ज्ञातव्या
 देहवैरूप्ये रावकस्यानुरागभङ्गेन तत्पुण्यान्त्ये तस्य वधो न स्यादिति ।
 रूपवाधण्यासत्त्वानायतद्वामेनादोषात् । रावकस्य तु तथैव कृपादि-
 दर्शनेन महाराष्ट्रादयश्चेऽपि नश्यन्त्यादिस्थाहारं करोतीति बुद्ध्या

यदि जीवति न भर्ता लब्धो वापि देवतः ।

देवत्वं न लब्धोर्वापि तर्षोरक्षनिर्हन्ति ॥ १० ॥

एष्यन्ति मेघिताकच रामदुःखाः स्रक्कुमाः ।

आस्तेया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गमः ॥ ११ ॥

सर्वथा तु न मनस्यमीदृजः क गमिष्यसि ।

देवकाक्षौ प्रतीक्षन् पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्ये ॥ १२ ॥

अकरो धमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपत्नकम् ।

दृश्यस्व हि लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥

त्वया पि खलु तत्कार्यं तयोश्च उपपुत्रयोः ।

मांश्चाक्षानां शुक्राक्षश्च सुनीनां क्षसवन् च ॥ १४ ॥

तस्यां तामनुव्यतिष्ठतः । इतिमाहारं विनापि पूर्ववत्वादिस्तत्त्वज्ञानेन
तस्य तस्यामनुव्यतिष्ठतो तत्त्वज्ञानादपि तत्त्वज्ञो रामो रावण-
जयो न ह्यादित्यपाकम् । ८ ।

रामस्यः कसीति । यदि जीवति तदाप्युपतिष्ठतु आणान्तरे देवत्वं
न लब्धोः प्राप्तुमनोरपि उपतिष्ठत्विति शेषः ॥ १० ॥

तत्र अङ्गायां तन्तुम् । एष्यन्ति आगमिष्यन्ति इति शेषः ॥ ११ ॥

न भक्त्यम् इमं देशं विचार्येति शेषः ॥ १२ ॥

अक्षरं यदि त्वया देवकार्योपेक्षान्वयं स्वादिति शेषः । प्रत्य-
क्षे हि आगच्छादुक्तस्यमेवेतिष्ठत्यत्र त्वयेति भावः ॥ १३ ॥

लोकात्मनेवेत्येव न कथितुं तयोश्चपुत्रयोः तत्कार्यं दृष्ट्वा सीमा-
वेष्यकम् त्वयापि चाक्षौ तथापि कर्तुमहं तथापि देवाक्षतेन तद्विजित-

इच्छाम्यहमपि ब्रूयुं आतरौ रामकक्षौ ।

नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्वच्छे कलेवरम् ।

महर्षिस्तत्रवीदेयं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

नपि तद्विधि भावः । तत्त्वार्थस्य चोक्तसम्बन्धित्वं दर्शयति भाष्यवा-
नामिति । तत्त्वार्थमिति शेषः ॥ १५ ॥

इच्छाम्यहमिति । दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः दृष्टं सिद्धं तत्त्वार्थदर्शनं यस्य
तः महर्षिरेवं भाष्यार्थमत्रवीदेतोहेतोरहमपि आतरौ रामकक्षौ
ब्रूयुमिच्छामि । यदि महर्षिरेवं मां प्रति भावयत्यु तदा प्राणान् चिरं
धारयितुं नेच्छे नेच्छे अपि तु कलेवरं स्वच्छे इत्येवञ्चमित्यर्थ इति
कलकः । अन्ते तु निष्पाकराक्षमेवेदम् अहं परार्थाऽपि स सर्वे-
त्याहुः ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

विषदितमः सर्गः ।

एतैरन्यैश्च वज्रभिर्वाञ्छैर्वीर्यविभारदः ।
 मां प्रहसाभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमात्मनम् ॥ १ ॥
 कन्दरास्तु विसर्पिता पर्वतस्य ज्ञेयैः ज्ञेयैः ।
 अहं विन्ध्यं समाहृत्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥
 अद्य त्वेतस्य कालस्य वर्षं सायन्नतं गतम् ।
 देशकालप्रतीचोऽस्मि यदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥
 महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गं तु निशाकरे ।
 मां निर्द्दुति मन्तापो वितर्कैर्बहुभिर्दृतम् ॥ ४ ॥

इतिरिति । मां प्रहस्य भाविदेशकार्यसाधकत्वेन स्तुत्या । अभ्यनु-
 ज्ञाप्य आत्मन्त्र ॥ १ ॥

पर्वतसन्धरादहं ज्ञेयैः ज्ञेयैः विसर्पिता निःकृत्य विन्ध्यं विन्ध्य-
 शिखरम् ॥ २ ॥

एतस्य कालस्य मुनिसंवादानन्तरकालस्य सायं वर्षशतं गतम् ।
 शतशब्दोऽनन्तवाची । तेन किञ्चिदधिकारुचमसहस्रासीत्यर्थः । प्राक्
 तथैव तेनोक्तोः ॥ ३ ॥

उदितं मरणे बुद्धिं क्षुनिवाक्योर्निवर्त्तये ।
 बुद्धिर्या तेन ■ दत्ता प्राणानां रक्षणे मम ॥ ५ ॥
 या मेपनयते दुःखं ह्रीन्नेवाग्निविद्या तमः ।
 बुद्ध्या च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ६ ॥
 पुनः सन्तर्जितो वाग्भिर्न चात्र मैथिली कथम् ।
 तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविद्योर्जितौ ॥ ७ ॥
 न मे दशरथस्नेहात् पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ।
 तस्य त्वेवं श्रुवाणस्य मंहतैर्वीरैः सह ॥ ८ ॥
 उत्पेतुस्तदा पथौ समक्षं वनचारिणाम् ।
 स दृष्ट्वा स्नातुं पक्षेहृन्नैरस्यच्छदैः ॥ ९ ॥

विमर्शविचारैः सन्नापः पञ्चादिहीनजीवनजः ॥ ॥

निमर्शे स्मेति शेषः । मम प्राणानां रक्षणे तेन या मे
 बुद्धिर्दत्तेत्यन्वयः । रावणस्य वीर्यं बुद्ध्या मत्पुत्रवीर्यादस्यमिति
 जानता ॥ ५ ॥ ६ ॥

कथं न जातेति सन्तर्जितः ननु सीतैकश्रानादरक्ष्यमस्य आह,—
 सस्या इति । हा राम हा जगन्मोक्षेवमात्मनं तस्या विलपितं श्रुत्वा
 तौ रामशृण्वो सीताविनाशितौ इति सिद्धान्तं धृष्टः श्रुत्वाऽनया
 विनाशितौ रामशृण्वोऽविति सुज्ञानम् यथा रामपत्नीति च सुज्ञान-
 मिति भावः ॥ ७ ॥

तस्यादशरथस्नेहादपुत्रेणोत्पादितं प्रियं मे पुत्रेणोत्पादितम् ॥ ८ ॥

प्रहर्षमनुलं खेभे वाकरांसेहमग्रीत् ।

निष्ठाकरस्य राजर्षेः प्रसादादमितौजसः ॥ १० ॥

आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पत्नौ पुनरुपस्थितौ ।

यौवने वर्त्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥ ११ ॥

तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ।

सर्वथा कियतां यज्ञः सीतामधिगमिष्यथ ॥ १२ ॥

पञ्चलाभो ममायं तः सिद्धिप्रत्ययकारकः ।

इत्युक्त्वा तान् हरीन् सर्वान् सम्पातिः पतमोत्तमः ॥ १३ ॥

उत्पपात गिरेः शृङ्गाजिज्ञासुः खगमो गतिम् ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्टमानसाः ।

बभ्रुवर्त्तेरिषादृष्टा विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥

अथ पवनसमानविक्रमाः

ज्वगवराः प्रतिसन्धपौरुषाः ।

अथ यत्कश्चिद्वैरव्ययवर्त्तमानैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सिद्धिप्रत्ययः सार्धसिद्धिविश्वासः ॥ १८ ॥

गतिं जिज्ञासुः उत्थितपथैः प्राग्वत् खगतिं विज्ञातुमिच्छुः

विक्रमसाधेऽभ्युदये सीताधिगमनरूपे उन्मुखाः ॥ १९ ॥

प्रतिसन्धं प्राप्तं पौरुषं पौरुषप्रवृत्तिकालो वेष्टे अभिजिदभि-
मुखां अभिजिज्ञासुषुम्भुषां दिशं दक्षिणाम् । बदाभिविद-

अभिजिदमिहसुखां दिवं ययु-
र्जनकसुतापरिमार्गबोमुखाः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

म। उल्लासात् कर्मणि क्विप् अभिजेतव्यो रावणः सम्मुखो यस्यां त्वं
दिशम् ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

आस्थाता शुभराजेन समुत्प्लुत्य स्रक्प्रसाः ।
 सङ्कताः प्रीतिचयुक्ता विनेदुः सिंहावक्रमाः ॥ १ ॥
 सन्पातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
 चडाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाञ्क्षिणः ॥ २ ॥
 अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ।
 कृतृक्षं लोकस्थं महतः प्रतिबिम्बमवस्थितम् ॥ ३ ॥
 दक्षिणस्थं समुद्रस्थं समासाद्योत्तरां दिशम् ।
 सखिवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥

आस्थाताः आस्थातसीतारुणान्ताः सङ्कताः मिलिताः ॥ १ ॥
 मानवक्षयं रावणनाशं रावणग्रहक्षोद्विषोक्तं वचनं श्रुत्वा ॥ २ ॥
 तं देशं सागरतीरस्थं देशमभिगम्य दक्षेत्यादि । स च महते
 लोकस्थं स्रक्प्रकारं यस्थं कृतृक्षं प्रतिबिम्बं स्थितं तं समुद्रं ददृशुः ।
 प्रतिबिम्बमवस्थितमिति प्राचीनः पाठः । प्रतिबिम्बमिव स्थितमित्या-
 धुनिकपाठो न युक्तः । कृतृक्षलोकप्रतिबिम्बभावाप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥
 तस्य च दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशमाश्रित्य सखिवेशम् अवस्थिति-
 खणं यमुः ॥ ४ ॥

प्रसन्नमिव चान्यत्र क्रीडन्ममिव चान्यतः ।
 कश्चित्पर्वतमात्रैश्च जलरात्रिभिराद्यतम् ॥ ५ ॥
 सकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालातलवासिभिः ।
 रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ६ ॥
 आकाशमिव दुष्यारं सगरं प्रेक्ष्य वानराः ।
 विषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ७ ॥
 विषण्णं वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ।
 आश्वासयामास हरीन् भवार्त्तान् हरिसत्तमः ॥ ८ ॥
 न विषादो मनः कार्यं विषादो दोषवन्तरः ।
 विषादो हन्ति पुरुषं बालं कुञ्च इवोरगः ॥ ९ ॥
 यो विषादं प्रसहते विक्रमे स्सुपस्थिते ।
 तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्था न सिध्यति ॥ १० ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामब्रुवो वानरैः सह ।
 हरिसृष्ट्वैः समागम्य पुनर्मन्त्रममम्वयत् ॥ ११ ॥
 सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ।

प्रसन्नमिव चान्यत्र निस्तरङ्गप्रदेशे अन्यतः चान्यत्र पर्वतमात्रैः
 तत्सदृशैर्जलरात्रिभिरुर्मिभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ब्रुवन्मृगम् ॥ ७ ॥

हरिसत्तमः अङ्गदः ॥ ८ ॥

विषादो दोषवन्तर इत्यस्य विवरणं विषादो हन्तीत्यादि ॥ ९ ॥

वासवं परिवार्येव महतां वाहिनीं खिता ॥ १२ ॥
 को न्यस्तां वानरीं घेनां ब्रह्मसन्निधितुं भवेत् ।
 अन्यत्र वाल्मिकिनद्यादन्वेष्य च हनूमतः ॥ १३ ॥
 ततस्तान् हरिदृष्ट्वांश्च तत्रैवैवमरिन्दमः ।
 अनुमान्याकुदः श्रीमान् वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १४ ॥
 क इदानीं महातेजाः सङ्घयिष्यति सागरम् ।
 कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यमन्वमरिन्दमम् ॥ १५ ॥
 को वीरो योजनत्रयं सङ्घयेत श्वकुलम् ।
 इमांश्च दूधपान् सध्वान् मोचयेत् को महाभयात् ॥ १६ ॥
 कस्य प्रसादाद्गारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ।
 इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १७ ॥
 कस्य प्रसादाद्गामस्य सङ्काणश्च महाबलम् ।
 अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवश्च वनौकसम् ॥ १८ ॥
 यदि कश्चित् समर्थो नः सागरप्रवने हरिः ।
 स इदानीं नः शीघ्रं पुष्पामभयदक्षिणाम् ॥ १९ ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत् ।

प्रसङ्ग विषादो प्रवर्तते । तेजसाहीनस्य विषादवशादिति भावः

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनुमान्य अभिप्रेत्य ॥ १४ ॥

क्षिप्रितोवाभवत् सन्धां वा तप हरिवाहिनी ॥ २० ॥

पुनरेवाङ्गदः प्राह तान् चरीन् हरिषत्तमः ।

सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ।

अपदेशकुले जाताः पूजिताश्चायभीषणवः ॥ २१ ॥

न हि वो गमने शक्नुः कदाचित् कस्यचित् भवेत् ।

मुवध्वं यस्य धां जनिः श्रवणे श्रवणवर्धभाः ! ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

सत्यसन्धं शम्बा शम्बा सीताप्रत्यर्पणप्रतिज्ञा यस्य तादृशम् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अपदेशकुले विगतोदप्रदेशः कलङ्गेन सन्धातादृशे कुले पूजिता राज्ञा
महाबलस्तेन सत्कृताः ॥ २१ ॥

शक्नुः प्रतिपद्यः । मुवध्वं मूढम् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चपष्ठितमः सर्गः ।

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा ते सर्वे वानरर्षभाः ।
स्वं स्वं गतौ समुत्साहमूषुसा च यथाक्रमम् ॥ १ ॥
गजो मवालो गवयः हरभो गम्भमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव अङ्गदो जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥
घावभावे गजस्ता च श्वेद्यं द्रव्ययोजनम् ।
गवःश्चो योजनान्याह गमिष्यामीति विव्रतिम् ॥ ३ ॥
हरभो वानरस्ता च वानरांस्तानुवाच ह ।
विव्रतस्तु गमिष्यामि योजनानां अवङ्गमाः ॥ ४ ॥
अष्टभो वानरस्ता च वानरांस्तानुवाच ह ।
अत्यारिं वद्ममिष्यामि योजनानां ॥ संशयः ॥ ५ ॥
वानरांस्तु महातेजा अत्रवीत् गम्भमादनः ।
योजनानां गमिष्यामि पञ्चाङ्गस्तु न संशयः ॥ ६ ॥
मैन्दस्तु वानरस्ता च वानरांस्तानुवाच ह ।
योजनानां परं वष्टिमहं सवितुस्तुल्ये ॥ ७ ॥

अथेति । १ । २ । ३ ।

ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्राद्यभायत ।

गमिष्यामि न संन्देहः नवतिं शोचमान्ययम् ॥ ८ ॥

सुपेक्षस्तु महातेजाः सत्यवान् कपियन्तमः ।

अष्टीतिं प्रतिजानेऽहं शोचनानां पराक्रमे ॥ ९ ॥

तेषां कथयतां तत्र सर्वान्क्षान्तुमागम्य च ।

गतो दृष्टतमस्तौषां काव्यवान् प्रद्यभायत ॥ १० ॥

पूर्वमस्माकमप्यासीत् कश्चित् गतिपराक्रमः ।

ते वयं वयसः पारमशुप्राप्ताः स्म साक्यतम् ॥ ११ ॥

किन्तु नैव गते ब्रह्मनिदं कार्यस्तुपेक्षितम् ।

यदर्थं कपिराजस्य रामस्य कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥

शाक्यतं काश्यपसूक्तं धा गतिस्तां निबोधत ।

नवतिं शोचनानान्तु गमिष्यामि ॥ संशयः ॥ १३ ॥

तांश्च सर्वान् हरिश्चेष्टान् जायमानिदमब्रवीत् ।

न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ १४ ॥

चिंश्रदित्तये चिंश्रतमित्तार्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

पराक्रमे गमने ॥ ९ ॥

दृष्टतमस्तौषानिति निर्धारणे गच्छी ॥ १० ॥

स्म स्मः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यदर्थं कपिराजस्य रामस्य कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥
 शाक्यतं काश्यपसूक्तं धा गतिस्तां निबोधत
 नवतिं शोचनानान्तु गमिष्यामि ॥ संशयः ॥ १३ ॥
 तांश्च सर्वान् हरिश्चेष्टान् जायमानिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

मया वैरोचने यज्ञे ममविष्णुः समानः ।

मद्विष्णोक्तः पूर्वं क्रममाश्रित्विक्रमः ॥ १५ ॥

य इदानीमहं वृद्धः शक्ने मन्दक्रिमः ।

यौवने च तदाधीनं मे बलमप्रतिमं परम् ॥ १६ ॥

अभ्यन्तेतावदेवाद्यं ब्रह्म मे गमने स्तः ।

नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७ ॥

अथोत्तरमुदारार्थमवदीदृष्टदा ।

अनुमान्य तदा प्राज्ञो जायवन्तं महाकपिम् ॥ १८ ॥

अहमेतत् गमिष्यामि योजनानां शतं भवन् ।

निवर्त्तने तु मे शक्तिः स्वाश्वेति न निश्चितम् ॥ १९ ॥

तमुवाच हरिः श्रेष्ठं जायवान् वाक्यकोविदः ।

जायते गमने शक्तिस्तव इत्येवमस्मिन् ॥ २० ॥

कामं शतसहस्रं वा नह्येष विभिरुच्यते ।

योजनानां भवान् शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्त्तितुम् ॥ २१ ॥

साम्यतश्चाहं सम्यतिक्ताणे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

इतावता ब्रह्मेव ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

काममिति । शतसहस्रमपि योजनानां गन्तुं त्वं कामं समर्थ-
स्तथापि कामिनस्तव इष्येति शक्तिः शक्यं न युक्तमित्युच्यतेऽस्माभिरिति
शेषः । इममेवाप्ये प्रपश्यति । योजनानामिति शतसहस्रमिति शेषः ।
गन्तुं प्रतिनिवर्त्तितुम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नहि प्रेषयिता तात । स्वामी प्रेषः कचक्षुण ।
 भवताञ्च जनः सर्वः प्रेषः ज्वगसत्तम ! ॥ २९ ॥
 भवान् कलत्रमक्षार्कं स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
 स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेवा परस्म्यप ! ॥ ३० ॥
 अपि वै तस्य कार्यस्य भवान् मूलमस्मिन्म ! ।
 तस्मात् कलत्रवत्तात ! प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ ३१ ॥
 मूलमर्घ्यस्य संरक्षणेन कार्यविदां भवः ।
 मूलो हि सति सिध्यन्ति युद्धाः सर्वे फलोद्भवाः ॥ ३२ ॥
 तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सद्यविक्रम ! ।
 नुद्विविक्रमसम्पन्नो हेतुरत्र परस्म्यप ! ॥ ३३ ॥
 युद्धस्य युद्धमुत्तमं त्वं हि नः कपिधत्तम ! ।

प्रेषयिता स्वामी न प्रेषः प्रेष्यैरिति शेषः ॥ २९ ॥

भवान् कलत्रं कचक्षुणत् दृढस्वीयत्वबुद्ध्या यावत् समावर्तनं
 परिपाठ्य इत्यर्थः । स्वामिभावे स्वामिने शतेन कोके कलत्रस्य भर्ता
 संसारव्यवहारविषये आद्याप्यताम्बुलस्य कलत्रस्येति दर्शितं तस्मात्
 स्वामी सैन्यस्य कचक्षुणत् परिपाठ्यः स्वामिना च कलत्रेण भर्तेन सैन्य-
 भारदायम् । यथा त्विः कोकस्येति शेषः ॥ ३० ॥

तदेव स्पष्टमाह,—तस्मात् कलत्रवदिति । ३१ ॥

मूलो निश्चयः गुण्या मुबभूताः अप्रधत्तभूताः इति यावत् तादृशाः
 प्रचोदयाः प्रचोत्पत्तयः सिध्यन्ति ॥ ३२ ॥

साधनमप्यस्यैव स्वाख्या हेतुमिति ॥ ३३ ॥

भवन्तमान्क्रिय वर्षं समर्था कार्यसाधने ॥ २० ॥
 कृतवाक्यं महाभारतं ज्ञानवन्तं महाकविः ।
 प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं बालिकुतुर्याङ्गदः ॥ २८ ॥
 यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुङ्गवः ।
 पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्राचोपवेक्षणम् ॥ २९ ॥
 न ह्यकृत्वा हरिपतेः सन्देशं तस्य धीमतः ।
 तच्चापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणम् ॥ ३० ॥
 स हि प्रसादे चात्यर्थकोपे च हरिरीश्वरः ।
 अतीत्य तस्य सन्देशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३१ ॥
 तत्तथा क्लृप्तं कार्यं न भवत्यन्यथा गतिः ।
 तद्भवानेव दृष्टार्थः सञ्चिन्तयितुमर्हति ॥ ३२ ॥
 सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्रवर्धभः ।

गुह्यं वराजतात् ॥ २० ॥ २८ ॥

यद्यहं न गमिष्यामि अन्यच्च न गमिष्यति तदा पुनर्मरणमेव कथय
इति भावः ॥ २९ ॥

तस्य धीमतौ हरिपतेः सन्देशमकृत्वा प्राणानां परिरक्षणं न
यस्यामि । तच्चापि जङ्गलाभ्यां गत्वा आत्मनश्चक्षुर्भाषातं न यस्या-
मीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

सुग्रीवः प्रसादेऽत्यर्थकोपे चेश्वरः निग्रहानुग्रहाधिकृत इति
भावः । गमने विच्छिन्नागमने ॥ ३१ ॥

जाम्बवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाचेहं ततोऽब्रुदन् ॥ ४२ ॥

तस्य ते वीर ! कार्यस्य न किञ्चित् परिहास्यते ।

एव सङ्क्षोदयाम्येनं च : कार्यं साधयिष्यति ॥ ४३ ॥

ततः प्रतीनं श्रवतां वरिष्ठ-

मेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ।

सङ्क्षोदयामास हरिप्रवीरो

हरिप्रवीरं हनुमन्ममेव ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

तत्तस्मादस्य कार्यस्य समुद्रकृत्तनस्य गतिः प्राप्तिरन्यथा यथा न
भवति अस्तिश्चा यथा न भवति हि निश्चयेन तथा भवानेव तदुद्दिश्य
सन्निवृत्तयितुमर्हति यतो भवान् दृष्टार्थः । बुद्धिमत्वाच्चिरवृत्तत्वाच्चा-
परोक्षीकृतसमस्तकृत्याकृत्यतन्वार्थं इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कार्यस्य न परिहास्यते श्रेष्ठे वङ्गो यमुकानमिति श्रेष्ठो वा ।
एवः श्रेष्ठोऽहमित्यर्थः । एनं तम् ॥ ४४ ॥

एकान्तमाश्रित्येति पृथ्यात् बहिः कश्चिदिति शेषः ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टिमतः सर्गः ।

अनेकव्रतसाहस्रौ विवक्षां हरिवाहिनीम् ।
जायमान् समुदीर्यैवं हनूमन्ममयाजवीत् ॥ १ ॥
वीर ! वानरलोकस्य सर्वज्ञास्त्रविदां धर ! ।
तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनूमन् । किं न जल्पसि ॥ २ ॥
हनूमन् ! हरिराजस्य सुयीवस्य समोक्षसि ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैमतेधो महानलः ।
गरुडानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥
वज्रघो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ।

अनेकेति ॥ १ ॥

अवमननीदिक्षेवं शब्दार्थो वीरवाजरेति । वानरलोकस्य वीरे-
जान्मयः । निर्धारणे मयी । यदा हे वीर वानरलोकस्य कृत्स्नमुद्दिश्य
किं न जल्पसि इत्यन्वयः ॥ २ ॥

बलेन च सभ इत्यनुवचनं ॥ ३ ॥

अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य गान्तात्मजायम् । सर्वपक्षिणामुत्तमः
गरुडानिव भवान् सर्वोत्तमो विख्यात इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

भुजङ्गाशुहरन् पत्नी महापाञ्चर्नहावतः ॥ १ ॥
 पद्मयोर्धत् वत्सं तस्मै भुजवीर्यवत्सं तव ।
 विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापवीर्यम् ॥ २ ॥
 वत्सं युस्मिन् तेजश्च वत्सश्च हरिस्तुष्टुवः ॥
 विमिश्रं कर्मभूतेषु विनाशान्न न शक्यते ॥ ३ ॥
 अक्षराक्षरसां श्रेष्ठा विख्याता पुष्पिककस्त ।
 अक्षनेति प्रसिद्धाता पत्नी केसरिणी धरीः ॥ ४ ॥
 विख्याताः पितुः लोकेषु कथितानिना भुवि ।
 अभिजापादभूतातः ! अस्मिन् कालकविणी ॥ ५ ॥

अहीनक इत्येवम् वत्सं आसीत् वरदानमिति भेदः ॥ १ ॥
 भुजवीर्यवत्सं तस्मैति याचीनवाते तस्मै पद्मयोर्धत् वत्सं तव च
 यत् भुजवीर्यवत्सं उभयं तुल्यमिति श्रेयः । ते विक्रमश्च तेजश्च तेन
 नक्षतता नापवीर्यते न क्षुभो भवति ॥ २ ॥
 विमिश्रम् आत्मानम् अभिजननमदात्मनैवविशिष्टमात्मैकं
 विद्वन् सज्जते समुद्रकण्ठनाथं विद्वन् कण्ठीकरीणीकर्मः ॥ ३ ॥
 अक्षरे बोधयति । अक्षराक्षरसामिति । अक्षरा इत्येकवचना-
 न्नोऽपि अस्मिन्वचः । अक्षरा इत्यात्मनः आत्मं इत्यन्ते । पुष्पिककश्चेति
 नाक्षरं वा विख्याता श्रेयः केसरिणः पत्नी अक्षनेति नास्मात् क्षाता ॥ ४ ॥
 यस्यां बालवत्पत्नीने हेतुः अभिजापादिति । अभिजापादान्दी-
 नपत्नी अस्मिन् कविशरीरान्तेष्वपीत्यर्थः । कालकविणी हेतुः कालावा-
 दसेदिति भावः ॥ ५ ॥

दुष्टिता वानरेन्द्रस्य कुक्षरस्य महात्मनः ।
 मन्त्रुर्बं दिव्यं कृत्यः कपवीकमग्रासिमी ॥ १० ॥
 विविचनान्नाभरणा कदाचित् चौराभारिणी ।
 अचरत् पर्यन्तवाये ग्राहकमुदबन्धिमे ॥ ११ ॥
 तस्या तस्य विज्ञासाक्षः पीतं राक्षसं गृह्णन् ।
 खितायाः स्मृत्यन्तवाये माचनोपहरन्नेनः ॥ १२ ॥
 स ददर्श तनकासाह्वानादूक सुसंयत्नी ।
 कानी च पीनो सन्निती सुजातकाद चामभू ॥ १३ ॥
 तां कलादाधतमोर्षो तनुमकां यथास्मिमीधु ।
 हृद्वैव गृह्णन्मोक्षो पवनः काममोक्षितः ॥ १४ ॥
 स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यव्यजत माचनः ।
 मन्त्रयाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

कृप तन्मोक्षकारः—दुष्टिनेति ॥ १० ॥

अनुदसन्निमे इति पर्यन्तवायेविष्टेयम् ॥ ११ ॥

रक्षा दक्षाः ग्राहकमोक्षो यथा कृतः ॥ १२ ॥

सुसंयतो सुसंयुक्तो सन्निती परस्परसंसर्गो पीनो च कनी
 यरश्च ॥ १३ ॥

पवनः काममोक्षित आसीदिति शेषः ॥ १४ ॥

माचनकां पर्यव्यजत । मन्त्रयाविष्टसर्वाङ्गः कामाजान्तादूक-
 क्षाचकर्मोक्षितः कृतश्च यो गतात्मा तदुभेऽप्रविष्टात्मनेवः बभूव देव-
 ताविद्यापि बोधिसत्त्वत्वं निमित्तमः प्रवेष्टवमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

का तु तत्रैव संश्रिता सुभता वाक्पुत्रप्रवीणः ।
 हृत्पत्नीप्रतिनिधौ नाशयितुमिच्छति ॥ १६ ॥
 अक्षभावा वचः सुखा मादृतः प्रत्यभावात् ।
 न तां विंशतिं सुबोधि ! नाभूतो ममको भवन् ॥ १७ ॥
 ममसाक्षि कसौ वक्तां परिश्रव्य वर्धयति ! ।
 वीर्यवान् बुद्धिगन्धर्वसमुद्यो भविष्यति ॥ १८ ॥
 महाबाहो महातेज महावक्त्रपराङ्मुखः ।
 सङ्गमे युवने चैव भविष्यति मया वनः ॥ १९ ॥
 हस्तकुला तलकुटा जनेनी ते महाकवे ।
 सुहावाः तां महाबाहो ! प्रजयेत्तत्पर्यम् ॥ २० ॥
 अभ्युत्थितं ततः सूर्यं वाको हृद्वा महावने ।

हृत्पत्नीप्रतिनिधौ वक्तुं तं धर्मम् ॥ १६ ॥

तां न विंशतिं येनिसम्बन्धेन सादृश्यमेकपत्नीवत्तं न नाशयामि ।
 अनेन वक्तात् परमुक्तेष्वपि हृन्नादादपि न मातृव्यभङ्गः किन्तु येनि-
 भोजनेनैवेति सूचितम् ॥ १७ ॥

वक्त्रभावात् परिश्रव्य ममसा मातृसम्बन्धेनैव तं प्रतीक्षन् वद-
 क्ता तत्पर्यं प्रतीक्षन् वक्तादीहृदको युवो भविष्यति ॥ १८ ॥

मया मादृतम् ॥ १९ ॥

तलकुटा ममसा महादैवततेजसां प्रसन्नवचनात् । सुहावां तत्पर्यं-
 सुहावां महावीर्येति भावः ॥ २० ॥

फलमेति विदुषुषान् कलत्राभुषणी विदुः ॥ ५२ ॥

महानि श्रीं नमः श्रीगणेशाय नमः ॥

नोचया तस्य निर्धूलो न बिबादं कलपताः ॥ २२ ॥

तथा वसुधैव कुटुम्बकम् ।

विश्वविज्ञान में रक्त कोषाणिकों से क्या है ? २५५

मदा वेलायसिखरे बागो कपुरभण्डन ।

सतोऽभिरामधेयलो त्रुणज्वलिती कीर्तिर्नमः ॥ २४ ॥

राष्ट्रियतां निष्ठां दृष्ट्वा धार्मिकोपपन्नः कायम् ।

सैलोर्वा सहरांभूतो न कवी ये शयशयः ॥ २५ ॥

संभ्रान्ताश्च श्वराः सर्वे सैन्येणैव युज्यन्ते इति ।

मनसि । जिह्वानुगतं तद्दृश्यं दिवसमुत्पत्तः । उत्पत्त्या-
मुत्तिष्ठेति दिवससि पाठान्तरे चतुर्दश दिवसमुत्तिष्ठत इति योजना
उदयकारिकाभाष्यरसोक्तस्य वक्तव्यस्य सत्त्वात् पञ्चवृत्तिविषयत्वं । यथा
शतमानाऽऽदिताकाराः प्रोचीनवासनवा कनयानदी प्रवृत्तिस्तथैवास्तु
जलमवस्थं वाग्देवितयकादानप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

बस दरेकेजसा बिहूँतः शितोदधि तवः-बाबुचरनभाइ बिबादः
 २२४

सूत्रं श्रीमन्नारायणसुपगतं मातृं स्वं कुरुः इत्येव नै तव अदीये
येनं चित्तम् ॥ २२ ॥

तदा तस्मिन् काले ॥ २॥ ॥

मयादक्षिण संकुलं गच्छतं भुवनेकराः ॥ २६ ॥
 मंवादिने च पक्षे प्रज्ञा तुभ्यं वरं ददौ ।
 चक्षुष्यवच्छतां तप्त । कन्दे सद्यस्मिन् । ॥ २७ ॥
 यक्षस्य च निघातेन वीर्यं त्वां कवीश्वर ।
 यक्षनेत्रः त्रीणां ददौ ते वरस्तु तनय ॥ २८ ॥
 संपन्नस्तथा वरं त्वं कादिति वै श्रुतौ ।।
 यत् त्वं केसरिकः सुतः श्रेष्ठो भीमकिन्नरः ॥ २९ ॥
 मादतस्त्रौरसः सुकर्मो यथा चापि तप्तनः ।
 त्वं वि वायुकाशे कथं । कल्पे चापि तप्तनः ॥ ३० ॥
 यद्यन्यथाप्राप्ता भवान्नास्तु क्षणमात्रम् ।
 दाक्षयिन्नमयन्मयाः कपिराज इवापरः ॥ ३१ ॥
 चिदिदमे मया मातुः श्रेष्ठस्तनकात्मना ।
 चिःसप्तज्ञानः धृतिवी परिकान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥
 तदा चौकधरोऽस्मानिः वदितुं देवताकृतात् ।

चैवोक्तं च श्रुतौ न कल्पयि ॥ २६ । २७ । २८ ।

यक्षस्य निघातेन चादितौ निघातेन च वीर्यं संपन्नविजयीकृताव-
 दन्तं तैवायमुपादिशन्मयादिनि वाचम् ॥ २७ । २८ ॥

मादतस्त्रौरस इति तथा वदितं प्राप्तम् ॥ २९ ॥

कपिराजः सुमीरः ॥ ३१ ॥

चिदिदमे चिदिदमस्तनकात्मने ॥ ३२ ॥

निर्मलमभूतं वाभिसदासीं नो नमः कुरु ॥ २२ ॥

व इदानीमहं कुरुः परिहीनपराक्रमः ।

वाभ्यस्तं वाभ्यस्तस्याहं भवान् सर्वसुखात्मिकाः ॥ २३ ॥

तत् विजृम्भक विमानः यस्मात्तुल्यमो हसि ।

सदीर्घं ब्रह्मकाला हि सन्तां वाभ्यस्तवाहिनी ॥ २४ ॥

अलिप्तं दृष्टिबद्धं क । सदायस महार्थम् ।

परा हि सर्वभूतानां हनून्त्या गतिस्तव ॥ २५ ॥

विजृम्भक इत्यर्थः सर्वं हनून् । किरुपेक्षे ।

विजृम्भक महामेव । विजृम्भीत विजृम्भित ॥ २६ ॥

ततः कपीनाम्बुधमेव चोदितः

अतीतवेगः पद्मनाभः कविः ।

देवराजनात् सच्चिदा वाभिः सज्जते सच्चिदं अमृतं निर्मलं
निर्मलमेव अमृतम् ॥ २७ ॥

साभ्यस्तं वाभ्यस्तमिति वाभ्यस्तार्थे द्वितीया । अस्माकमिति निर्धारणे
वह्नी । अस्मिन् कालेऽस्माकं मध्ये भवानेव सर्वसुखात्मिक इत्यर्थः ॥ २८ ॥

दृष्टिजृम्भक निःसीमनिजदक्षविजृम्भकं कुरु ॥ २९ ॥

अलिप्तं ब्रह्मकालमेव हेतुः परा इति । हे हनून् ! परा केषु-
छद्म वा यव अतिब्रह्मदीपममं सा सर्वभूतानामुपकारदा न देव-
मन्त्राकमेवेति ज्ञेयः ॥ ३० ॥

विजृम्भक सर्वसुखात्मिकादीनाः किमुमेवसे वाग्विजृम्भे ॥ ३१ ॥

कपीनाम्बुधमेव कविर्जन्मेऽयं क्षिप्रमेव अक्षयसाधारणः । कर्ष

मयर्चयं कां हरिवीरवाहिनीं

चकार कथं यमनामयकाया ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाष्णीमीये किष्किन्धाकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ३६ ॥

समुद्रतटोचित महाविपुलं भङ्गतेजस्वलाद्रूपमहात्म्यफलचरमं नामु-
पपन्नम् । एवं जाल्यवता हनुमदभिजनपराक्रमादिशायनं तस्य सहज-
नवाविर्भावात् । तथा ज्ञापनं हि तस्य तदाविर्भावकारकमिति द्वै-
तत्वः धर्मयः । यद्यपि इत्यदिभूय चैवितवानराजानपि ज्ञातसमुद्र-
परबन्धुदशाकाशवादिपर्यन्तमननुपदिष्टं तथापि तत्कार्त्तं समुद्रमध्ये
विंशतिभिन्नवाद्ययोजनेषु यन्त्रंयानां सन्नायद्वयमेव सुवनेन तथा
सहस्रिहस्रं निद्वयसम्भं यतयोजनश्रवणमन्त्रासाध्यमिति भावः । यत्रत्या
मध्यपर्यन्तास्तु राक्षसैर्भेजा मज्जिता दुर्गसिद्धये सन्नाय मज्जिताः
यतद्वयं सद्यीनेन तेनोक्ताः यतश्च जलादिर्भे सग्रे पूर्वदिग्प्रेषित-
वानरान् एव समुद्रान्तरतरेहमुपगच्छन्तिरिभिर्भे च मन्त्रान्ते उपनेन
नेलुक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तपष्ठितमः सर्गः ।

तं दृष्ट्वा कृष्णमात्रं ते कर्मात्तु प्रतपीयमानम् ।

वेमेनापूर्वमात्रं सदा वाचरोत्तमम् ॥ १ ॥

सहसा शोकस्तुत्यं प्रदर्वेत् समन्विताः ।

विनेदुस्तुत्यं चापि हनूमतां महाबलम् ॥ २ ॥

महता विस्मयाश्चापि ते शीघ्रतो समन्वितः ।

शिविकमं कृतोत्सवं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥

संस्तुयमानो हनुमान् स्ववर्धन महाबलः ।

समाविध्य च साकूलं हवीत् बलमुपेक्षिवान् ॥ ४ ॥

तस्य संस्तुयमानस्य दृष्ट्वैवागच्छन्नुदयेः ।

तेजसा पूर्वमेतानस्य रूपमासीद्वत्तमम् ॥ ५ ॥

सदा विवर्धते बिम्बो विहते गिरिगङ्गरे ।

नारदसौरभः सुचक्षुषा सञ्जति जृम्भते ॥ ६ ॥

अथ गृहीतमहाविग्रहस्य हनूमतो वागववागन्नासनाथ निजवच-
प्रस्तापनपूर्वं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रप्रस्थेतारोद्भवमाह,—समिति । कृष्ण-
मात्रं वर्द्धमानम् । ते वागराः ॥ १ । २ ।

कृतोत्सवं शिवोत्सोविकममं इति शेषः ॥ ३ ॥

समाविध्यकाव्य ॥ ४ । ५ । ६ ॥

अशोभत सुखं तत्र जलमावृत्य भीमतः ।

अन्वरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥

हरीषासुत्थितो मन्वात् स प्रवृत्तनूरुहः ।

अभिवाद्य हरीन् रुद्रान् वनूनानिहमजवीन् ॥ ८ ॥

अवचन् पर्वताग्रशि ऊताग्रनसकोऽनिलः ।

वसवानग्रमेव च वायुराकाशगोचरः ॥ ९ ॥

तस्मात् प्रीतिवेगस्य प्रीतिगच्छ महात्मनः ।

मादतस्यौरसः पुनः प्रवनेमाक्षि तत्समः ॥ १० ॥

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमाक्षि तन्निवाप्यरम् ।

मेहं गिरिमसृजेन परिमत्तं सहस्रजः ॥ ११ ॥

वायुवेगप्रसृजेन सानरेषाहसुसहे ।

यमाज्ञावधितुं सोऽहं व्यर्णतनदीप्रदम् ॥ १२ ॥

अन्वरीषं व्याकुं तदुपमम् अतिरुच दीप्तं प्रवचत् अङ्गारवर्णमत-
व्याकुं प्रममिति यावत् । अवचन् विधूमः पावक इवाशोभत । अन्व-
रीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावक इति याचीनः पाठः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अवचन् अत्यक्तं भिन्दमानः । ऊताग्रनस्य सखा उपमानमुबो
को वायुवेगप्रसृजोऽनिलोऽनिलः ॥ ९ ॥

तस्य मादतस्यौरसः पुनः प्रवनेन गुणेन तत्समोऽनिलः ॥ १० ॥

मेहं गिरिमसृजेन मध्ये विन्नामाय हृषित् अवमपि किञ्चि-
दाहितेनैव सहस्रजः परिमत्तमुसृजे शक्तेनैव येन सहस्रजं प्र-
दितं कर्तुं प्रकोपीताग्रजः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ममोदयज्ञावेनेन नविन्यति कुरुमिहः ।
 कुरुत्वितमहापादः कुरुहो वदवाचकः ॥ १३ ॥
 पक्षमात्रमनामात्रे पतनं पक्षिषेवितम् ।
 वैभवेनैव ज्ञानः परितन्तुं सदाश्रयः ॥ १४ ॥
 उदयात् प्रक्षिप्तं वापि ज्वलनां रश्मिनास्त्रितम् ।
 ज्वलन्मितिभादिस्थानं कर्तुं कुरुसहे ॥ १५ ॥
 ततो भूमिमवसृष्ट्वा पुनरागन्तुकुसहे ।
 प्रवेगेनैव नदना भीमेन ज्वलनवभाः ॥ १६ ॥
 उत्सहेचनतिष्ठान्तुं कर्मानाकाङ्क्षनोपरान् ।
 सागरान् त्रिपथिष्वानि दारविष्वानि मेदिनीम् ॥ १७ ॥
 पर्वतांचूर्णयिष्वानि ज्वमानः ज्वनङ्गमः ।
 हरिष्वाम्बुदवेगेन कुरुनाभो महार्कवम् ॥ १८ ॥

समुत्थितः क्षतिज्ञानवेषः ॥ १३ ॥

पक्षिषेवितं पक्षिराजं वैभवेनानात्रे पतनमवगमि सदाश्रयः
 परितन्तुं ज्ञानः । ज्ञानेनपादं यावदहं सदाश्रयं पतितुं शक्नुमि इति
 यावत् ॥ १४ ॥

उदयमिदं प्रक्षिप्तम् ज्वलन्मितिज्ञेयं जन्तुं ज्ञानं कुरुमुसहे ।
 ततः तं सृष्ट्वा पुनः प्रत्यावृत्तं भूपर्यन्तमात्रेण भुवनस्यैव पुनरावभि-
 मुक्तं जन्तुमुसहे । प्रवेगेन प्रकृतैकवज्रेण । एवम् ज्वलमानज्वलना-
 ज्वलनयोर्वै क्षितिं प्रयास इति भवितव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आकाशजोपरान् सदाश्रयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

कतानां विविधं पुण्यं पादपानाद्युत्तमम् ।
 यद्युपायानि नामस्य स्वमानं निवायका ॥ १८ ॥
 भविष्यति हि मे पुण्याः स्यातेः पुण्या इवात्मने ।
 परमां धीरमत्माऽनुत्पत्तिमनमेव च ॥ २० ॥
 दूषयन्ति निपतन्ताद्युत्तमं भूतानि वानराः ।
 महान्महतीश्वरं नानां दूषयन्ति स्वयम्भवाः ॥ २१ ॥
 दिवमास्त्य मन्त्रानां स्वमानमिवाचरन् ।
 विधिमिवाति जीमूताय कल्पयिष्यामि पुण्यमानम् ।
 वानरं धीरयिष्यामि स्वमानः समाहितः ॥ २२ ॥
 वैजतेक्य वा व्रतितेज वा नास्त्यक्य वा ।
 चाने सुपर्शराजानां मादृतं वा महाबलम् ।
 न तद्वृतं मपद्यामि यथां युतमद्युतमेतु ॥ २३ ॥

कतानां विविधं पुण्यं पादपानाद्युत्तमं परित्यज्यनीलम्भः । तत्र
 पुण्यं वायुवेगेनाहतं मामनुवाह्यति ॥ १८ ॥

वानरैः पुण्या इति सातिवधः कृपायय इत्युच्यते । अतः प्रसीद-
 नञ्जनययः मम वया अपि प्रसीदन्त्यपुण्यः परमां मार्गमेव ।
 अथाहं प्रधि कल्पयिष्यामि मेव ॥ २० ॥

निपतन्तां परे पारे इति श्लोकः दृश्यन्ति । अनेनोत्तमपतययोः
 हेतुना जन्मोत्पत्तिरिति कथितः । अन्तरं मयमानमिव नाना मन्त्र-
 मित्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

वैजतेक्य वेति । जवावाग्नेयेना उत्तमं भूतानि जवाग्ने-

निमेषान्तरमात्रेण निरासंज्जनमभ्यरम् ।
 सद्यसा निपतिष्यामि जनादियुदिवोत्थिता ॥ २४ ॥
 भविष्यति हि मे रूपं प्रवमानस्य सागरम् ।
 किण्वोः प्रव्रजमापस्य तदा चीन् विभ्रजामिव ॥ २५ ॥
 बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनचेष्टा च मे तथा ।
 अहं ब्रूष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं ध्रुवज्जमाः ! ॥ २६ ॥
 जाह्नतस्य समो वेगे गरुडस्य समो ध्रुवे ।
 अप्सुतं योजनानाम्नु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २७ ॥
 दासवस्य ध्रुवजस्य जम्बूक्षी वा क्षयभुवः ।
 विप्रस्य सद्यसा हस्तादस्तनं तदिहानये ॥ २८ ॥

सान्द्रस्येति भावः । अतः मां तौ हतं यदनुजजेत् सत् भूतं न
 पश्यामि ॥ २२ ॥

त्रियुदुपमया शैल्यैव वज्रदेवस्याभिर्भूयते ॥ २३ ॥

तदा निविभ्रजमावतादृषामि ॥ २५ ॥

सदा हि सन्देहपदैषु वक्ष्यामि प्रमादमत्तःकरजप्रवृत्तय इति न्याये-
 नाह,—बुद्धेति । निरुपगतकान्तःकरजेनेत्यर्थः । यथा मे मनचेष्टा
 मनोवाधादोऽनुमानकम् । किं पश्यसि निविषया च ते मनचेष्टे-
 त्नाह,—ब्रूष्यामीति ॥ २६ ॥

वेज्जमवौ पथ्यायौ अप्सुतमित्यनेवाग्रमेवकालं प्रप्राप्यते न तु परि-
 ष्येदः वक्षुतः तदभावात् । दावयोऽपि वक्षसि । न मान्दतैरक्षि
 नविप्रमादमिति ॥ २७ ॥

कदा वापि समुत्थित्य मन्त्रेयमिति मे मतिः ।

तमेव वागदधेष्टं गर्जनमभितप्रभम् ॥ २८ ॥

प्रहृष्टा हरचक्षुषः समुदेयन् विक्षिताः ।

तवाह वचनं मुखा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ २९ ॥

तवाह परिसंक्षुब्धो ज्ञातवान् भवमेवतः ।

वीर ! केवरिणः पुत्र ! वेगवन् ! जारतात्मज ! ॥ ३० ॥

ज्ञातीनां विपुलः शोकस्तथा तात ! प्रपञ्चितः ।

तव कल्याणरूपयः कपिसुखाः समागताः ॥ ३१ ॥

मङ्गलान्यर्घ्यविह्वलं करिष्यन्ति समुद्दिताः ।

अपीवाह प्रसादेन कपिहृदयतेन च ॥ ३२ ॥

सुकृषाह प्रसादेन संभव त्वं महार्घवम् ।

साक्षान्नैकपादेन धावदामननं तव ॥ ३३ ॥

वासवस्येति । वासवहस्ते सविभोग्यमस्तसु । ज्ञातो वृक्षे च
योत्रिभोग्यमस्तं तदावयवयोः सुखमनुभूयते ॥ २८ ॥

समुत्थित्य सञ्जानादुत्पाटनपूर्वकं गृहीत्वा यदा यतः परतोऽपि
मन्त्रेयमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥

वेगवन्मिति सम्बुद्धिः ॥ ३१ ॥

तदावयवयोः सविभोग्यो सविभोग्यो यदा ते । यदा तव
अप्यार्घ्यं वाप्सितारः ॥ ३२ ॥

सञ्जानात् प्राप्तीर्षाहः ॥ ३३ ॥

तद्गतानि च सर्वेषां श्रीमन्मनि वनौकसात् ।
 ततस्तु हरिश्चार्कलसाधुना च वनौकसः ॥ २१ ॥
 कोऽपि लोके न मे वेगं शक्नोति धारयिष्यति ।
 इत्यासीह भगवाण्श्रित्वा सङ्कटशालिनः ॥ २२ ॥
 श्रित्वराणि महेन्द्रस्य शिराणि च महाति च ।
 येषु वेगं शमिष्यामि महेन्द्रश्रितरेवमेवम् ॥ २३ ॥
 भामाकुसुमकिरीटेषु घातुनिष्यन्द्योभिषु ।
 एतानि मम वेगं हि श्रित्वराणि महाति च ॥ २४ ॥
 ज्वलतो धारयिष्यामि शोचनानामितः ज्ञानम् ।
 ततस्तु नादतप्रसन्नः स हरिर्मादतात्मजः ।
 आहरोह भगव्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ २५ ॥
 दृष्टं नावाविधैः पुण्यैः क्षमयेन्मित्रादकम् ।
 लमाकुसुमसम्बाधं निद्रापुष्पकसङ्ग्रहम् ॥ २६ ॥

तत्र वाचस्पतिमुनिः शङ्खवादेन श्लाघासामः तद्वत्ता प्रियं श्रीशुभं शङ्ख-
वादेन श्लाघा वपञ्चरिष्यामि हस्त्यः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शुद्धने सति मनः केन न कोऽपि धारयिष्यति । शिखासङ्घट्टं शिखः-
समूहः । अतएव स्तानि शिखाणि शिखासङ्घट्टादिवन्धवः । २६ । २७ ।

आहुनिष्पन्नः आहुसम्भः । ५८ ।

मन्त्रवर्णनः यत्परिच्छेदः ॥ ३६ ॥

मन्त्रैः सैवितं महाद्वयं विनियोजितं यथा । ४० ।

विश्वामृतं लवणं मत्तमातङ्गवेक्तिम् ।

मत्तद्विषमोदुषुष्टं ध्वितोत्पीडयकुलम् ॥ ४१ ॥

महद्भिद्विभूतः शृङ्गेर्महेन्द्रस्य महावजः ।

विषचार हरिमेष्टो महेन्द्रसमविद्धमः ॥ ४२ ॥

वाज्रभां पीडितक्षेम महाक्षेमो महाक्षमा ।

रदास विद्याभिक्षो महान् मत्त इव दिपः ॥ ४३ ॥

सुमोष सर्लस्रोत्पीडाम् विप्रकीर्णमिलोचयः ।

विषदासुममातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ ४४ ॥

नामगन्धर्वनिधुनैः पान्थर्मर्गकर्कशैः ।

सत्पतद्भिर्विद्वद्भैश्च विषधरगणैरपि ॥ ४५ ॥

त्यज्यमानमहासाधुः सन्निनीनमचोरगः ।

मेलद्रुज्ज्वलितोत्पातसादाभाम् स महार्गिरिः ॥ ४६ ॥

निम्बसद्विहादा तैस्तु भुज्जैरर्जुनैः सतैः ।

सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४७ ॥

सविभक्तास्तन्मृगौसव्यर्मानः त्रिलोचयः ।

सपिबोत्पीडो निर्भरः ॥ ४८ ॥

अक्षितो महावजो हनुमाद् महेन्द्रस्य महद्भिः शृङ्गैर्विषचार
शृङ्गात् शृङ्गान्तरं जगाम ॥ ४९ ॥

रदास सप्तर्षिधात्रिणन्देनेति श्रेयः ॥ ४९ ॥ ६० ॥

याने संसर्गे च सर्वत्रैदवाप्त्यैः मन्थर्व्यादा तयात्यस्य सभावाः ॥ ५० ॥

सीदन् महति कामदारे सार्धहीन इवाध्वजः ॥ ४८ ॥

स वेगवान् वेगसमाहितात्मा

हरिप्रवीरः परवीरचक्र ।

मनः समाधाय महानुभावो

जगाम लङ्कां मनसा भवन्ती ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीयं किष्किन्धाकाण्डे

सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

श्रेष्ठकृत्स्नं त्रिकानामुत्तमैः प्रसन्नं यस्मिन् सः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

मनसा जगाम लङ्कां देवर्षिः ॥ ४८ ॥

इति श्रीरामाभिषेके श्रीरामौघे रामायणतिलके किष्किन्धा-

काण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

इति किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम् ।